

6 Övervakningen 1945-70: Resultatet

Vad som hittills redovisats är de metoder som användes för att skaffa information om SKP:s verksamhet. Det följande är en sammanfattning av informationsinhämtningen utifrån frågan: vad fick man reda på? Det första avsnittet handlar om vad säkerhetstjänsterna fick reda på genom att följa partiets ideologiska debatt. Vilken bild av partiets farlighet är det som framträtt? Ett ännu större intresseområde gällde helt enkelt namn: ett följande avsnitt ägnas en redogörelse för register och beredskapslistor. Därefter redovisas vilka delar av partiets verksamhet som övervakningen givit upplysningar om? Vad fick man reda på om partiorganisationen och dess möten, om ungdomsrörelsen och den fackliga verksamheten o.s.v.

En huvudfråga i sammanhanget är givetvis i vilken mån man fick information om illegal verksamhet som partiet på något sätt var inblandad i. Den frågan ägnas en något mer detaljerad redovisning än övriga punkter. Här framkommer hur man försökt belägga teser om partiets illegala organisation, infiltration i säkerhetstjänsterna, utländska finansiering och annat. Den redogörelsen lämnar också det huvudsakliga underlaget för en avslutande diskussion om uppgifternas trovärdighet och om användningen av belastande uppgifter om enskilda personer.

6.1 Bedömningar av partiets ideologiska utveckling

6.2 Inledning

Som redan påpekats handlade SKP:s ideologiska debatter i viss mån om graden och arten av det egna partiets samhällsfarlighet. De handlade på olika sätt om revolutionen, demokratin och förhållan-

det till Sovjet och det övriga östblocket. För de övervakande säkerhetstjänsterna var det givetvis viktigt att följa med och dra sina slutsatser. För detta fordrades inga avancerade spaningsmetoder. Partiets debatter dokumenterades noggrant i de egna tidningarna och tidskrifterna och i broschyrer och småskrifter. Om något förekom som inte kom i tryck kunde luckan eventuellt fyllas i av den meddelare som regelmässigt bevakade partikongresserna för polisens räkning.

Den följande undersökningen gäller alltså det kommunistiska hotet så som det avspeglas i programdebatten. Den handlar om en period som inleds med att partiet för första gången, genom Kominterns upplösning, tvingas formulera ett eget program och som utmärks av en fortgående omprövning av tidigare ståndpunkter. En huvudfråga gäller i vilken mån övervakarna kunnat bedöma konfliktlinjer och förändringar i denna tidvis mycket intensiva debatt och dra rimliga slutsatser med avseende på hotbilden.

Till läsarens hjälp ges i det följande vissas kortfattade påminnelser om huvuddragen i SKP:s programutveckling. För en fylligare redogörelse hänvisas till kap. 2 ovan.

Liksom i redogörelsen för programdebatten i kap. 2 är det här tre perspektiv på programdebatten som står i centrum. De handlar om vägen till socialismen, proletariats diktatur och den proletära internationalismen.

6.2.1 Från Kominterns upplösning till Stalins död (1943-53)

Efter Kominterns upplösning proklamerade SKP en svensk väg till socialismen. Den skulle vara både fredlig och buren av en folklig majoritet. Samtidigt framhöll partiet utan reservationer Sovjetunionen som föregångsland och mönster. Det är svårt att veta i vilken mån övervakarna uppfattade detta som lugnande eller oroande signaler. Materialet från åren kring krigsslutet är mycket tunt uppenbarligen beroende på att polisens övervakning gick på sparlåga efter regeringens beslut att registreringen av kommunister skulle upphöra.

En enstaka PM om SKP har dock bevarats i polisens arkiv. Den är från sommaren 1946 och var enligt en diarieanteckning avsedd att "ingivas till vederbörl. statsråds information". Den bestod till stor del av en sammanfattning av 1933 års utredning. Författaren konstaterade därefter att ingen ändring i partiets inställning till Sovjetunionen ägt rum efter Kominterns upplösning. Han konsta-

terade också att 65% av avslöjade sovjetryska agenter visat sig vara kommunister eller kommunistympatisörer.²⁰⁸

Inom försvarsstaben, där man visserligen var djupt oroad över den bristande övervakningen av kommunister, var man vid denna tidpunkt mer benägen att betrakta det självständiga SKP som något nytt och mindre farligt. Promemorior från våren 1947 visar att den allmänna opinionens omvärdering av SKP gjort intryck på försvarsstaben. Att Komintern hade upphört och SKP således nu arbetade utan formella bindningar till en främmande makt godtogs som en viktig positiv förändring i partiets läge och hållning. Att man ändå hyste en bestämd oro berodde på att man inte ansåg sig kunna lita på alla enskilda medlemmar av partiet. Det fanns, enligt denna analys, vissa kommunister som var bereda att bedriva spioneri för Sovjets räkning och om man därtill beaktade Sovjetlegationens storlek – 185 personer – så var det ett givet önskemål att övervakningen av partiet och dess medlemmar skulle återupptas. Som läget nu var, förklarades i en PM, kunde man inte garantera "att icke den kanske mest aggressiva kommunist anställes eller placeras i befattning, som ur försvarsväsendet synpunkt bedömes vara av den mest ömtaliga natur".²⁰⁹

Som framgått visar det samtida materialet att polisen hade rätt i sin uppfattning att SKP fortfarande slöt upp bakom Sovjetunionen som föredöme och ideal. Därav följde rimligen också att en viss övervakning av partiet som sådant var motiverad även om vid denna tidpunkt hotet från öster på inget sätt var överhängande. Det kan tyckas förvånande att försvarsstaben hade en annan uppfattning. Samtidigt hade försvarsstaben rätt i att stora saker hänt genom att partiet nu framställde den eftersträlvade revolutionen som ett utflöde ur en stabil folkmajoritets i fria val deklarerade vilja.

Med kalla krigets "utbrott", sovjetblockets homogenisering och de nya antikommunistiska stämningarna följde en påtaglig skärpning av säkerhetstjänsternas bedömningar av SKP. När Kominform bildades i september 1947 började också spekulationerna om att Moskvas grepp om kommunistpartierna hårdnat. Redan några månader senare var också tanken på att partiet som sådant inte var landsförrädiskt inriktat, bortblåst i försvarsstabens analyser. Med hänvisning till den nya organisationsplan som SKP antog vid sin

²⁰⁸ PM angående det svenska kommunistpartiets illegala verksamhet, u. 5/8 1946, Th. Söderström, 15:660, vol. 1, SÄPO. För diarieanteckningen, se d:o, vol. 3.

²⁰⁹ Ann-Marie Ekengren och Henrik Oscarsson: *Det röda hotet. De militära och polisiära säkerhetstjänsternas hotbilder i samband med övervakning av svenska medborgare 1945-1960*. Lund 2002.

kongress i maj 1948²¹⁰ såg man tvärtom spioneri som en huvuduppgift för partiet. I den nya organisationen var cellen minsta enhet. Celler skulle bestå av tre-fyra medlemmar och skulle finnas både på arbetsplatser och i bostadskvarter. Redan innan reformen formellt beslutats av partikongressen konstaterades i en PM, daterad mars 1948, att det nya systemet gav

partiet de bästa förutsättningar för införskaffande av önskade upplysningar rörande försvarsväsendet och medför att icke ens sådana sakförhållanden, vilka borde hållas hemliga för främmande makt, kunna undandragas den kommunistiska informations-tjänsten. Rapporteringen till partiets ledande organ är även säkerställd genom föreskrifter i partiets stadgar ... Samhörigheten härutinnan går så långt att man måste konstatera att Sovjets vilja är även den svenske kommunistens lag.²¹¹

Fst fick också från en finsk källa uppgift om att order om denna omorganisation gått ut från Moskva och inte bara till SKP utan även till de övriga nordiska partierna, kanske även till andra. Bakgrunden var enligt samma källa konflikten med Tito som rubbat ryssarnas förtroende för sina grannar och allierade. De sökte därför nya vägar, vid sidan av Kominform, för att fullfölja sin utrikespolitik. De omorganiserade partierna skulle bli "såväl de förnämsta under rättelsekällorna som medlet för den ryska verksamheten under ledning av de ryska diplomatiska representanterna."²¹² Enligt andra rapporter, som bedömdes som trovärdiga, organiserade den politiska polisen i Warszawa sabotage tillsammans med de kommunistiska partierna i Norden. Planerna innefattade mord av svenska medborgare, sabotage mot infrastruktur och förberedelser för att provocera fram oroligheter.

I den ovannämnda PM:n konstaterades också att en "stor del av de kommunistiska värnpliktiga måste bedömas såsom i hög grad opålitliga och att de genom sin ideologiska inställning äro mer eller mindre predestinerade för att begå mot rikets säkerhet skadliga handlingar". På ett annat ställe hänvisades till "vederbörandes politiska inställning eller inställning till viss utländsk makt" som farans ursprung.²¹³

²¹⁰ VPK AU prot. 25/5 1948, pkt 5, VPK:s arkiv, ARAB

²¹¹ PM 2/3 1948, F VIII b, vol. 1, MUST, cit. efter Ekengren och Oscarsson: *Det röda hotet*.

²¹² Avskrift av rapport från "...", 16/8 1948, 15:111, vol. 1 a, SÄPO. För en liknande bedömning se, rapport från 5:73/148, påskrift 10/4 1952, B. B-n, 15:111, vol. 2, SÄPO.

²¹³ Ekengren och Oscarsson: *Det röda hotet*.

Men sedan övervakningen av kommunisterna återupptagits våren 1948, och SKP förlorat kraftigt i höstens riksdagsval blev tonen åter lugnare i försvarsstabens analyser. I en PM tillkommen sommaren 1949 förklarades att det var osannolikt att något större antal av landets kommunister var beredda att engagera sig i underjordiskt, illegalt arbete. Författaren förde också ett resonemang om "de psykologiska förutsättningarna" för att rekryteringen till den illegala verksamheten skulle breddas. Han menade, med hänvisning till krisen vid 1930-talets början och kravallerna i Ådalen, att endast en sjunkande levnadsstandard kunde locka människor till kommunismen och till den illegala verksamheten. Han ansåg också att sänkt levnadsstandard för de breda lagren var just vad SKP eftersträvade och konstaterade följdenligt, och helt i Marshallplanens anda, att "kampen för en ekonomisk sanering av Europa och höjd levnadsstandard [torde] vara det verksamaste medlet för bekämpande av kommunismen".²¹⁴

Det vore dock fel att säga att valresultatet ledde till en allmän nedtoning av det kommunistiska hotet. I en översikt författad inom polisen är tendensen snarare den motsatta. Där påtalades det olyckliga i att pressen skrev under rubriker som "Kommunisterna mot förintelse" och liknande. De kunde förleda allmänheten att underskatta hotet och myndigheterna att sänka vaksamheten och i det låg en betydande fara. Här framhölls att partiet fortfarande stod starkt i vissa fackföreningar och i vissa regioner, främst Norrbotten. Vidare var det så att de som kvarstod i partiet var de mest aktiva och hängivna och därför borde man, i stället för att förringa partiets betydelse, "framhålla hurusom detsamma vunnit i politisk stadga och homogenitet och därför måhända är farligare än tidigare."

Grunden för denna farlighet var fortfarande bindningen till Sovjetunionen, visad genom partipressens ständiga skönmålningar av det landet:

Partiets starka ideologiska förankring i Sovjetunionen och dess kommunistiska parti innebär ur försvarsväsendets synpunkt det allvarligaste momentet. Säsom Sovjetunionens lydiga redskap måste man räkna med att den hängivne kommunisten lätt kan tubbas till verksamhet till skada för rikets säkerhet. Även om dessa personer icke kan kunna räknas i något större antal då det gäller utförande av t.ex. sabotage, ställer sig dock frågan annor-

²¹⁴ PM Några synpunkter på kommunisternas illegala arbete i Sverige, 15:660, vol. 1, SÄPO. Päschrift med blyerts: *Erhållet från majoren P* i september 1949. D 11/10 49, Lönn.*

lunda då det fråga om att tillhandagå med upplysningar till den sovjetiska underrättelsetjänsten. I det senare fallet måste man konstatera att Sovjetunionen i landets kommunister äger ett osedvanligt gott underlag för organiserandet av mot Sverige riktad underrättelseverksamhet.

Allmänt sett kunde en kommunist anses vara ofarlig men i en känslig befattning inom försvaret eller annorstädes kunde han verkligen utgöra ett hot. Därför borde ingen organiserad kommunist få anställning vid försvaret och de som redan fanns där borde avlägsnas. Författaren ansåg också att man i ett krig mot Sovjet måste räkna med att "ett icke obetydligt antal krigsmän inom det svenska försvaret kunna betraktas som opålitliga". Erfarenheterna från Finland visade att antalet överlöpare kunde bli betydande. Vid krigsplanläggningen borde man ta hänsyn till detta.²¹⁵

Försvarsstabens bild av homogenisering efter förlustvalet 1948 understöddes av polisen. Ragnar E Andersson anförde i en översikt från slutet av september 1949 att den då pågående medlemskontrollen, som han föredrog att kalla utrensning, var ett led i denna konsolidering av partiet. Till bilden hörde också enligt hans mening att den ideologiska skolningen nu fördjupades.²¹⁶ I en senare PM framhöll han att partiets avhängighet av Kominform ökat under senare tid och dess karaktär av stödorgan för den sovjetiska utrikespolitiken allt mer markerats. Att partiet förlorat en del mandat i riksdagen och i kommunala församlingar minskade enligt honom inte deras subversiva effektivitet, snarare tvärtom:

Med hänsyn till att partiet numera är en homogen och fast disciplinerad enhet, som i allt rättar sig efter sovjettrycka, genom Kominform givna, direktiv, måste det utan tvekan nu betraktas besitta en högre grad av samhällsfarlighet än tidigare.²¹⁷

²¹⁵ Översikt rörande SKP 7 (15/11 1948 – 22/2 1949), 15:111, vol. 2, SÄPO. Homogeniseringsten utvecklades något äv. i Översikt rörande SKP 5 (16/3 – 30/9 1948), 15:111, vol. 2, SÄPO. Ang. behov av specialåtgärder mot kommunistiska vpl hänvisades även till 2. ak:s erfarenheter från vinterkriget då kommunister skulle ha uppträtt som agitatorer och uppviglare. Det samtida källmaterialet innehåller inga uppgifter om sådan verksamhet. De som inkallades till de kända arbetskompanierna för kommunister inkallades direkt hemifrån med ledning av polisens ofta ålderstigna registeruppgifter. (Se K. Molin, Hemmakriget,)

²¹⁶ Översikt över verksamheten inom Sverges Kommunistiska Parti (SKP) under 1949, intill den 25 september, u. Ragnar E. Andersson, 24/9 1949, 15:111, vol. 2, SÄPO.

²¹⁷ PM angående Sverges Kommunistiska Parti, u. 1/3 1959, Ragnar E. Andersson, 15:111, vol. 1A, SÄPO.

Samma tendens präglade en PM från försvarsstaben från slutet av 1950. Den hade inriktning på de skandinaviska kommunistpartierna och konstaterade att dessa övergått till att vara kaderpartier. Författaren menade också att det livliga studiearbetet skulle förstås som ett mellanled i övergången till illegalitet eftersom medlemmarna lärde känna varandra. Slutsatsen blev att partierna ännu inte var färdiga för att snabbt övergå till illegalitet men att de första stegen var tagna för att förbereda en sådan övergång. Sannolikt skulle händelseutvecklingen i Korea och den alltmer spända situationen i världen komma att ytterligare accentuera den tendensen.²¹⁸

Huvudtendensen är alltså att säkerhetstjänsterna följer en homogeniseringssteg. Den påverkades inte, åtminstone inte i de reguljära rapporterna, av den information som samtidigt inkom om den svenska partiledningens avvisande hållning till Kominform. Den svenska säkerhetspolisen, liksom den norska och danska, fick informationer om ett hemligt nordiskt kommunistmöte i Oslo omkring den 22-24 februari 1948 där samtliga partier blivit utskälda av Hertta Kuusinen för att ha avvikit från marxism-leninismen. Vidare hade hennes uppmaning till anslutning till Kominform avvisats av alla utom den norske kommunistledaren Peder Furubotn.²¹⁹

I en ny översikt utarbetad av Ragnar E Andersson i april 1953 berördes den nyligen timade partikongressen där det nya programmet Sveriges väg till socialismen hade diskuterats och antagits och där Set Persson i protest lämnat partiet. Men denna uppslittande debatt hade inte gjort något djupare intryck på Andersson. Med syfte på 1935 års utredning om partiförbud skrev han att

Sedan dess har idéläran inte undergått några egentliga förändringar. I den mån sådana förekommit, kan dessa hänföras till rörelsens taktiska framträdande och organisatoriska utbyggnad.

I den knapphändiga redogörelsen för programmet lyfts det faktum att partiet kallar sig revolutionärt fram på ett sätt som implicerar att författaren anser att en revolution alltid är våldsam. Att programmet uttalar sig för en fredlig väg till socialismen och framhåller att förändringar i landets inre förhållanden måste ske i enlighet med folkets vilja noteras inte. Däremot sägs att partiet *i propagandan* inte underlåter att betona att det "önskar erövra makten med fredliga medel genom riksdag och massorganisationer". Tanken är tyd-

²¹⁸ De skandinaviska kommunistiska partierna under oktober – november 1950, Fst 11/12 1950, ink. statspolisen 2/2 1951, 15:111, vol. 1A, SÄPO.

²¹⁹ "Toddy" 24/2, 4/3 och 19/8 1948, 5:21/86, SÄPO.

ligen att sådant prat bara är till för att dölja de verkliga avsikterna.²²⁰

I polisens arkiv finns, vid sidan av egna översiktliga analyser, enstaka inkommande rapporter med synpunkter på "farlighetsfrågan". En sådan inkom i maj 1952 från källan Mercury. Denne hade sedan 1944 arbetat på olika institutioner i Stockholm med anknytning till östblocket.²²¹ Mercury diskuterade i sin rapport SKP:s effektivitet med utgångspunkt från de kriterier som "brukade anläggas från sovjetisk sida". De bedömningar han gjorde grundade sig på egna iakttagelser men också på uttalanden om den kommunistiska rörelsen i Sverige, som "avhörts" från sovjettryckt håll. Dessa hade varit "i högsta grad samstämmiga".

Partiets organisatoriska struktur var, enligt denna utvärdering, ändamålsenlig för att lösa ett legalt arbetande partis uppgifter. Sämre beställt var det med den ideologiska nivån inom partiet. Detta gällde både partiledningen och de vanliga partimedlemmarna. SKP hade "så gott som fullständigt" misslyckats när det gällde att bibringa sina funktionärer och sina medlemmar en korrekt ideologisk skolning. Detta var enligt sovjetisk uppfattning den avgörande orsaken till att partiet inte haft några bestående framgångar. Det var också detta som förklarade att partiledningen efter Kominterns upplösning 1943 utnyttjade sin självständighet till att proklamera anslutning till det socialdemokratiska efterkrigsprogrammet. "Den opportunistiska från de svenska kommunistledarnas sida rubbade säkerligen starkt den sovjetiska tilltron till dem och har även på senare år tjänat som grund för ganska från kritik vid samtal på tu man hand."

Den moraliska och politiska standarden inom partiet var enligt Mercurys bedömning låg och av detta följde också att den ideologiska beredskapen att möta ändrade allmänpolitiska förhållanden var låg. Detta omdöme hade avgörande betydelse för bedömningen av det som ur säkerhetssynvinkel kanske var intressantast nämligen partiets förmåga att vid behov övergå till illegal verksamhet:

Med hänsyn till partiets övriga kvalifikationer samt ledningens bristfälliga grepp över de krympande medlemsmassorna torde det icke vara förhastat att bedöma partiets möjligheter att igångsätta illegal propagandaverksamhet såsom synnerligen begränsade. Med utgångspunkt från nu rådande förhållanden tor-

²²⁰ Översikt över den kommunistiska rörelsen, april 1953, följebrev u. 3/6 1953, Erik Lönn/Ragnar E. Andersson, 15:111, vol. 3, SÄPO.

²²¹ "Gösta Sands" personakt, SÄPO.

de samma omdöme kunna fällas beträffande partiets förmåga att organisera en väpnad omstörtning rörelse i händelse av partiförbuds utfärdande."

Situationen var således dystert ur revolutionär synvinkel. Men situationen kunde förändras. Mercury menade att man inte för framtiden borde underskatta varken den svenska partiledningens eller den sovjetiska ledningens beslutsamhet att effektivisera verksamheten. En skärpning kunde komma "relativt snart".²²²

Denna typ av åtminstone tillfälligt lugnande information har inte på något synbart sätt påverkat den översiktliga och sammanfattande information som gick ut från polisen och försvarsstaben.

Fortfarande var alltså säkerhetstjänsternas insikter i den interna debatten inom SKP bristfällig.²²³ Uppfattningen att ingenting förändrats sedan Komintern-tiden är mot bakgrund av det samtida, och till största delen offentliga materialet, ohållbar. I själva verket hade ett nytänkande på vissa punkter inletts redan under den föregående perioden och under Kominform-åren präglades partiet av uppgörelsen med Set Perssons försök att återgå till en mer ortodox marxism-leninism. Som framgick inkom också meddelanden som visade att denna utveckling iaktogs med misstro av sovjetiska bedömare. Det är långsökt att se hela programdebatten som enbart ett taktiskt spel.

Vad gäller homogeniseringstesen finns veterligen inget i det interna SKP-materialet som bekräftar att man inom partiet faktiskt tänkt att göra om organisationen till en effektiv och handlingsinriktad kaderorganisation. Naturligtvis kan man på allmänna grunder hävda att om en organisation överges av sina mer moderata med-

²²² Mercury 28/5 1952, 5:73/156, vol. 1. För en jämförande analys av de nordiska kommunistpartiernas farlighet, se Bergh, Eriksen, *Den Hemmelige Krigen*, 1, s. 152. Där återges den värdering av de nordiska kommunistpartierna som PET:s ledare Asbjørn Bryhn gav i ett brev till statsminister Gerhardsen i mars 1948. Han menade att kommunistiska kamporgan och cellväsende var bättre utbyggt i Norge än i Danmark och Sverige, vilket berodde på de erfarenheter NKP gjort under andra världskriget. De norska kommunisterna var, menade han mer aggressiva och bättre utrustade med vapen och annat. Han ansåg att de svenska kommunisterna var de mest moderata och mest nationella i sin politiska linje. Danskarna intog en mellanställning.

²²³ Som exempel kan nämnas att C. H. Hermanssons utförliga presentation av det nya programmet vid 1953 års kongress av rapportören "Johan" avfärdades med följande notering: "Hermansson talade sedan länge om det nya partiprogrammet". Se rapport 7/4 1953, P 3947, vol. A 1, SÄPO.) "Johan" ägnade större utrymme åt Gerda Linderots anförande om hur många delegater som borde sändas till en konferens i Köpenhamn. Alla väsentliga inlägg och beslut presenterades dock i tryck. Programmen trycktes som särskilda skrifter, viktigare inlägg publicerades i partiets press, främst den teoretiska tidskriften *Vår Tid*. Här kan tilläggas att av de två djuplodande doktorsavhandlingarna om SKP:s programdebatt den ena, Håkan Holmbergs, utslutande bygger på samtida tryck, och den andra, Jörgen Hermanssons, nästan utslutande.

lemmar och sympatisörer så växer utrymmet för mer extrema tänkesätt. Men andra, helt annorlunda, utvecklingslinjer är också tänkbara.

Bilden av solidaritet med Sovjetunionen och de nya regimerna i de s.k. satellitstaterna svarade däremot fortfarande väl mot innehållet i partiets tidningar och tidskrifter.

6.2.2 Avstaliniseringens år 1953-1962

Åren efter Stalins död 1953 var en dramatisk tid i den europeiska kommunismens historia, med många tecken på uppbrott från gamla politiska och ideologiska strukturer. I spåren på den fredliga samlevnadens politik följde också en omprövning av Sovjetunionens i allo dominerande roll. Inom SKP skedde inget radikalt nytänkande men tecken på en försiktig frigörelse från "den sovjetiska ryggsäcken" kunde ändå förmärkas inom delar av partiet.

I säkerhetspolisens kvartalsrapport för oktober 1956 konstaterades att händelserna i Polen, Ungern och Mellersta Östern hade satt kommunistledningens lojalitet med Moskva på "ett hårt prov, vilket den dock bestått till alla delar".²²⁴ Några uttryck för en intern kritik redovisas varken i denna eller i senare rapporter. Inte heller redovisas C. H. Hermanssons tal i november 1956 där han kritiserade rättsövergreppen under Stalins tid och menade att varken Sovjets eller de övriga socialistländernas väg var tillämplig för Sverige.

Rapporternas bild av förhandlingarna vid 1957 års kongress är likaledes knapphändiga när det gäller programfrågorna. De nämnde varken att Moskvadeklarationen, med sitt framhävande av solidariteten med SUKP, antagits eller att den nya programkommissionen fått direktiv att sätta den fredliga samlevnaden och den fredliga parlamentariska vägen till socialismen i centrum. En aning om oro inom partiet gav dock rapporten för 3:e kvartalet 1958 där det talas om några yngre partimedlemmar som sympatiserade med den danske utbrytaren och SF-grundaren Aksel Larsen. Rubinstein, Gunnäs, Zennström m.fl. skulle enligt ryktena höra till den gruppen.²²⁵

När programkommissionen efter många svårigheter lagt fram sin "Programförklaring" vid 1961 års kongress, fick Kvartalsrapportens läsare polisens följande information:

²²⁴ Kvartalsrapport oktober 1956, 5:721 d, vol. 1, SÄPO. Direktiven till programkommissionen presenterades även i VT, 1958:4 (artikel av Hagberg).

²²⁵ *Kommunistisk verksamhet under 3:e kvartalet 1958*, 5:721 d, vol. 4, SÄPO.

Den programkommission, som sedan januari 1957 sysslar med omarbetning av vissa programfrågor, framlade sin rapport inför kongressen. Det har sagts att kommissionen kommit fram till den slutsatsen att en grundlig bearbetning av partiprogrammet är nödvändig. Motiveringen lär vara att programmet inte ger de frågeställningar och perspektiv, som nu aktualiserats. Kommissionen var inte beredd att i år lägga fram förslag till ett grundligt genomarbetat nytt partiprogram. I stället nöjde den sig med att avlämna ett förslag till programförklaring, som skulle ersätta det nuvarande partiprogrammet. Programarbetet skall därför fortsätta under den kommande kongressperioden.

Detta var allt. Läsarna fick alltså inte veta att SKP faktiskt antagit en "Programförklaring" där den fredliga vägen till socialismen var en utgångspunkt och där det uttryckliga stödet av Sovjet och de socialistiska staterna sänkades. Inte heller fick de veta att samma parti vid samma kongress ställt sig bakom 1960 års MoskvadeklARATION där solidariteten med SUKP åter bekräftades. Däremot fick de en drygt två sidor lång lista över nya medlemmar i CK. Om förhandlingarna fick de reda på att krav rests på ökad aktivitet på arbetsplatserna m.m.²²⁶

En PM om SKP författad vid försvarsstabens inrikesavdelning i oktober 1962 refererar först SUKP:s program och noterar att där numera talades om möjligheten av en fredlig övergång, men också att man måste räkna med möjligheten av en icke fredlig övergång. Av referatet framgår inte att programmet behandlade en övergång till socialismen som inte bara var fredlig utan även parlamentarisk. Däremot återges de resonemang som gäller den icke-fredliga utveckling som kan följa om de härskande klasserna motsätter sig denna fredliga övergång. Slutsatsen blir att programmet i praktiken innebär en uppmaning till att i hemlighet utveckla illegala och subversiva kampformer. Om det svenska partiet heter det att det "icke avgivit någon lika tydlig deklARATION". Att 1961 års Programförklaring innehöll en bekännelse till den borgerliga demokratins medborgerliga fri- och rättigheter och en förklaring om den demokratiska och fredliga vägens möjlighet noteras inte. Författaren säger i stället att SKP inte klart redovisar hur "den kommunistiska samhällsordningen skall komma att införas".²²⁷

²²⁶ *Kommunistisk verksamhet under 1:a kvartalet 1961*, 5:721 d, vol. 4, SÄPO.

²²⁷ *PM angående Sveriges kommunistiska parti*, Fst/in, In I:Barb, 18/10 1962, Kn Rudbeck, F I vol 22, MUST

Någon upplysning om den konflikt som fanns inom partiet och som inte minst gällde förhållandet till Sovjet kom först med rapporten för 2:a kvartalet 1963. Där omtalades att delar av det kritiska brev som Sven Landin och Yngve Johansson hösten 1962 skrivit till CK publicerats i DN. Där nämndes också att brevet bl.a. innehållit krav på en friare hållning mot Moskva.²²⁸

I påföljande rapport fick läsarna dessutom reda på att SKP beslutat lägga ned verksamheten vid partiskolan i Bad Doberan. Kortare kurser av tillfälligt slag skulle dock enligt uppgift även i fortsättningen komma att anordnas under sommarmånaderna. Beslutet syntes, enligt rapportören, "vara en följd av den kritik, som från olika håll inom och utom SKP riktats mot utbildningen av svenska kommunister utomlands".²²⁹

Det är dock först med rapporten för 4:e kvartalet 1963 som läsarna får ett begrepp om vidden av motsättningarna inom partiet. Om CK-mötet i september 1963 sägs att det präglades av "meningsskiljaktigheterna inom den internationella kommunismen och återverkningarna av dessa på det svenska kommunistpartiet". Vidare noterades att CK hade tvingats diskutera andra kontroversiella frågor, som framställt av en oppositionell grupp yngre partimedlemmar: "Starka interna motsättningar uppges ha blottats under resultatlösa diskussioner i en ofta negativistisk anda." Nu meddelades även ett par brottstycken ur den livliga Kongress 64 debatten som pågick under hösten/vintern 1963/64. Sven Landins krav på genomgripande programrevision nämndes liksom även den tidningsartikel där 29 yngre partimedlemmar bl.a. krävde en mer självständig till händelser och förhållanden i de socialistiska länderna.²³⁰

Det ur "farlighetssynvinkel" nya som inträffar under denna period är att den proletära internationalismen på allvar ifrågasätts inom partiet. Genom att i efterhand ansluta sig till 1957 och 1960 års Moskva-deklarationer hade SKP för visso bekräftat SUKP:s ledande roll inom den internationella kommunismen. Men en gryende opposition hade kunnat förmärkas, som Hermanssons tal i november 1956. Säkerhetstjänsternas analyser präglades alltjämt av ointresse för den interna programdiskussionen och de noterade varken anslutningen till Moskva-deklarationerna eller den spirande oppositionen mot den proletära internationalismen. Det var först under hösten 1963 när den häftiga interna debatten spillt över i den

²²⁸ *Kommunistisk verksamhet under 2:a kvartalet 1963*, 5:721 d, vol. 5, SÄPO.

²²⁹ *Kommunistisk verksamhet under 3:e kvartalet 1963*, 5:721 d, vol. 5, SÄPO.

²³⁰ *Kommunistisk verksamhet under 4:e kvartalet 1963*, 5:721 d, vol. 5, SÄPO.

borgerliga pressen som den uppmärksammades i säkerhetstjänsternas analyser. Först då kunde den tanken skönjas att det monolitiska, centralstyrda parti där alla talade med en röst kanske inte existerade.

6.2.3 Modernisternas år 1963-68

Med valet av C. H. Hermansson till ordförande vid 1964 års kongress - den första som var öppen för press, radio och TV²³¹ - kunde ingen undgå att notera att den fredliga, parlamentariska vägen till socialismen och självständigheten gentemot östblocket var centrala, men inte oomstridda, punkter i partiets politik. Säkerhetstjänsterna var dock misstänksamma. I den första SÄPO-översikt som tog upp 1964 års partikongress noterades att den nye partiledaren i sitt tal "framställde" kommunisterna som goda svenska demokrater, självständiga i förhållande till Sovjet.²³²

I en längre analys från hösten 1964 redogjordes ganska detaljerat för de nya dragen i SKP:s propaganda: försäkringarna om partiets nationella, demokratiska och fredliga karaktär och det uteblivna försvaret av missförhållanden och övergrepp i de socialistiska länderna. Men bakom denna förändring såg författaren ett taktiskt mål, nämligen att skapa förutsättningar för en kommunistisk framgång vid årets andrakammarval.²³³ Efter tillbakagången vid 1962 års val befann sig SKP i ett kritiskt läge och författaren ansåg uppenbarligen att partiet inför hotet om utplåning bestämt sig för att skaffa sig en ny och smakligare fasad; men bakom fasaden dolde sig samma gamla sovjetiska stödorganisation. I en senare rapport kunde samma rapportör hänvisa till att andra delade den tolkningen: "Vissa bedömare," hette det där, "ser SKP:s nya politik som en taktisk nödvändighet för att ge partiet bättre möjligheter att tjäna de rent kommunistiska syftena."²³⁴

Det tydligaste exempel på denna grundmurade misstro finns i en rapport på närmare 150 sidor producerad inom Grupp B i slutet av 1964. Den handlar om "extremiströrelser och organisationer för täckverksamhet på riksplanet och i Storstockholm". Denna be-

²³¹ Rolf Utberg har berättat att detta inte var den ursprungliga avsikten. Kongressen hölls i riksdagshuset och enligt Utberg var det när arrangörerna insåg att riksdagsmännen kunde följa förhandlingarna genom det interna högtalarsystemet som de beslöt att kongressen skulle vara helt öppen. Samtal med Rolf Utberg 16/5 2001. SÄKO.

²³² *Kommunistisk verksamhet under 1:a kvartalet 1964*, 5:721 d, vol. 6, SÄPO.

²³³ *Kommunistisk verksamhet m.m. under 3:e kvartalet 1964*, 5:721 d, vol. 6, SÄPO.

²³⁴ *Kommunistisk verksamhet m.m. under januari-mars 1965*, 5:721 d, vol. 6, SÄPO.

dömning var daterad augusti 1964, alltså ett drygt halvår efter det att C. H. Hermansson valts till SKP:s ordförande.²³⁵

I ett bakgrundsavsnitt konstaterade bedömarna att den sovjetiska politiken ständigt var inriktad på att framhålla de socialistiska staternas avgörande betydelse för freden, att övertyga om att Sovjetunionen var ett mönstersamhälle och att påvisa de kapitalistiska samhällenas brister. De nationella kommunistpartierna, de internationella frontorganisationerna, freds rörelsen, vänskapsorganisationerna samt olika tillfälliga kampanjer var vid sidan av den sovjetiska politiken de viktigaste instrumenten för denna propaganda. De skulle sprida kommunistisk propaganda, försvåra för antikommunismen samt fungera som underrättelseapparater. Den sista punkten innebar att de olika partierna och täckorganisationerna bl.a. skulle ägna sig åt att lokalisera kraftcentra och maktfunktioner, att peka ut svagheter och lämpliga angreppspunkter och att bedriva "scouting". Men denna utgångspunkt var det enkelt att karakterisera det svenska partiet:

Sveriges Kommunistiska Parti är en stödgrupp till Sovjet. Dess politik blir en funktion av de sovjetiska strävandena. Relationerna mellan Sovjet och partiet kan ses som en växelverkan – det senares uppträdande blir ett uttryck för det förras ambitioner och det förras politik och strävanden kan avläsas i det senare verksamhet.

I ett speciellt avsnitt utvecklade därpå Grupp B denna tes om SKP:s internationella beroende. Det konstaterades att SKP efter sin 20:e kongress i januari 1964 påstått sig vara ett nytt, demokratiskt parti. Men "samma melodi" spelades av övriga kommunistpartier i väst och av socialistländernas kommunistpartier. Denna synkronisering motsade att det var fråga om en ny kommunistisk värdering. Förnyelsen var alltså en taktisk förnyelse beroende på läget inom den internationella kommunismen men också på att partiet i den inhemska politiken kommit att framstå som konservativt och utan att förmåga att anpassa sig till nya politiska förutsättningar. Så här sammanfattades resonemanget:

²³⁵ PM *Extremist rörelser och organisationer för täckverksamhet på riksplanet och i Storstockholm*, (ink. stämpel, RPS/säk 2 dec. 1964), De kommunistiska propagandafunktionerna, 5:73/264, vol. 3, SÄPO.

De människor som är aktiva och ledande inom SKP har alla omfattat och gillat den tidigare politiken, det vore oförsiktigt tro att de har förvandlats, efter ett rådslag där de summerat tidigare misslyckanden, och blivit acceptabla demokrater. Omvändelsen skall ses som en taktisk nödvändighet, som i en ny situation skall ge partiet bättre möjligheter att tjäna den subversiva krigsföringens syfte. En variant som partiet inte tidigare har kunnat ägna sig åt men där den nya masken och de nya ansiktena med viss förankring i den akademiska kretsen är en given tillgång. Partiet skall inte heller belastas av int. kommunism agerande i storpolitiska sammanhang. En sådan utvecklingslinje kan inte uppkomma av en slump. Den måste nu liksom tidigare vara styrd. Att den är skickligare genomförd och har större utsikter att lyckas skall livligt erkännas. Ett konstaterande, som i sin tur ställer demokratins funktioner inför en ny och svårare situation. Till sist, dessa normer och värderingar av taktiken har man i Moskva i de kapitalistiska ländernas KP:r och i folkdemokratierna.²³⁶

Slutsatsen är alltså att omvändelsen är ett knep och ett led i den Moskvastyrda konspirationen. Samma tanke återkommer i två senare översikter utarbetade av säkerhetspolisen. I den ena påpekas att trots alla försäkringar om självständighet kvarstår dock partiets relationer till andra kommunistiska partier. Självständighetslinjen hade sannolikt Moskvas välsignelse "eftersom det inte förmärkts något motsatsförhållande eller kritik därifrån".²³⁷ I en analys avseende första kvartalet 1967 sattes partiledarens roll i centrum. Där framhölls bl.a. att CH Hermansson i programdebatten 1953 hänvisat till Stalins sista arbete som en ovärderlig hjälp och att hans kritik av Stalin inletts först sedan Chrustjov öppnat omvärderingsprocessen. Vidare anfördes följande:

Samma dag som Hermansson den 3 maj 1965 höll sitt uppmärksammade självständighetstal vid ett nordiskt kommunistmöte i Köpenhamn lät nämligen Moskva meddela, att det stod varje

²³⁶ PM *Extremist rörelser och organisationer för täckverksamhet på riksplanet och i Storstockholm*, (ink. stämpel, RPS/säk 2 dec. 1964), SKP internationella beroende, 5:73/264, vol. 3, SÄPO.

²³⁷ *Kommunistisk verksamhet m.m. i Sverige under oktober – december 1965*, 5:721 d, vol. 7, SÄPO. Se även *Kommunistisk verksamhet m.m. i Sverige under juli – september 1966*, s. 6: "Troligen söker partiledningen minska alla aktiviteter som är förknippade med partiets kommunistiska förflutna för att därmed utåt bättre kunna ge sken av att en förändring skett mot en mera oberoende socialistisk partipolitik."

enskilt kommunistparti fritt att föra den politik som bäst passade dess förhållanden, men givetvis på marxismens-leninismens och den proletära internationalismens principiella grundval."²³⁸

Grundtanken är att ingen förändring ägt rum och att Komintern-tidens Moskva-styrda parti fortfarande existerar. Det är en tolkning som på intet sätt gör reda för den debatt och de strider och avhopp som präglat partiets inre liv åtminstone sedan 1948. Varför skulle de mest Moskva-trogna opponera sig om det hela följde en plan uppgjord av SUKP? Tolkningen förbigår också att SUKP på olika sätt försökte stävja den frigörelse från Moskva, som var en allmän företeelse inom Europas kommunistpartier. Det citerade kravet från Moskva om att politiken skulle stå på den "proletära internationalismens principiella grundval" var ett försök att få SUKP:s ledande roll bekräftad vilket dock avvisades av åtskilliga partier, bland dem SKP.²³⁹

Den första analys som tydligt tar avstånd från uppfattningen att Komintern-partiet fortfarande lever kvar finns i en PM av oklar härkomst från juli 1966. Där konstateras kort och utan omsvep att SKP inte längre är kommunistiskt i traditionell mening, varken organisatoriskt eller i fråga om internationella kontakter och internationell målsättning.²⁴⁰

En utförlig och detaljrik framställning i samma anda återfinns i materialet från IB. Det är en PM från december 1966 författad av Källa 21 med rubriken *Nuläget inom Norrbottens kommunistiska partidistrikt. Bakgrund*. Man kan säga att den grundläggande fråga som denna PM sökte belysa gällde hur partiets omvandling i nationell, demokratisk och parlamentarisk riktning hade mottagits av de traditionellt starkt Moskva-trogna Norrbottenskommunisterna.

Författaren konstaterade till att börja med att "[d]en öppna och stundtals mycket fräna debatten i Ny Dag" inte haft någon motsvarighet i Norrbotten. Norrskensflammans referat hade varit få och censurerade och tidningens egna kommentarer var kritiska mot de oppositionella. Vid kongressen 1964 hade delegationen från Norrbotten tänkt stödja Hagberg, men sedan svängt om och bestämt sig för att stödja Hermansson. Men försöken att i länet vinna förstärkelse för Hermansson och den socialistiska förnyelsen hade ändå inte

²³⁸ *Kommunistisk verksamhet m m i Sverige under januari – mars 1967*, 5:721 d, vol. 8, SÄPO.

²³⁹ *Hermansson, Kommunism på svenska?*, s. 212 f. (1964 års kongress avvisade Chrustjovs inbjudan till konferens med bl.a. följande motivering: "Ställningstagandet till de principiella frågor som länge diskuterats måste tillkomma varje lands kommunistiska parti ...")

²⁴⁰ PM, *Analys av kommunismen i Sverige*, daterad 13/7 1966, 15:10, vol. 5, SÄPO.

rönt någon större framgång. Konflikter hade blossat upp vid en extra distriktskonferens i november 1964. Man hade formellt debatterat Norrskensflammans vara eller icke vara, men i själva verket gällde frågan SKP:s nya linje. Nytänkarna menade att partiets resurser borde kunna användas till något bättre än att bekosta den dyrbara tidningen. Man kallade varandra "jävla stalinister" resp. "förrädare".

Distriktskonferensen i början av år 1966 hade blivit en ny batalj som slutat med att endast en gammelmobilist, Helmer Holmberg, valts in i distriktsstyrelsen. Kommunalvalet 1966 hade blivit en framgång för partiet men det var svårt att veta hur väljarsympatierna fördelade sig mellan de olika åsiktsriktningarna. I Luleå hade, menade författaren, modernister och traditionalister fått ungefär lika många röster och han trodde att den fördelningen kanske var giltig för hela länet. "Hur som helst," sammanfattade han, "pågår en frän och obehaglig uppgörelse inom de kommunistiska leden i Norrbotten."

Författaren tog också upp frågan om kommunisternas i länet försvarsvilja. Han påminde om att partiet under finska vinterkriget 1939-40 hade förlorat nära hälften av sina medlemmar. Han fortsatte:

Om en liknande situation skulle uppstå med Sverige inblandad finns det ingen anledning att betvivla norrbottenkommunisternas fosterlandslojalitet i allmänhet. Idag finns dessutom en helt annan och ny kritisk inställning mot Moskva. Den splittrade världskommunismen och de förbättrade kommunikationerna med större möjligheter till jämförelse mellan väst- och östeuropa har tagit udden av mycket av den tidigare fanatiska tron på "paradiset i öster". Dock måste man fortfarande räkna med en skara fanatiker som fortfarande i alla sammanhang försvarar Sovjetunionen. Den skaran torde dock ha blivit relativt liten och har som ovan antytts ställts i en ny situation. Idag uttalas kritik mot Sovjetunionen även inom de egna partileden. Yngre kommunister har till och med uttryckt oro över hur vissa äldre kommunister upplever situationen idag, då de flesta illusioner om Sovjetunionen slås sönder.

IB:s uppfattning i denna PM var alltså att de illojals antal var litet. Men man oroade sig för att antalet kunde växa genom myndigheternas uppträdande mot de enskilda individerna:

Ett samhälle kan lätt genom vissa undantag förolämpa en bygds befolkning. Det finns idag i Norrbotten en relativt påtaglig ovilja mot militären och vissa försvarspolitiska åtgärder. Vad som framför allt irriterat befolkningen i gränstrakterna mot Finland har varit försvarets vägpolitik men också personalpolitiken vid försvarsanläggningar. Att exempelvis göra en uppdelning av arbetarna i "säkra" och "osäkra" innan man anställer folk till anläggningsarbeten är oerhört känsligt. Irritationen är självfallet störst i de kommunistiska partileden, men är också mycket påtaglig i samtliga andra politiska partier. Denna uppdelning i "fosterlandsvänliga" och "mindre fosterlandsvänliga" verkar många gånger vara gjorda på ett alltför lättvindigt sätt och lockar ibland befolkningen till ironiska skratt, men ger framför allt intryck av dåligt underbyggda urval och många gånger av meningslöshet. Och det får inte sådana här åtgärder göra. Detta innebär inte att försvarsviljan skulle vara sämre i Norrbotten än i övriga delar av Sverige, men en oskicklig politik gentemot medborgarna kan äventyra försvarsviljan. Det kan vara bättre att tro mer på befolkningen än att misstro den.

Angående misstankarna att partiet skulle ägna sig åt illegal verksamhet ansåg denne författare att det var föga troligt att partiet skulle spolia sina ansträngningar att bli accepterat som ett demokratiskt och nationellt parti genom att bedriva illegal verksamhet. Han fortsatte:

Några tecken på en sådan verksamhet inom partiet har inte heller kunnat konstateras. Förutsättningarna för att i en krissituation använda kommunisterna i Norrbotten för en organiserad illegal verksamhet torde också vara mycket små. Men liksom alltid i sådana här sammanhang finns det en grupp opålitliga fanatiker, som alltid bör hållas under uppsikt. Chansen att bland dessa finna en organiserad verksamhet av detta slag torde dock vara mycket liten, eftersom den mest fanatiska sällan är den mest lämpade för denna form av aktivitet. . Påståendet att det redan nu skulle finnas en färdig organisation byggd på kommu-

nister för att tas i bruk vid en krissituation har inte kunnat påvisas.²⁴¹

Skillnaden mellan denna analys och de tidigare refererade är grundläggande. I stället för den Moskva-styrda monoliten såg IB i denna PM SKP som en organisation hemsökt av uppslitande inre strider. PM-författarens övergripande tolkning är, kan man säga, att skiljelinjen mellan de nationella demokraterna och de proletära internationalisterna inte gick mellan SKP och de övriga partierna utan slingrade sig fram inom SKP. Det är också den tolkning som med hänsyn till det samtida källmaterialet är den rimligaste.

Det är också intressant att notera att rapporten synbarligen tagits väl emot på säkerhetspolisens bearbetningsavdelning. Enligt en påskrift hade den där bedömts som bra. Lars P. Lindroth antecknade på en på en meddelandelapp ställd till chefen för byrå A att vissa synpunkter var "värda beaktande". Dessa gällde, med Lindroths terminologi, "försvarsviljan contra infiltrationsskyddssynpunkter". Han syftar uppenbarligen på källans uppfattning att åtgärder som vittnade om misstro mot befolkningen kunde undergräva försvarsviljan. Tanken att säkerhetstjänsternas verksamhet ibland motverkade sitt syfte stöddes för övrigt även av flera andra rapporter som vittnade om hur åtgärder mot kommunisterna ledde till att sympatierna för dem ökade.

Lindroth såg alltså positivt på IB-promemorians bedömning men andra inom säkerhetspolisen hade fortfarande en annan syn på SKP. Byråchefen Otto Danielsson skrev under hösten 1966 en historik om angreppen mot säkerhetstjänsten där han bl.a. uttryckte sin misstro mot SKP:s självständighetslinje. Möjligen kunde Hermansson vara ärlig i sitt avståndstagande från Moskva men Danielsson förutsåg att han skulle tvinga lämna ifrån sig makten till andra och farligare element inom partiet. Dessa återfanns inom den Kinavänliga falangen.²⁴² Danielsson uttryckte en skeptisk tendens i säkerhetspolisens syn på SKP som skulle visa sig bestå under många år framåt.

Men kring ointresset för SKP/VPK:s programdebatter kunde fortfarande alla enas: 1967 års program med sin principiella bekän-

²⁴¹ Nuläget inom Norrbottens kommunistiska partidistrikt KU 14/2 dec 1966. 66/3793, Ö IV Diarium 1967 Vol nr 271. HH, MUST.

²⁴² *Ulf Eliasson, Politisk övervakning och personalkontroll 1945-1969*, s. 85.-87. Den fullständiga titeln lyder "Angreppen på säkerhetstjänsten sedda mot bakgrunden av kommunismens frammarsch i Sverige".

nelse till den parlamentariska demokratin och sitt avståndstagande från varje utländsk inblandning förbigicks med tystnad.

6.2.4 Leninismens återkomst 1968-1977

1969 års partikongress sammanföll i tiden med personalkontrollkungörelsens införande. De nya föreskrifterna för säkerhetstjänsternas övervakning innebar att VPK inte hörde till de politiska organisationer som skulle ägnas särskild uppmärksamhet. I de sista översikterna av kommunistisk verksamhet påvisas på ett helt annat sätt än tidigare åsiktsskillnaderna inom partiet. Tendensen är snarast att visa att Hermanssons modernistiska hållning inte kan betraktas som helt representativ för partiet. Där noterades att hans skarpa uttalanden efter invasionen i Tjeckoslovakien betraktades som omdömeslösa av "gammelmunisterna". Inför kongressen 1969 redovisades de olika åsiktsriktningarna och konstaterades att om splittringen bleve definitiv skulle kommunisterna ha spelat ut sin roll i svensk politik eftersom ingen av fraktionerna hade möjlighet att ensam komma över fyraprocentsspärren.²⁴³

Informationen om partikongressen 1969 var som vanligt kort; dock får man reda på att tre grupper utkristalliserat sig i partiet. Annars ansågs en "av de mer intressanta händelserna" ha varit att en delegation från den "prosovjetiska falangen" i en paus besökte sovjetiska ambassaden.²⁴⁴ Möten av den arten hade redan tidigare noterats och då satts i samband med uppgifter att man från Sovjetunionens sida "till varje pris" försökte få fram ett sovjettroget parti i Sverige.²⁴⁵

De nyleninistiska inslagen i 1972 års programdebatt uppmärksammades inom säkerhetsavdelningen. I ett föredrag vid en sektionschefskonferens i maj 1972 talade kommissarie K. i Falun om tydliga tendenser till radikaliserings inom VPK. Vidare menade han att eftersom de samarbetade med revolutionärer som KFML i demonstrationssammanhang kunde man förmoda att de skulle göra detsamma i en revolutionär situation "och då kanske överta ledningen som varande den starkaste organisationen". Men han fick inget stöd i sin bedömning. En kollega från säkerhetsavdelningen i Stockholm menade att programförslaget inte borde leda till någon

²⁴³ *Kommunistisk verksamhet m m i Sverige under juli – september 1968*, 5:721 d, vol. 8, SÄPO.

²⁴⁴ *Kommunistisk verksamhet i Sverige under juli – september 1969*, 5:721 d, vol. 10, SÄPO.

²⁴⁵ *Kommunistisk verksamhet i Sverige under januari – mars 1969*, 5:721 d, vol. 10, SÄPO.

ändrad inställning från polisens sida. "Vi måste", menade han, "acceptera den i dag deklarerade uppfattningen att VPK inte är revolutionära i den meningen att de med olagliga medel ämnar genomföra en revolution." Men, kunde man fråga, innebar inte detta att den ännu Moskva-vänliga Norrbottensfalangen inom partiet lämnades utan övervakning? Nej, förklarade stockholmskollegan, "de finns hos oss på grund av sina internationella förbindelser och inte därför att de tillhör VPK".²⁴⁶

Med stöd av den s.k. kontaktprincipen kunde alltså övervakningen av Hagberg, Hagel, Staf m.fl. fortgå trots att VPK inte var med på den lista (HT 16) som säkerhetspolisen i december 1970 upprättade över vilka organisationer som skulle övervakas. Senare samma år höll samme person ett föredrag vid en regionskonferens i Sollefteå. Temat var "Vänsterextremisterna" och enligt protokollets summariska referat hade han redogjort för "utvecklingen från ett SUKP-styrt SKP med efterföljande partiledarskiftet, stadgerevisioner och namnbyte fram till dagens icke SUKP-styrda VPK".²⁴⁷ Vid en konferens senare samma år pratade en kriminalinspektör från Luleå under rubriken "Norrbottenskommunisterna, stalinister med kritiska synpunkter på det nya VPK-programmet". Också detta referat är i stenstil men det framgår att talaren givit en utförlig redogörelse för VPK:s partiprogram och den kritik det utsatts för av "en del av VPK:s tidigare ledargestalter".²⁴⁸

Ett sporadiskt återfall i den gamla synen på kommunistpartierna som Moskvas redskap återfinns i en rapport från 1976. I en allmän översikt över "den sovjetiska subversionen i Västeruropa" slogs fast att de lokala kommunistpartierna var det viktigaste redskapet för det sovjetiska partiets subversiva arbete. Även om dessa i vissa avseenden skilde sig från det sovjetiska partiet, så stödde de ändå i stort "den sovjetiska utrikespolitiken och avspänningen".²⁴⁹

Tendensen här var alltså densamma som i synen på fredsrollen: den som i frågor om missilpolitik och nedrustning uttalade samma åsikter som Sovjet ansågs ägna sig åt subversion. Det skall dock framhållas att VPK inte utpekades på annat sätt än som exempel på "lokalt kommunistparti". Senare samma år noteras också att partiet under senare år framställt som "ett nationellt kommunistiskt parti med demokratisk inriktning". Samtidigt framhölls att partiets

²⁴⁶ Sektions- och rotelchefskonferens i Rättvik 16-19.5.1972, protokoll, s. 26, 29, 5:720/6, vol. 3, SÄPO.

²⁴⁷ Protokoll från regionskonferens Y-län, 11/9-13/9 1972, 5:720/6, vol. 3, SÄPO.

²⁴⁸ Protokoll fört vid konferens i Malmö 3-5.10.1972 angående uppföljning av samhällsomsörtande verksamhet i Sverige, 5:720/6, vol. 3, SÄPO.

²⁴⁹ Redogörelse för extremistisk verksamhet. Kvartalsöversikt 2/76, 5:721 d, vol. 14, SÄPO.

antisovjetiska hållning hårt kritiserats av av den s.k. Flammangruppen. Följande år kunde man så till sist rapportera att Flammanfalsen bildat ett eget parti och att de ledande i det nya partiet vid flera tillfälle gästade den sovjetiska ambassaden. De nyleninistiska grupperna med Jörn Svensson i spetsen observerades men utan att uppfattas som ett allvarligt hot.²⁵⁰

Tendensen för tiden efter 1969 är alltså att säkerhetstjänsternas observans på de teoretiska skiljaktigheterna inom partiet ökade. En möjlig förklaring är att de hemliga förteckningarna över organisationer som säkerhetspolisen skulle ägna "särskild uppmärksamhet" var upprättade med utgångspunkt i partiernas deklarerade ståndpunkter, inte någon hävdvunnen uppfattning om farlighet. Ville man införa VPK på listan gällde det därför att visa antingen att programmet ifrågasattes av viktiga grupper eller att det höll på att förändras i antidemokratisk eller antinationell riktning. Mindre intressanta förklaringar, som generationsskifte inom säkerhetstjänsterna, kanske är lika troliga. Det måste också påpekas att källmaterialet väsentligt breddas från 1970 genom att protokollen från olika former av interna sammankomster då tillkommer. Detta kan givetvis ha bidragit till att bilden ter sig mer nyanserad än tidigare.

6.2.5 Avslutning

Eftersläpning och ointresse framstår som de mest framträdande dragen i säkerhetstjänsternas bedömningar av den kommunistiska programdebatten. Eftersläpningen framträder tydligt i bedömningarna av de nya ideologiska signaler som utgick från 1964 års kongress i samband med att C. H. Hermansson valdes till partiordförande. Bedömningen att omsvängningen bara var ett taktiskt spel behöver i och för sig inte ha saknat allt verklighetsunderlag, det fanns antagligen partimedlemmar som såg saken så,²⁵¹ men den förbisåg helt de tendenser till omprövning av gamla ståndpunkter som funnits sedan krigsslutet, fått ny näring genom händelserna 1956 och blommat ut i den intensiva debatten hösten 1963.

²⁵⁰ Redogörelse för extremistisk verksamhet. Kvartalsöversikt 4/76, 5:721 d, vol. 15; Redogörelse för extremistisk verksamhet. Årsöversikt 1977, 5:721 d, vol. 16, SÄPO.

²⁵¹ Se om detta intervju med Lars Herlitz i C. H. Hermansson, *Kommunister. Andra boken*. Stockholm 1980, s. 316: "Men vad som gjorde dom här åren från 1964 och kanske även debatten före så besvärliga vare att det inom partiet [...] fanns dom som upplevde den diskussion som fördes helt enkelt som en slags legitimering av partiet. Dom trodde att det gällde att framställa oss som litet mera demokratiskt pålitliga och tyckte att det var en bra taktik dom här nyheterna. 'Den socialistiska förnyelsen' det lät ju fint, det var 'en bra taktik', det var skickligt o.s.v."

Möjligen bestod den viktigaste eftersläpningen i att det dröjde så länge innan övervakarna övergav föreställningen om SKP som en ideologiskt homogen organisation. Även om det tvivel på det sovjetiska mönstret som börjat gro inom partiet 1956 till en början utvecklades långsamt borde det åtminstone från 1962 ha varit fullt synligt. Nu dröjde det till 1966 innan en rapport inkom som på allvar tog upp motsättningarna inom partiet.

Eftersläpningen hängde i sin tur samman med den påtagliga brist på intresse som säkerhetstjänsterna – åtminstone fram till 1969 – visade för kommunisternas ideologiska debatter. Ändå handlade de ju om ur säkerhetssynvinkel viktiga saker. När kommunisterna debatterade frågorna om vägen till socialismen, proletariats diktatur och den proletära internationalismen så var det ju faktiskt sin egen samhällsfarlighet som de försökte definiera. Hur skall man förklara att säkerhetstjänsterna var så pass ointresserade av detta?

En möjlig förklaring kan vara att man tänkte sig att de farligaste individerna hade sin inställning klar och struntade i kongressernas vridande och vändande på allsköns filosofiska gator. En viktig och konstant beståndsdel i säkerhetstjänsternas bedömning av de svenska kommunisterna som säkerhetshot är tanken att partiet rymde ett antal obotliga fanatiker som var en fara för landet även om partiet som helhet inte var det. Den tanken finns i försvarsstabens analys våren 1947 liksom i IB-rapporten från december 1966.

Tanken är att alltså att koncentrationen av sabotörer, spioner och potentiella femtekolonnare är större bland SKP-medlemmar än i någon annan urskiljbar grupp i samhället. Att partiets program ändras i ena eller andra riktningen förändrar inte den saken, åtminstone inte i brådrasket. Därför var det viktigare att fortsätta samla in personuppgifter om kommunister än att följa med i den interna debatten om en svensk väg till socialismen.

En annan förklaring till ointresset kan var föreställningen om partiet som en fasad för en hemlig verksamhet; föreställningen att precis som partiet själva arbetade genom täckorganisationer som fredsrörelsen eller svensk-sovjetiska sällskapet så var det själv en täckorganisation för den dolda, illegala, Moskvastyrda kommunismen. Som tidigare framgått finns i materialet inget klart avståndstagande från tesen om den illegala organisationen förrän med 1966 års IB-rapport.

Vidare kan det möjligen ha förefallit tillräckligt att notera att solidariteten med Sovjet bestod. Den var under det kalla krigets år det centrala elementet i hotbilden och andra inslag i den ideologiska bilden kan ha förefallit var av sekundärt intresse.

En ny bild i bedömningen av partiets programdebatter framträder efter 1969. Då är det personalkontrollkungörelsen och dess tillämpningsföreskrifter (HT 16) som anger vilka grupper som skall övervakas. De kriterier som gäller avser just partiets uttalade syften. Enbart grupper som syftar till att med våld omstörta den lagliga ordningen skall övervakas.

VPK hamnade utanför listan över sådana organisationer som skulle särskilt granskas. Men det innebar inte att intresset för partiet helt upphörde. I interna debatter inom säkerhetspolisen framträdde tvärtom ett klart intresse för de teoretiska skiljaktigheterna inom partiet och från olika håll vill man visa att Hermanssons ställning alls inte är säker. Nyleninismen uppmärksammas och på sina håll anses den motivera övervakning. Någon sådan kom dock inte till stånd.

Den påtagliga inkonsekvensen i att den fortfarande Sovjettrogna Norrbottenfalangen och sedermera APK inte förs upp på listan påtalas inom organisationen. Det besked man får nöja sig med är att de ändå kan övervakas i kraft av kontaktprincipen.

6.3 Register

Som framgått var säkerhetstjänsternas intresse för SKP:s ideologiska utveckling för det mesta ganska svagt. Däremot var intresset för att samla in personuppgifter om medlemmar och sympatisörer alltid starkt. Det är betecknande att rapporterna från partikongresserna ägnar betydligt större utrymme åt att redovisa vilka som valts till olika förtroendeposter än att redovisa debatterna. De direktiv som låg till grund för registreringen av kommunister meddelades i cirkulär från Statpolisintendenten den 22 september 1948. Därmed återupptogs den verksamhet som legat nere sedan 1945.

Syftet med övervakningen var att bekämpa spioneri, sabotage, olovlig underrättelseverksamhet och andra därmed jämförliga brott. Den skulle dock icke riktas mot "politiska partier såsom sådana." Denna inskränkning kunde dock inte ses som ett förbud mot övervakning av partier eftersom direktiven även underströk att övervakningen måste rikta sig mot "organisationer, vilka kunna misstänkas för sådana brott eller kunna antagas i ett kritiskt läge komma att intaga en hållning, varigenom rikets säkerhet sättes i fara". För SKP:s del innebar detta att partiet fick övervakas om det kunde misstänkas för att ägna sig åt brottslig verksamhet eller för att i framtiden kunna göra det.

Vad gällde införande av personuppgifter i register underströk statspolisintendenten att det "[f]ör undvikande av rättsförluster" var av synnerlig vikt att uppgifterna var "objektiva, korrekta och grundade på sakskäl". De borde lämnas "med synnerlig omsorg och efter noggrann prövning". På den blankett som utgjorde underlag för registrering skulle uttryckligen noteras om vederbörande kunde misstänkas för att

- a) öppet eller fördolt intaga eller ha intagit ledande ställning i organisation, varom här är fråga (namngives) eller eljest i högre grad åtnjuta sådan organisations förtroende
- b) ha eller ha haft förbindelse med främmande makt
- c) utöva eller ha utövat verksamhet, som strider mot rikets säkerhet eller
- d) eljest företa eller ha företagit åtgärd, som ur synpunkten av rikets säkerhet kan anses vara av anmärkningsvärd art.

Detta kunde möjligen tolkas som att endast sådana som verkligen var misstänkta för något av detta skulle registreras. Men den tolkningen faller när det i en följande passus förklaras att även uppgifter som inte är av "så kvalificerad art" som de nämnda bör rapporteras på blanketten. En sådan uppgift kan vara "att vederbörande är passiv medlem eller sympatisör". Vidare framhålls i en särskild punkt att högre myndighet inte utfärdat några inskränkande direktiv. "Registrering får sålunda ske av alla fakta och omständigheter, som polisen anser nu eller framdeles kunna få betydelse för spänningsverksamheten."²⁵² Det var den s.k. behovsprincipen som styrde verksamheten: säkerhetspolisen kunde inhämta och registrera alla uppgifter som den ansåg sig ha behov av.

När polisen nu fick en chans att täppa till den lucka i registren som uppstått genom det treåriga uppehållet i övervakningen tycks den ha sett som sin uppgift att så snabbt som möjligt registrera så många kommunister och kommunist sympatisörer som möjligt. Vid de lokala statspolisavdelningarna inleddes ett omfattande arbete med att kartlägga kommunisterna i respektive distrikt. Gamla register bearbetades och samtidigt samlades nya uppgifter in. Ett sätt att få in nya uppgifter var att knyta kontakter med förtroendemän inom den socialdemokratiska arbetarrörelsen och med andra som kunde veta vilka som var kommunister. I Umeå anlätades bl.a. en arbetsförmedlingsföreståndare och på andra orter

²⁵² Cirkulär nr 1 till polismästarna i Stockholm ..., u. Stockholm den 22 september 1948.

arbetsförmedlingsföreståndare och på andra orter tog polisen kontakt med lokala företagsledare.

En annan vanlig arbetsmetod var att läsa kommunistiska tidningar. Förekommande namn markerades med rött och fördes in i registret. Särskilt givande var de vid årsskiftena förekommande nyårshälsningarna. Från Luleå rapporterades att enbart nyårshälsningarna för årsskiftet 1945/46 upptog 4 500 namn.²⁵³ Inom SKP var man dock medvetna om att hälsningarna hade oönskade läsare och i november 1952 beslöt partiets arbetsutskott att hälsningar i den kommunistiska pressen skulle ha formen av kollektiva hälsningar, utan nämnande av enskilda namn.²⁵⁴ I praktiken kom detta emellertid inte att efterlevas och även senare kunde säkerhetspolisen på detta sätt inhämta namnuppgifter.²⁵⁵

En ännu viktigare källa till namnuppgifter var telefonkontrollen. Som framgår ovan (avsnittet Telefonavlyssning) var SKP:s högkvarter på Kungsgatan under en följd av år kontinuerligt avlyssnat och utskriften av dessa samtal innehöll en mängd namn som ävenledes rödstreckades och fördes in i registret. Internt framhölls detta som en av de viktigaste fördelarna med telefonkontrollen.²⁵⁶

Med hjälp av dessa olika insamlingsmetoder kunde ett omfattande register byggas upp. I juni 1953 innehöll polisens register uppgifter om 430 000-450 000 personer och vid mitten av 1960-talet torde motsvarande siffra ha uppgått till ca 500 000.²⁵⁷ Det är dock först från slutet av 1960-talet som det finns uppgifter om hur många av de registrerade som var kommunister. Säkerhetspolisens centralregister innehöll då över 100 000 kommunistregistreringar.

Regelverket innebar alltså egentligen inga inskränkningar i fråga om vilka som skulle registreras. Men i praktiken måste ändå gränser dras; alla som någon gång öppnat Ny Dag, lyssnat på ett tal av Gustav Johansson eller har en SKP-medlem som granne kan ju inte registreras. Men hur var det med släktingar till partimedlemmar som själva inte var medlemmar eller med personer som var anställda av partiet för att sköta till synes opolitiska uppgifter som städning, vaktmästeri eller telefoni?

²⁵³ En redogörelse för arbetet med att "hinna ikapp" i registerarbetet finns i Ulf Eliasson, *Politisk övervakning och personalkontroll 1945-1969*.

²⁵⁴ SKP AU prot. 18/11 1952, VPK:s arkiv, ARAB.

²⁵⁵ För exempel på detta se Ulf Eliasson, *Politisk övervakning och personalkontroll 1945-1969*, s. 187.

²⁵⁶ Ulf Eliasson, *Politisk övervakning och personalkontroll 1945-1969*.

²⁵⁷ *Sammanfattande redogörelse och historik över personalkontrollen*. 1953. Statspolisintendentens arkiv, samrådsnämnden serie F1 vol.1. SÄPO. Ulf Eliasson, *Personalkontroll och politisk övervakning 1969-2002*.

Mängden insamlade uppgifter och metoden att använda nyårs-hälsningar som källa visar på en vittgående insamlingspraktik. En bild av ambitionsnivån ger några förteckningar över personer som arbetade inom "SKP-komplexet" i Stockholm. Den tidigaste av dessa är daterad mars 1957 och upptar personal vid de organisationer och företag som hade lokaler i Kungsgatan 84, nämligen SKP, Stockholms kommunistiska arbetarkommun, Stockholms läns partidistrikt, SKU, Ny Dag, Arbetarkultur, Västermalms tryckeri och Klichéanstalten. Därtill kom ytterligare några under rubriken "Diverse" samt de anställda vid Riksförbundet DU, Mälartorget 19.

Denna förteckning byggdes på och förekommer i nya versioner från januari 1958, februari 1959 och februari 1960. De senaste versionerna utgör ett sorts allmän matrikel över namn och adresser inom den kommunistiska världen i Stockholm. Den redovisar samtliga som arbetade på Kungsgatan 84; inte bara politiskt och journalistiskt aktiva personer utan även sekreterare, växeltelefonister, vaktmästare och städerskor. För samtliga har antecknats namn, adress, födelsedatum, och, i förekommande fall, bilnummer. För samtliga namn har också noterats ett ärendenr, d.v.s. en hänvisning till en person- eller sakakt.²⁵⁸

På samma sätt redovisas personal vid "övrige kommunistiska organ i Stockholm"; Förlags AB Arbetarkultur (som flyttat ut från Kungsgatan 84), SKV och Svenska Fredskommittén. Vidare gavs uppgifter på personer som arbetade vid affärsföretag knutna till SKP samt på kommunistiska riksdagsledamöter och stadsfullmäktigeledamöter i Stockholm, Solna och Sundbyberg, på svenskar anställda vid öststatsbeskickningar och deras underavdelningar, på personal vid vänskapsföreningar och på svenska kommunister som vistades i utlandet på grund av anställning eller viss utbildning. Även nyttiga adresser, bl.a. till lokaler och lägenheter "som används vid kommunistmöten i Stockholm och dess närhet" fanns upptagna i denna till synes allomfattande matrikel för "kommunistkomplexet" i Stockholm. Den senaste versionen omfattade sammanlagt 52 sidor och avslutades med ett alfabetiskt register över alla förekommande namn, tillsammans cirka 260.²⁵⁹

Bland dessa 260 finns åtskilliga vars anknytning till SKP kan ha varit rent "affärsmässig". Det gäller telefonister, sekreterare, vaktmästare och städerskor samt även frilansande medarbetare i kommunistpressen, inklusive tecknare. Självklart kan man förvänta sig

²⁵⁸ Förteckning över personal vid kommunistiska högkvarteret, Kungsgatan 84, mars 1957, 15:111, vol nr 4, SÄPO.

²⁵⁹ Samtliga förteckningar återfinns i 15:111, vol. 4, SÄPO.

att många av dessa hade sympatier för partiet men uppenbarligen har det inte krävts någon särskild undersökning av den saken för att motivera en registrering.

Också medlemmar av den kommunistiska ungdomsrörelsen registrerades, men det är oklart i exakt vilken utsträckning. Att ledande och aktiva ungdkommunister regelmässigt registrerades är dock klart. Som exempel kan nämnas att säkerhetssektionen i Jönköping 1969 skickade in registerblanketter till Stockholm för styrelsen och de aktiva inom VUF:s skolklubb på Brinellskolans gymnasium i Växjö.²⁶⁰

Anknytningen till SKU/DU/VUF behövde dock inte vara särskild stark för att leda till registrering. I en rapport från "E Hilding", d.v.s. telefonavlyssning, räknas ett antal namn upp på personer som "har nämnts i samband med DU:s verksamhet i Södertälje". En av dem var ännu inte registrerad vilket nu gjordes.²⁶¹ Beträffande en annan person som också registrerades efter uppgifter från "E Hilding" uppges att hon inte är "officiellt med i DU" men har goda förbindelser med ledande kretsar inom DU.²⁶²

Deltagande i internationella sammankomster som Nordiska Ungdomsträffen, Världsongdomsfestivalen och Östersjöveckan var registreringsgrundande. Beträffande Östersjöveckan gällde detta dock endast fram till 1967. Någon undre åldersgräns för registrering fanns inte, vilket innebar att även skolbarn kunde registreras. I en PM från 1957 omnämndes tre barn mellan 10 och 13 år som skulle delta i DU:s barnresa till Östtyskland. På handlingen har kommissarie Erik Lönn för hand skrivit "till k:e Karlsson för reg + arkiv". Om registreringen också kom till stånd är oklart.²⁶³

När cirkulär nr 1 från 1948 i februari 1963 ersattes av tjänsteföreskrift HA 30 innebar det ingen inskränkning av registreringsgrunderna. I stort överensstämmer HA 30 med cirkulär nr 1 beträffande grunderna för vad som skulle bedömas som intressant för säkerhetspolisen att införa i registret.

Vid 1960-talets mitt fördes i de skandinaviska länderna en offentlig debatt om personalkontroll och registreringar. Inom polisen

²⁶⁰ RPS/Säk, Jönköping till RPS/Säk, Sthlm 21/1 1969. Akt 15:1212/11A. SÄPO.

²⁶¹ "E Hilding" 3/12 1959 nr 999. Akt 15:1212/21A. SÄPO.

²⁶² "E Hilding" 6/9 1960 nr 1204. Akt 15:1212/21A. SÄPO.

²⁶³ Nils Jansson och Lennart Zachrisson, Göteborg till Erik Lönn, Sthlm 25/6 1957. 15:221 spec löpnr 12. SÄPO. Bilden av en extensiv registrering bekräftas i intervjuer med bl.a. en person som kom till säkerhetspolisen 1954 och då arbetade under Lönnns ledning. Han minns att de som registrerades på 1950-talet var bl.a. aktiva medlemmar i SKP, personer som demonstrerade på första maj, prenumeranter på Ny Dag och personer som besökte Kungsgatan 84. Han sade att det inte krävdes särskilt mycket för att bli registrerad. (Anteckningar från samtal nr 128 den 15 december 2000, SÄKO.)

ansågs att debatten var styrd från Moskva. Men den kunde inte hindra att frågan kom på regeringens bord. Det skedde genom att SKP:s partiledare i ett brev till statsministern frågade om säkerhetspolisen registrerade personer på grund av deras politiska åsikter.²⁶⁴ Regeringen utlovade en förändring i riktlinjerna för säkerhetspolisens registrering så att denna inte fick ske enbart på grund av medlemskap i en viss organisation.

I juni 1969 fastställdes så personalkontrollkungörelsen. I dess andra paragraf slogs fast att säkerhetspolisen inte fick registrera personer *enbart* på grundval av deras organisationstillhörighet eller politiska sympatier.²⁶⁵ Därmed upphävdes såväl 1961 års personalkontrollbestämmelser som registreringsdirektiven i HA 30 från 1963.²⁶⁶

Tillämpningen av 1969 års personalkontrollkungörelse reglerades i särskilda hemliga tjänsteföreskrifter. Till en början var det oklart vad dessa innebar för SKP/VPK:s vidkommande. I den första tjänsteföreskriften i ämnet, HT 15, som gällde från den 1 oktober 1969 till den 31 december 1970, stipulerades dels att ingen fick registreras enbart på grund av sin organisationstillhörighet eller politiska uppfattning, dels att personer som medverkade i rörelser som syftade till att undergräva det demokratiska statskicket eller landets oberoende skulle registreras. Inom polisen uppfattades direktiven naturligt nog som motsägelsefulla.

Ett klarläggande av regeringens hållning kom i december 1969. Regeringen tog då ställning till sex militära personalkontrollärenden. Flertalet berörda hade viss anknytning till VPK och frågan gällde vilken betydelse detta förhållande skulle tillmätas. Kontentan av regeringens beslut var att normala partiaktiviteter inom partiet inte skulle betraktas som relevanta vid säkerhetsprövning. Däremot skulle uppgift om utbildning i något av de kommunistiskt styrda länderna betraktas som betydelsefull och följaktligen lämnas ut vid personalkontroll. Regeringens besked innebar att VPK kunde nedprioriteras som övervakningsobjekt.²⁶⁷

I HT 16, RPS hemliga tjänsteföreskrifter för tillämpningen av personalkontrollkungörelsen som gällde från 1 januari 1971 till den 30 juni 1973, var problemet med vem som skulle registreras löst med hjälp av en uppräkningslista av organisationer som kunde "presu-

²⁶⁴ Ulf Eliasson, *Personalkontroll och politisk övervakning 1945-1969*. C. H. Hermansson till Tage Erlander den 10/6 1966. HSC nr 233. SÄPO. Brevet publicerades också i Ny Dag den 17/6 1966. Akt 3:7003, löpnr 13, s.655. SÄPO.

²⁶⁵ SFS 1969:446.

²⁶⁶ HA 30 ersattes fr o m den 1/10 1969 med HT 15.

²⁶⁷ Ulf Eliasson, *Politisk övervakning och personalkontroll 1969-2002*.

meras vara samhällsfarliga". Medlemmar i sådana organisationer kunde registreras. VPK ingick inte i denna eller de efterföljande förteckningarna. VPK var alltså från 1969 i princip inte en organisation som skulle bli föremål för särskild övervakning från säkerhetspolisens sida.

Införande i hemliga register betraktas i dag som integritetskränkande; på femtiotalet var synen möjligen mer i linje med Erlanders ofta citerade yttrande att det är bättre med tio för många än en för litet i registren. Utlämnande av uppgifter var däremot självfallet alltid ett hot mot individen eftersom det kunde skada hans yrkeskarriär. Begäran om registerkontroll skedde i samband med tillsättande av tjänster som ansågs vara av betydelse för rikets säkerhet. Arbetsgivaren fick del av registeruppgifterna om personen i fråga kunde anses vara kommunist. Enligt den praxis som etablerades inom polisen betraktades den som kommunist som hade prenumererat på en kommunisttidning under tre av de senaste tio åren eller förekommit i en jul- eller nyårshälsning minst tre gånger. Det förekom dock även att uppgifter utlämnades om personer som var gifta med någon som långt tillbaka i tiden prenumererat på en kommunistisk tidning. Totalt utlämnades 26000 uppgifter om personer som var eller misstänktes för att vara kommunister under åren 1951-1969.²⁶⁸

6.4 Beredskapslistor

Registrens uppgift var som nämnts att ligga till grund för personalkontrollen. Till detta kom att de tänktes spela en viktig roll i en krigs- eller beredskapssituation. Vid mobilisering skulle registren ge möjligheter att se till att inga säkerhetsrisker inkallades till känsliga uppgifter. Registren gav också praktiska förutsättningar att återuppliva andra världskrigets specialkompanier för kommunister och andra "opålitliga". Under 1950- och 1960-talen fördes vid försvarsstaben förteckningar över värnpliktiga som bedömdes som olämpliga för krigsplacering vid ordinarie förband. Sannolikt var avsikten att de skulle kunna kallas in till specialkompanier. Drygt 1500 kommunister var upptagna på dessa listor som grundade sig på uppgifter från säkerhetspolisen.²⁶⁹

Till detta kom att de som ansågs vara farligast fördes upp på speciella beredskapslistor i avsikt att de i ett krisläge skulle omhän-

²⁶⁸ Ibid.

²⁶⁹ Ibid.

dertas. Diskussioner om utformningen av denna s.k. B-förteckning inleddes 1948. Arbetet påbörjades 1950. Hur det sedan utvecklades under 1950-talet är oklart. Dock framgår att det under 1960-talet fick hög prioritet. Hösten 1962 förelåg en lista över 113 personer i Stockholmsområdet som vid behov skulle omhändertagas. Till listan hörde fotografier av de upptagna personerna och diverse uppgifter om deras hem- och familjeförhållanden, sommarstugor och annat liknande. Där fanns också fotografier och ritningar över deras bostäder med tänkbara flyktvägar utmärkta. Tanken var att alla skulle hämtas samtidigt av 217 för ändamålet avdelade polismän. Operationen skulle äga rum "en tidig morgonstund innan någon gått till sitt arbete".

I planen ingick också att en razzia mot partiet och dess "täckorganisationer" skulle sättas igång samtidigt med hämtningen. Ritningar och fotografier som beskrev aktuella lokaler hade sammanställts. En preliminär plan för aktionen, som skulle engagera 147 polismän och 29 bilar, hade utarbetats.

B-förteckningen hölls uppenbarligen aktuell under de följande åren. Under åren 1968-69 diskuterades den på chefsnivå och då framhölls bl.a. att hämtning skulle kunna vara befogad inte bara vid krig eller krigsfara utan även vid "omstörtnings- och revolutionsverksamhet". Formuleringen antyder att nyvästern gjort sitt inträde på listan. Att så var fallet framgår också av siffror från november 1969. Siffrorna presenterades på ett föreståndarmöte i Stockholm den 4 - 7 november 1969 och visar hur många från olika politiska grupper som ingick i den aktuella listan. I sin helhet såg listan ut enligt följande:

VPK, 142 personer
KFML, 109
Clarté, 20
FNL, 45
Sovjetutbildade, 38
VUF, 22
Ambassadanställda, 26
Övriga, 28.

Detta innebär att av 430 personer som skulle omhändertas hörde något mindre än hälften till "SKP-komplexet", nämligen 164 (142+22) plus större delen av de 38 Sovjetutbildade. Av en kommentar att döma måste man dock räkna med att vissa namn upptagits på två ställen. Vidare måste man räkna med att VUF vid denna

tid orienterat sig bort från VPK och närmat sig KFML. Listan bandades senare med 40 personer men det är oklart hur de fördelade sig på de olika kategorierna.

I och med att SKP/VPK nedprioriterades som övervakningsobjekt tycks också partiets företrädare försvunnit från dessa listor över landets allra farligaste säkerhetsrisker. I redovisningar från 1980- och 90-talen saknas de helt. Det skall tilläggas att inga uppgifter om namnen på dem som uppförts på B-förteckningar har återfunnits.²⁷⁰

6.5 Uppgifter om reguljär partiverksamhet

6.5.1 Inledning - kvartalsrapporterna

Själva grunden till att "SKP-komplexet" övervakades var givetvis misstankarna om partiets inblandning i säkerhetshotande verksamhet. Den utgångspunkten innebar emellertid inte att övervakarna bara intresserade sig för sådant i verksamheten som kunde verka misstänkt. I själva verket ägnades ett stort arbete åt att införskaffa informationer om de olika organisationernas vardagliga, rutinmässiga verksamhet.

Motiven för denna breda intresseinriktning kan ha skiftat. Ett härrörde från teorin om larmklockan. Den gick ut på att i ett läge där en sovjetisk attack förbereddes skulle den lokala kommunistiska aktiviteten intensifieras och kanske ändra karaktär.²⁷¹ Genom att kontinuerligt följa SKP-komplexets aktiviteter skulle man alltså kunna få en varning innan angreppet kom. I än högre grad har dock den kontinuerliga övervakningen varit ett led i insamlingen av namn. Den har krävt läsning av tidningar och tidskrifter och bevakning av möten och debatter och därigenom har man så att säga på köpet fått en viss bild av partiets normala verksamhet.

Vilken typ av uppgifter om den reguljära partiverksamheten som polisen intresserade sig för framgår av de månatliga rapporter med titeln *Översikt av den kommunistiska och nazistiska verksamheten* som sektionen i Stockholm började sända till kollegerna i landet i oktober 1955. Enligt ett följebrev innehöll rapporten "uppgifter

²⁷⁰ Ibid.

²⁷¹ Övervakningens betydelse för den militära förvarningen behandlades av ch Fst/in Filip Grudemark i en PM som presenterades i maj 1958. Se Magnus Hjort, *Den farliga fredsrörelsen*, s. 27-29.

som under månaden inkommit från 3:e rotelns avdelningar, press, förtroliga meddelare och andra källor". I brevet underströks även att översikternas nytta och värde var beroende av att uppgifter av samma typ "i större utsträckning än tidigare insändas till AS1 [säkerhetspolisen i Stockholm] för bearbetning".²⁷²

Från och med 1958 övergick avdelningen till att skriva kvartalsrapporter. Den första heter *Kommunistisk verksamhet i Sverige under 1:a kvartalet 1958*; nazisterna redovisades i en egen rapportserie. I början av 1965, då vänsterradikalismen blivit ett alltmer splittrat och svårfångat fenomen, infogades ett *m m* efter *Kommunistisk verksamhet*.

Rapporterna hade normalt ett omfång på 7-10 sidor. För att illustrera hur de var uppbyggda och vilken typ av information de innehöll redovisas här rapporten för oktober 1956. Den bestod av 9,5 sidor av vilka 8,5 ägnades åt kommunismen. Stoffet var uppdelat på följande rubriker:

- Partiarbetet
- Personnytt
- Press, propaganda och utbildning
- Utbildning
- Täckorganisationer
- Svenska kvinnors vänsterförbund (SKV)
- Demokratisk ungdom (DU)
- Clarté
- Svenska fredskommittén
- Förbundet Sverige-Sovjetunionen och liknande sammanslutningar
- Svensk-östtyska föreningen
- Verksamheten inom massorganisationer
- Delegationer

Under rubriken *Partiarbetet* meddelades i denna rapport att lärdomar av det nyligen avslutade riksdagsvalet (som inneburit en viss framgång för SKP) behandlats vid styrelsekonferenser under månaden. Detta hade även varit ämnet för Hilding Hagbergs anförande inför den kommunistiska riksdagsgruppen vid höstriksdagens öppnande. Hagbergs anförande vid remissdebattens nämndes kort.

²⁷² Missiv (Härmed översändes ...), u. Stockholm som ovan, Erik Lönn, 5:721d, vol. 1, SÄPO. Viss information om rapporternas förhistoria framkommer i PM, u. Stockholm den 20 oktober 1955, Erik Lönn., 5:721d 1-28, vol. 1, SÄPO.

Om CK-mötet den 20-21 oktober, under vilket avdelningen övervakat in- och utpassering men inte själva förhandlingarna²⁷³, nämndes vad som enligt den kommunistiska pressen varit de centrala frågorna. Till detta knöt rapportförfattaren en egen reflektion: "I verkligheten torde dock CK fått ägna mycket tid åt sådana frågor som partiets ekonomi, pressens svåra belägenhet, indragning och omplacering av partifunktionärer."

Under *personnytt* meddelades detaljerad information om olika partimedlemmars uppdrag, resor och annat liknande. Uppgifterna tycks huvudsakligen vara överskottsinformation från telefonkontrollen.

Om *pressens* förhållanden konstaterades att insamlingen till partitidningarna, som startats efter valframgången, inte blivit någon framgång. "Slutresultatet lär ha blivit omkring 85.000:- kronor" i stället för de 100 000 kronor som varit målet.

Om innehållet i tidningarna noterades att en personalfråga vid justitiedepartementet givits stort utrymme. Det handlade om en expeditionsvakt, som förbigåtts vid befordran och förflyttats från departementet för att han en gång tillhört det kommunistiska ungdomsförbundet. Händelsen hade lett till häftiga angrepp av kommunisterna mot justitieministern och säkerhetspolisen.

Vad gällde de stora händelser på det internationella planet, som utspelats i Polen, Ungern och Mellersta Östern konstaterade rapportförfattaren att kommunistledningens lojalitet med Moskva satts på ett hårt prov, "vilket den dock bestått till alla delar".

Under rubriken *utbildning* lämnades upplysningar om olika brevkurser och studiecirklar. Beträffande *täckorganisationerna* berättades om SKV:s och DU:s, Clartés och Svenska fredskommitténs medlemsutveckling, möten, publikationer och resor.

Rubriken *Verksamhet i massorganisationer*, som möjligen kan förefalla något kryptisk, syftade på det som ibland kallades kommunistisk infiltration. Vid detta tillfälle noterades att en konferens om spritmissbruket arrangerats av en kommunist. Initiativet var, enligt rapporten, "ytterligare ett belägg för det kommunistiska intresset av att vinna inflytande i de stora nykterhetsorganisationerna".

Informationerna under rubriken *Delegationer* avviker något från mönstret genom att i högre grad handla om ryssar på besök än om svenska kommunister. Besökarna är turister, tonsättare och tjeckiska marionettestrar. Det handlar också om svenskar som besökt

²⁷³ Se nedan not 279.

Sovjetunionen, experter på åderförkalkning, agronomer, fackliga delegationer och om Spanienfrivilliga som besökt Jugoslavien.

De periodiska cirkulärrapporterna visar vad polisen ansåg vara värt att veta om landets kommunistiska miljöer. De visar också att polisen ganska noga följt händelseutvecklingen inom de olika organisationerna. Går man till arkivets sakakter visar det sig dock att rapporterna inte ger hela bilden. Inom vissa områden hade polisen mer information än vad dessa ger intryck av. I det följande redovisas hur övervakningen av de olika aspekterna av verksamheten inom "SKP-komplexet" gått till och vilken typ av information den resulterat i.

6.5.2 Partiorganisationen

Det framgår redan av de periodiska rapporterna att polisens intresse i hög grad var inriktat mot den verksamhet som ägde rum i SKP:s hus på Kungsgatan 84. Där fanns inte bara SKP:s partiexpedition utan även Ny Dags redaktion, ungdomsförbundens expeditioner och Stockholms Kommunistiska Arbetarkommuns expedition. Där hade också partianknutna Västermalms tryckeri sina lokaler.

Verksamheten på Kungsgatan 84 följdes genom inre spaning. Partiets tidningar och tidskrifter lästes och artiklar klipptes ut och placerades i författarens eller andra berörda personers personakter. Vem som gick in och ut i huset observerades som nämnts kontinuerligt av de konstaplar som befann sig på observationsposten på Kungsgatan 75.

Den viktigaste och rikaste informationskällan var dock utan tvekan telefonkontrollen. Från januari 1952 till omkring 1967 var SKP:s växel (520095) samt andra telefoner i fastigheten avlyssnades i stort sett utan uppehåll. De personer som var föremål för förundersökning avlyssnades i allmänhet både i sina bostäder och på sina arbetsplatser.

Också från enskilda meddelare har inkommit information om verksamheten på Kungsgatan 84. "Johan" och "Toddy"-kretsen lämnade vissa upplysningar om vad som hände på partiexpeditionen. Det var dock endast undantagsvis som de hade något att säga om den inre kretsens överläggningar. Från en meddelare inkom i mars 1950 en rapport med svar på nio skriftliga frågor om personer och funktioner inom SKP. Källan betecknas som en "säker källa", och svaren vittnar om detaljerade, men kanske inte nödvändigtvis

konfidentiella, informationer.²⁷⁴ Eventuellt var det fråga om kontrollfrågor.

Även den lokala kommunistiska partiverksamheten blev fläckvis belysts genom material från olika meddelare. En sådan meddelare lämnade under åren 1946 till 1951 material från Östermalms kommunistiska ungdomsklubb, Stockholms kommunistiska ungdomsförbund och Stockholms Kommunistiska Arbetarekommun. Materialet är mycket rapsodiskt och omfattar endast ett fåtal dokument.²⁷⁵ En annan meddelare lovade 1949 Nils Hammerby att dels förse honom med tidskriften Trafikmannen (som kom ut 1948-53 på initiativ av bl.a. de kommunistiska fackklubbarna vid Stockholms Spårvägar), dels sända referat från möten med Spårvägens kommunistiska fackklubb. Under de följande 18 månaderna lämnade källan 15 rapporter, varav flera är mötesreferat från Busspersonalens kommunistiska fackklubb.²⁷⁶

Ytterligare en källa inkom i december 1949 med ett fåtal rapporter om de Kommunistiska Statstjänarnas samarbetskommitté.²⁷⁷ Den i särklass rikaste informationen om lokal kommunistisk partiverksamhet inkom dock genom de interna och privata handlingar som säkerhetspolisen fotograferade av hemma hos en kommunist bosatt på Södermalm i Stockholm. Materialet, som förvaras i meddelarakten "Focus", härrör främst från en lokal kommunistisk bostadsförening och från Stockholms kommunistiska ungdomsförbund. Det består av medlemsförteckningar, cirkulär och annan korrespondens. Materialet är fotograferat på ca 240 filmremsor med 4-5 exponeringar på varje. Dessutom förekommer cirkulär och skrivelser från SKP:s partiledning och listor över prenumeranter på Ny Dag.²⁷⁸

Vid 1950-talets slut tycks intresset för en bred insamling av rutinmässigt organisationsmaterial ha svalnat.

Sammanfattande kan konstateras att övervakarna framför allt skaffade sig information om personfrågor. Redan genom öppna källor kunde de skaffa sig en god bild av vilka som innehaft olika poster inom partiets centrala organ inklusive ungdomsförbundet samt på Ny Dag och Västermalms tryckeri. Upplysningarna gällde både förtroendevalda och anställda. Genom telefonkontrollen har denna basinformation kompletterats med upplysningar om t.ex.

²⁷⁴ Se handlingar i 5:73/104. SÄPO.

²⁷⁵ Se handlingar i akt 5:73/28. SÄPO.

²⁷⁶ Se handlingar i akt 5:73/65. SÄPO.

²⁷⁷ Se handlingar i akt 5:73/99. SÄPO.

²⁷⁸ Se handlingar i akt 5:73/203. SÄPO.

förestående omflyttningar, nya uppdrag, resor och utländska kontakter. Också interna motsättningar blir belysta. Jämfört med en dagstidning handlar det om "Personnytt"-material med inslag av mer eller mindre trivialt personskvaller.

När det gäller information om den lokala verksamheten skall åter påminnas om att det regionala materialet i stort sett saknas. Det som återfinns i SÄPO:s arkiv handlar nästan uteslutande om Stockholm. SKP hade inom Stockholms län ett femtiotal lokalföreningar (kommunistiska arbetarkommuner och klubbar) samt ungefär lika många ungdomsklubbar. Information om dessa har influtit endast i de få fall då någon informatör funnits tillgänglig. Resultatet har blivit rikhaltig information om ett fåtal föreningar under begränsad tid och ingen information alls om de allra flesta.

6.5.3 Interna möten

För att tränga in i den politiska och organisatoriska verksamheten på Kungsgatan 84 hade krävts insyn i de möten som hölls på SKP:s expedition. Både partiets sekretariat och arbetsutskottet (AU) höll protokollförda möten. Från dessa finns dock inga rapporter. Det som finns är några enstaka andrahandsuppgifter från förtroliga meddelare som haft sin dagliga gärning i partiets lokaler. Det finns inga spår i materialet av buggning av lokalerna på Kungsgatan 84.²⁷⁹

Centralkommitténs (CK) möten var lättare att övervaka. Delta-garantalet var ganska stort och mötena ägde rum på olika samlings-salar i Stockholm som Stora Salen i HSB-huset på Fleminggatan, Folkets Hus' B-sal och Lilla salen i Medborgarhuset vanligen två gånger per år.²⁸⁰ Mötena refererades ofta men inte alltid och inte

²⁷⁹ I AU ingick 12 personer; partiledaren, partisekreteraren, studieledaren o.s.v. VPK:s arkiv, ARAB.

²⁸⁰ Mötena samlade de 25 (45 1964) ledamöterna plus cirka 15 (15 1964) suppleanter samt en del funktionärer (skrivbiträden), sammanlagt cirka 50 - 70 personer. Möteslokal har varit Medborgarhusets lilla hörsal (sept 1953, maj 1954, okt 1956, juni 1960), Folkets Hus' B-sal (okt 1954), Riksdagshuset (april 1956, jan 1957), Vallingatan 21 (mars 1958), Arbetsledarnas hus, (aug. 1959, okt 1960), Konserthuset, Strindbergssalen, (febr 1964), Stora Hotellet i Nyköping (okt 1965), Tekniska Nämndhuset (sept 1967).

Följande CK-möten övervakades:

(Dateringen i några fall osäker.)

28-29 sept 1950	Dagordning och annat liknande
7-9 sept 1951	Buggning
26-27 jan 1952	Buggning
9-10 aug 1952	Buggning
13-15 dec 1952	Buggning, klipp ur ND
17 okt. 1954	Yttre spaning,
14-15 april 1956	Yttre spaning,
20-21 okt 1956	Yttre spaning, fotografering,

fullständigt i *Ny Dag* och i den teoretiska och politiska tidskriften *Vår tid*. De tre möten som hölls 1952 blev som nämnts avlyssnade genom buggning och ett möte i november 1964 återgavs lika noggrant och troligen med samma hjälpmedel av Grupp B.

Under femtiotalet var övervakningen av CK-mötena som mest intensiv. I polisens handlingar finns någon form av övervakningsrapporter från alla år utom 1953, 1955 och 1959. Från 1960-talet föreligger rapporter från sammanlagt åtta sammanträden, från 1970-talet finns inget material alls i ämnet och från 1980-talet finns några tidningsklipp från CK-mötet i november 1982. Därmed upphör materialet.²⁸¹

Om dessa rapporter gäller att de, med undantag för de tre från 1952, inte innehåller mycket information om vad som sagts vid mötena. Från mötet i september 1963 har man genom telefonavlyssning fått reda på att det handlade om det brev 29 kritiska medlemmar skrev till CK men inte mycket mer.²⁸² Det vanliga är att rapporterna handlar om vilka som deltagit i mötena. Personal från polisen har vistats på gatan utanför mötesplatsen och antecknat namnen på de anländande.

Meningen med detta arbete kan vid första anblicken tyckas dunkel; namnen på CK:s ledamöter och suppleanter publicerades regelmässigt i *Ny Dag* i samband med kongresserna. Dessutom brukade "Johan" i sina rapporter från kongresserna noggrant anteckna vilka som blivit invalda i olika församlingar. Troligen har ett syfte varit att spåra andra okända personer med anknytning till partiledningen, kanske tillhörande den tänkta illegala organisationen. Ett annat syfte har uppenbarligen varit att helt enkelt lära sig utseendet

5-6 jan 1957	Yttre spaning, klipp ur <i>Vår Tid</i> , E. Hilding, fotogr.
24-25 aug. 1957	Yttre spaning, "E. Hilding"
22-23 mars 1958	Yttre spaning, fotografering, tidningsklipp,
16-17 aug 1958	Yttre spaning (kontakter Malmen, Kristineberg) Fotografering, "Johan".
29-30 aug 1959	Yttre spaning,
8-9 okt 1960	Yttre spaning,
11-12 juni 1960	Yttre spaning, fotografering
sept/okt 1963	E.Hilding: de 29:s brev
15-16/ febr 1964	Inre spaning, DN, <i>Ny Dag</i>
30/10 1964	Buggning av Grupp B
10-11/4 1965	Buggning av IB
15-17 okt 1965	Stora Hotellet i Nyköping, logiplan, sagesman
12-13 nov 1966	Utskick från SKP:s info avd
23-.24 sept 1967	Yttre spaning
nov 1967	Inre spaning, DN, Nfl och andra tidn.
14 nov 1982	Inre spaning, <i>Ny Dag</i>

²⁸¹ Se 15:110 och 15:113, SÄPO.

²⁸² "E. Jung" 3/10 1963, 15:113, SÄPO.

på de ledande personerna i partiet. I en rapport från CK-mötet i mars 1958 förklarar de två spanarna att övervakningen närmast avsåg "att lära känna de sedan kongressen i december 1957 nyvalda ledamöterna, vilka nu vore samlade för första gången".²⁸³

Från åren 1956, 1957, 1958 och 1960 föreligger fotografier av deltagarna som ibland tagits från någon närliggande lokal, ibland inifrån en bil.²⁸⁴ De flesta bildserierna ligger i negativ i SÄPO-arkivet och har sannolikt tagits av polisens personal. En påskrift på en handling från maj 1957 visar dock att bilder även översänts från försvarsstaben. Det är Georg Berendt vid inrikesavdelningen som skickat över dem tillsammans med en upplysning om att han var sysselsatt med "en liggare".²⁸⁵ Upplysningen tyder på att bilderna fogats till ett register. Normalt har bilder av registrerade personer anskaffats genom passregistret.

Partikongresserna var före 1964 inte offentliga men partiet självt redovisade i partipressen mer eller mindre utförligt vad som förevarit. Från och med 1964 trycktes fullständiga protokoll. Från polisens sida har kongresserna följts med hjälp av källan "Johan" vars rapporter innehåller listor på valda till förtroendeposter och korta rapporter om diskussionerna. På de ständigt pågående programdebatterna slösade dock "Johan" inte många ord. Vid vissa tillfällen, som när Set Persson lämnade partiet i april 1953, förekom även yttre spaning.²⁸⁶

Som tidigare nämnts har materialet från sektionerna ute i landet gallrats. Det innebär att en säkerligen mycket betydande del av den övervakning som faktiskt bedrevs inte kan skildras. Samtidigt ger kvartalsrapporter och diskussionsmaterial från interna sektionschefsmöten intryck av att uppläggnings- och inriktningen av arbetet var tämligen likartad över hela landet, i synnerhet vad gäller den inre spaningen.

²⁸³ *PM ang övervakningen i samband med SKP:s CK-möte den 22 och 23 mars 1958*, 15:110, vol 4, SÄPO.

²⁸⁴ Till *PM ang övervakningen i samband med SKP:s CK-möte den 22 och 23 mars 1958*, är fogade fyra kartor med foto-negativ. Bilderna visar, förutom personer som går på gatan, delar av inredningen av en bil. 15:110, nr 4, SÄPO.

²⁸⁵ Påskriften lyder: "Broder, icke så vackra bilder men kanske ändå ändamålsenliga. Detta är en del av den liggare som jag håller på med. Georg", Sveriges Kommunistiska parti. Organisation. (Ink. 7 maj 1957), 15:110, nr 3, SÄPO.

²⁸⁶ *Kortfattat referat från SKP:s XVI:e kongress i Folkets Hus*, Stockholm, den 3-6/4 1953, ("Johan", 7/4 1953) 15:110, vol. 2; se äv. *SKP:s femtonde partikongress den 23-26 mars 1951*, ("Johan" 23,24,25 och 26/3 1951), P 888, vol. A5 (Fritjof Lager); *Sammanställning rörande VPK:s 22:a kongress, sept 1969*, dat. 23/1 1970, u. J. Granersten, 15:111, vol. 5, SÄPO. *Kongressen december 1957*, 15:110, vol. 3, VPK:s 25:e kongress i Sthlm 4-8 januari 1978 15:113, SÄPO.

Ett avancerat exempel på hur denna skulle kunna organiseras finns i en översikt inkommen från Grupp B i juli 1962. I den redovisas SKP:s föreningssammanskomster och studieträffar med utgångspunkt från mötesannonserna i Ny Dag. För månaderna januari till mars 1962 har noterats hur många möten som avhållits, hur innehållet fördelats på olika frågor som utrikespolitik, fackliga frågor, rikspolitiska frågor etc., vilka talare som uppträtt och hur många gånger var och en talat. Där fanns också en sammanställning av vilka kommunistiska fackklubbar och föreningar som hållit möte under kvartalet. Avslutningsvis presenterades en fullständig förteckning över den annonserade verksamheten med uppgift om förening, mötesdag, lokal och program. Enligt påskrift på PM:n skulle en avskrift av den överlämnas till förste kriminalassistent Thurin som exempel på "en bearbningsform som ev. kan användas delvis (rekommenderas) i landet".²⁸⁷ Påskriften är sannolikt av Lindroths hand.

Vad gäller den yttre spaningen kan konstateras att lokala och regionala partimöten vid flera tillfällen blev föremål för buggning. En rad möten i Västergötland, Sörmland, Värmland, Östergötland, Västmanland och Närke avlyssnades under åren 1950 till 1952. Intensivast var övervakningen under perioden från februari 1952 till augusti 1952. Då buggades två möten i Karlstad och ett i vardera Västerås, Örebro och Norrköping. Liksom vid tidigare tillfällen gjorde säkerhetspolisen sammanfattningar av vad som avhandlats uppenbarligen baserade på bandinspelningar.²⁸⁸

Informella möten med grupper av kommunister har åtminstone i enstaka fall övervakats. I augusti 1969 övervakades ett möte i Spanienfrivilligas lokal i Stockholm sedan man fått uppgift om att kommunister från Norrbotten skulle bege sig dit. Sannolikt har man antagit att det var fråga om ett fraktionsmöte med Moskva-trogna "gammelkommunister". Övervakningen hade formen av kontroll av in- och utpassering i lokalen.²⁸⁹

Övervakningen av partiets interna möten skedde alltså under en period genom buggning. De möten det gäller, CK-möten, regionala årskonferenser och distriktskonferenser är alla ganska talrika för-

²⁸⁷ PM *Kommunistiska föreningar och fackklubbars annonserade mötesverksamhet i Stor-Stockholmsområdet under första kvartalet 1962*, Stockholm den 16/7 1962, 5:73/264, vol. 2, SÄPO.

²⁸⁸ Magnus Hjort och Lars Olof Lampers, *Buggning och andra former av teknisk avlyssning*, s. 12-15.

²⁸⁹ Telegram från Wuopio, Bdl till Hildeby, RPS/säk (om att Helmer Persson och Gösta Lindgren skall bevista möte i Spanienkämparnas lokal, Karduansmakarg. 4 16/8 1969); Rapport om övervakning av lokalen Karduansmakarg. 4, 2 tr. tisdagen den 19/8 1969, U. 20/8 1969/. 15:111, vol. 5, SÄPO.

samlingar. Till CK-möten torde upp emot 70 personer, ledamöter, suppleanter och funktionärer, ha varit inbjudna och förhandlingarna har delvis redovisats i partiets skrifter. Referaten redovisar normala mötesförhandlingar och normala politiska tal och debatter. Det är svårt att se att något framkommer som kunde vara av betydelse för skyddet av rikets säkerhet. Möjligen har också polisen dragit den slutsatsen och därför avslutat verksamheten.

De mer förtroliga församlingar av typ AU-möten och sekretariatsmöten som möjligen kunde ha behandlat saker av intresse för polisen har inte varit utsatta för buggning och det finns heller inga tecken på att polisen haft meddelare i den kretsen eller överhuvudtaget bland de förtroendevalda.

6.5.4 Ungdomsförbundet

Säkerhetspolisens övervakning av den kommunistiska ungdomsverksamheten syftade till att vara geografiskt heltäckande. Detta framgår av en stor mängd hängmappar i SÄPO:s arkiv endast avsedda att härbärgera rapportering med anknytning till lokal eller regional verksamhet.

Den lokala övervakningen var dock av varierande intensitet, dels beroende på de polisiära resurserna, dels och kanske framför allt, beroende på den lokala kommunistiska verksamhetens omfattning. Sålunda är många hängmappar påfallande tunna med endast några få handlingar medan andra, t.ex. avseende Örebro, Stockholm och Göteborg är betydligt mer omfattande. Polisen följde med stort intresse bildandet av lokala DU-klubbar under 1951 och 1952. Under 1950-talet var över huvud taget den lokala övervakningsverksamheten mer framträdande än under 1960-talet. Sett över hela perioden får dock sägas att övervakningens inriktning framför allt varit den centrala nivån inom det kommunistiska ungdomsförbundet.

I likhet med annan inhämtning av säkerhetsunderrättelser var den inre spaningen och arbetet med öppna källor av stor betydelse vid kartläggningen av SKU/DU/VUF. Ungdomsförbundets egna tidningar Stormklockan och Dagens Ungdom samt framför allt Ny Dag var naturligtvis mycket användbara källor, dels för att samla in namn på funktionärer och medlemmar, dels för att kunna följa ungdomsverksamhetens utveckling i stora drag.

Under 1960-talet fungerade universitetens kataloger som källor till kunskap om bl.a. VUF:s verksamhet inom universitet och hög-

skolor. I mars 1969 fick Per Kågesson i samband med ett informationsmöte för olika vänstergrupper i uppdrag att utarbeta en katalog över olika vänstergrupper. Katalogen kom i säkerhetspolisens händer användes av den för att kartlägga VUF:s och FNL-rörelsens lokalorganisationer och kontaktpersoner.

Yttre spaning var en ofta förekommande metod att övervaka de kommunistiska ungdomarna. Av särskilt intresse i början av 1950-talet var uppbyggnaden av DU-klubbar runt om i landet. I övrigt finns övervakningsrapporter från de mest skilda sammanhang bevarade.²⁹⁰ En danskväll i Hallstahammar, "en kul kväll i DU-regi" i Linköping, en filmafton i Eskilstuna och en marknad i Sjöbo hörde till de evenemang som övervakades av säkerhetspolisen. Vid det sistnämnda tillfället berodde polisens intresse på misstankar om att det skulle förekomma försäljning av kinesiska korgarbeten till förmån för DU.²⁹¹

En tydligare systematik präglar övervakningen av ungdomsverksamheten på central beslutsfattande nivå. DU:s kongresser kartlades noga genom egen spaning, kontakt med hotell, telefonavlyssning, uppgifter från meddelare och öppna källor. Den yttre spaningen syftade främst till att kartlägga vilka personer som deltog i DU:s kongresser och styrelsemöten. Hur det allmänna läget och den politiska uppfattningen inom DU såg ut inhämtades bättre via öppna källor, telefonavlyssning och genom att komma över interna dokument. Bland de arkiverade handlingarna förekommer ofta interna DU-dokument som på något sätt funnit sin väg till säkerhetspolisen.²⁹² Säkerhetspolisen kunde också övervaka sammanträden med DU:s förbundsstyrelse vilket skedde flera gånger under 1950- och 1960-talen.

Fotografering av deltagare i sammankomster och demonstrationer var vanligt förekommande i anslutning till säkerhetspolisens yttre spaningsverksamhet. Vid DU:s kongress i Göteborg påsken

²⁹⁰ Som exempel kan nämnas Stockholms festivalkommittés soaré i Bohussskolan 1957, DU:s studiegrupp i Norrköping 1959, Ungdomens fredsdagsdag 1960, DU:s EEC-konferens 1962 samt VUF:s cykelmarsch mot Vietnamkriget 1968.

²⁹¹ Kriminalassistent Karl-Erik Thunqvist till polisintendent Nils Andermark 11/11 1955. Akt 15:221 spec löpnr 6. SÄPO. Fkra K I Johansson, Västerås till Krkom N E Nilsson, Sthlm 9/2 1960. Akt 15:1212/16a. SÄPO. Arne Larsson och Viktor Persson, Eskilstuna till Krkom N E Nilsson, Sthlm 6/4 1959. Akt 15:1212/22a samt Fkra L, Gävle till RPS/säk 18/6 1969. Akt 15:1212/3a. SÄPO. Arvid Christiansson och P-E Sjöbeck till Erik Lönn 3/8 1956. Akt 15:221 spec löpnr 10. SÄPO.

²⁹² Handlingar rörande DU:s kongresser finns i akt 15:221 spec löpnr 4 (Arboga 1954), löpnr 9 (Gävle 1956), akt 15:1211 löpnr 2 (sammanslagningen av DU och SKU i Stockholm 1958), löpnr 3 (Göteborg 1960), löpnr 4 (Stockholm 1963), löpnr 5 (Stockholm 1966). Angående 1967 års kongress se PM i akt 15:1210 löpnr 3. SÄPO. Angående övervakningen av VUF:s slutna kongress i Stockholm 1969 se akt 15:1210 löpnr 5. SÄPO.

1960 filmades deltagarna. Enligt sektionen i Göteborg var filmen "av utmärkt kvalitet och gav goda möjligheter till identifiering".²⁹³ Den kanske främsta källan till information om den kommunistiska ungdomsrörelsen var telefonkontrollen. Ungdomsrörelsen var den del inom SKP-komplexet som utsattes för den längsta sammanhängande avlyssningen.

Precis som var fallet med avlyssningen av moderpartiet gav den information som genom telefonkontrollen samlades in om ungdomsförbundet allmänna upplysningar om verksamheten samt en mängd personupplysningar.

Även när det gäller det kommunistiska ungdomsförbundet (under perioden 1945-70) kan konstateras att polisen inte hade tillgång till någon centralt placerad meddelare. Däremot fanns flera källor med placering i organisationens utkanter som lämnade material till myndigheterna.

Som redan framgått överlämnade en av medlemmarna i "Toddy"-kretsen, "Akilles", material om kommunistiska ungdomsförbundets verksamhet. Huvuddelen av materialet består av matrikelutdrag (978 namn) och kopior av ifyllda anmälningsblanketter till ungdomsförbundet.²⁹⁴

Från meddelaren "Fred" inkom vid ett och samma tillfälle den 17 maj 1949 en mängd handlingar främst med anknytning till Fredhälls kommunistiska ungdomsklubb. De 78 handlingar som på detta sätt kom polisen tillhanda hade alla den egenheten att de var flera år gamla och härrörde från åren 1943-1946. På detta sätt inflöt en mängd namn på personer som tre till sex år tidigare haft olika förtroendeuppdrag inom det kommunistiska ungdomsförbundet. Säkerhetspolisen fick nu också uppgift på vilka som år 1944 segrat i det "kommunistiska partiets förbundsmästerskap i allmän idrott". Bland flickorna hade "I" sopat banan med konkurrenterna och vunnit inte bara 60 meter och längdhopp utan även slungboll. Genom "Fred" blev även namnen kända på dem som deltagit i Kungsholmsklubbens gökotta i maj 1945.²⁹⁵

På lokal nivå hade säkerhetspolisen flera kontakter som kunde lämna uppgifter om ungkommunisterna. Det kunde vara personer i SSU eller med anknytning till Folkets Husrörelsen som informerade om lokala kommunistiska aktiviteter. Ofta förlades möten och

²⁹³ Protokoll ang besök vid den särskilda polisverksamhetens sektion i Göteborg den 7-8 juni 1960. HS 718/60. SÄPO.

²⁹⁴ 5:21/119.

²⁹⁵ Källa "Fred" 5:73/82. SÄPO.

kongresser just till ortens Folkets Hus varför kontakter där kunde vara värdefulla.

Det finns vidare flera exempel på kontakter i skolor. Ett exempel är Brinellskolan i Nässjö där en meddelare rapporterade om vänsteraktiviteter på skolan samt om gymnasister verksamma inom VUF, Clarté och FNL-rörelsen.²⁹⁶ I Gubbängens läroverk i Stockholm hade säkerhetspolisen kontakt med en gymnasist som lämnade uppgifter om en lokal DU-klubb.²⁹⁷ I Linköping fanns en meddelare som tillhörde ett ickekommunistiskt ungdomsförbund och dessutom ingick i det verkställande utskottet i den lokala Folk och Försvarskommittén.

Säkerhetspolisen i Göteborg hade kontakt med en person som enligt egen uppgift tillhörde oppositionen inom SKU. Källan, kallad "X", lämnade en del uppgifter angående inre stridigheter inom ungdomsförbundet. De handlade att döma av redogörelsen från "X" om hur det kommunistiska ungdomsförbundet skulle byggas upp: som en bred massrörelse med kommunistisk ledning eller, som oppositionen ville, som ett litet helt igenom kommunistiskt ungdomsförbund. "X" lämnade ibland interna handlingar samt också rapporter från slutna möten där källan själv deltagit.²⁹⁸

Den kommunistiska ungdomsrörelsen var, främst genom den långvariga telefonkontrollen, en av de hårdast övervakade delarna av "SKP-komplexet". Förutom obekräftade uppgifter om en sabotering i Mellansverige förekom inget som pekade mot illegal verksamhet. Det inhämtade materialet har till största delen karaktär av personinformation och har säkerligen haft sin största betydelse som underlag för personalkontrollen.

6.5.5 Arbetsplatser

Redan när statspolisen hösten 1948 återupptog registreringen av kommunister skaffade den sig kontakter på olika företag. Åtminstone på vissa orter fanns fackföreningsfolk med bland dessa kontakter. Våren 1951 genomfördes över 100 besök vid olika industrier av en kommissarie från statspolisen, en aktuarie från försvarsstaben samt en representant från den lokala statspolisavdelningen. Vid besöken informerades företagen om det kommunistiska hotet och uppmanades att själva göra en kartläggning av kommunisterna

²⁹⁶ Se handlingar i akt 15:1212/11a. SÄPO.

²⁹⁷ PM 11/11 1964. Akt 15:1212/12a löpnr 2. SÄPO.

²⁹⁸ Se rapport m m i Akt 15:1212/4A, SKU i Göteborg. SÄPO.

inom företaget. En kontaktman utsågs och denne uppmanades att inom en månad lämna över en lista över kommunister anställda vid företaget till den lokala statspolisavdelningen. Uppenbarligen har kontaktmännen i sin tur ofta samarbetat med personer inom den lokala fackavdelningen eller fackklubben.²⁹⁹

Bland säkerhetspolisens meddelarakter finns ett antal som av allt att döma lades upp i samband med denna industrikampanj. Våren 1951 lämnade en av dessa en lista över medlemmar i den kommunistiska fackklubben vid Atlas Diesels verkstäder. Andra lämnade enstaka rapporter om fackligt aktiva kommunister, om partitillhörighet bland arbetarna vid AB de Laval under åren 1951 till 1953 och om kommunister vid vissa företag i Södertälje. Åter andra lämnade motsvarande rapporter från Scania Vabis och LM Ericsson. Materialet består i stort sett enbart av namnlistor. I tiden sträcker det sig från 1951 till 1955.³⁰⁰

Mot slutet av 1950-talet framkom inom statspolisen vissa invändningar mot denna ordning. I en PM undertecknad sommaren 1958 framhölls att kontaktpersonerna ofta hade dåliga kunskaper om de politiska förhållandena på arbetsplatserna och därför lämnade ofullständiga eller missvisande uppgifter. En möjlig lösning som anfördes var att utbilda kontaktpersonerna. Några tecken på att sådan utbildning kommit till stånd saknas. En annan lösning på problemet var att mer systematiskt vända sig till socialdemokratiska fackföreningsmän eller partiombud och utnyttja deras kunskaper om den lokala kommunismen. Det var den vägen Birger Elmérs organisation inom försvarsstaben (Grupp B) skulle slå in på.³⁰¹

6.5.6 Vänskapsföreningar

De olika föreningar som syftade till att odla vänskapen med de socialistiska staterna betraktades av polisen som viktiga övervakningsobjekt, eftersom de erbjöd en mötesplats mellan öststaternas agenter och agentvärvare och samarbetsvilliga svenskar. Detta gällde till en början även för Svensk-kinesiska föreningen. Sedan anti-sovjetiska marxist-leninister med Jan Myrdal i spetsen tagit över makten i föreningen tycks den snarast ha uppfattats som ett allmänt oroselement präglad av en revolutionär våldsideologi.³⁰² Vida-

²⁹⁹ Ulf Eliasson, *Politisk övervakning och personalkontroll 1945-1969*.

³⁰⁰ 5:73/110, 117, 130, 133, 134, 135, 136.

³⁰¹ Ulf Eliasson, *Politisk övervakning och personalkontroll 1945-1969*.

³⁰² Ang "Mercury" se, Odat. rapport, blyertspåskrift "Mercury", 5:73/156, vol. 1. SÄPO.

re har man intresserat sig för hur föreningarna finansierades och i vilken mån de stöddes av respektive utländska makter.³⁰³

Rörlig observation har spelat en ganska stor roll i övervakningen av vänskapsföreningarna. De var lätta att penetrera eftersom deras möten i princip var öppna för alla. Det innebar att när det gällde den yttre spaningen så kunde ofta säkerhetspoliserna själva besöka sällskapens sammankomster och rapportera vad som förevarit. Bordsplaceringar, närvarande sovjetiska diplomater, ankomsttider, nya ansikten noterades noggsamt. Listor på supédeltagare gick systematiskt igenom i registreringsarbetet.³⁰⁴

Telefonövervakning har använts mot Förbundet Sverige – Sovjetunionen. Dess sekretariat på Katarinavägen 20 var under stora delar av 1950- och 1960-talen avlyssnat.

Två av polisens flitiga meddelare, "Mercury" och "Esbjörn" lämnade rapporter från olika vänskapsförbund inklusive de tre här aktuella. Om Förbundet Sverige-Sovjetunionen inkom under åren 1957 till 1963 genom en meddelares försorg ett rikhaltigt material (3 vol.) med bl.a. adressförteckningar. "Bergman" var enligt polisen en trovärdig person som hade personlig kontakt med både svenska kommunister och östdiplomater. Under 1957 lämnade han enstaka rapporter om den Svensk-tjeckoslovakiska vänskapsföreningen.³⁰⁵ "Birgitta" infiltrerade under 1970-talet Svensk-kinesiska föreningen för säkerhetspolisens räkning.³⁰⁶

Grupp B bidrog hösten 1963 med kopior av föreningens Sverige-DDR namnplåtsregister. I en första omgång inkom 23 sidor med namn. Enligt en ingress var dessa sannolikt inte bara medlemmar utan även andra som haft kontakt med föreningen och tillsändes dess propaganda. Denna del av förteckningen omfattade endast adresser från Norrbotten, Stockholm med omgivning och Göteborgsområdet. I en andra omgång inkom 22 sidor med namn från andra delar av landet.³⁰⁷

1980 gjorde Säkerhetspolisen en samlad genomgång av de olika vänskapsförbundens verksamhet. Sektionerna bidrog med material om förbundens regionala verksamhet. Resultatet blev att övervakningen av förbunden nedprioriterades.

³⁰³ Som nämnts var det sovjetiska stödet till den Svensk-sovjetiska föreningen öppet.

³⁰⁴ 1:301/1 löpnr 1:55/2 Svensk-ryska sällskapets sammankomst i Malmö 26 februari 1949

³⁰⁵ 5:73/232, 5:73/275, 5:73/230.

³⁰⁶ 5:73/312.

³⁰⁷ 7/11 och 18/12 1963, "Mac" 5:73/288, vol. 1, SÄPO.

6.5.7 Utlandsresor och festivaldeltagande

Att hålla uppsikt över vilka svenska medborgare som reste till socialistländerna har betraktats som en viktig uppgift för de övervakande myndigheterna. De som hade utbildats utomlands ansågs spela en nyckelroll i partiets illegala verksamhet. Dessutom ansågs de, liksom de som bara åkte på kortare resor, vara utsatta för försök till agentvärvning från den östtyska underrättelsetjänstens sida.

Med hjälp av pass- och tullkontrollanter har sektionerna i Stockholm och Malmö samlat in namn på personer som reste med båt eller flyg till Ryssland eller Östtyskland. Upplysningarna från gränskontrollerna kompletterades med material från telefonkontrollen och resultatet blev att polisen fick tämligen kompletta listor både över dem som reste till Moskva och dem som deltog i de olika kurserna i Bad Doberan.

Från olika meddelare samt från öppna källor inkom upplysningar om kursprogram och en del detaljer om undervisningens bedrivande. Grupp B bidrog med diverse studieplaner och med en dramatisk, sannolikt överdriven, skildring av verksamhetens konspirativa sidor och deltagarnas förpliktelser som rapportörer efter hemkomsten till Sverige.³⁰⁸

En ännu bredare ström av resenärer bildade de som deltog i de olika Världsungdomsfestivalerna och Östersjöveckan. Dessa evenemang var också av stort intresse för de svenska underrättelse- och säkerhetstjänsterna. Östersjöveckan var en stor kultur- och propagandauppvisning från DDR:s sida och ägde från 1958 årligen rum i eller nära Rostock. Under devisen "Östersjön - ett fredens hav" samlades tusentals människor, många av dem ungdomar, från samtliga östersjöländer utom Västtyskland. De svenska underrättelse- och säkerhetstjänsternas uppfattning om Östersjöveckan framgår tydligt i en av säkerhetspolisens omskrivna rapport från T-kontoret daterad den 26 augusti 1964:

Östersjöveckans syften är i korthet att utöva propagandaverkan på skandinaviska besökare och att skapa kontakter, som kan ut-

³⁰⁸ *PM ang Utbildning av svenska kommunister i Östtyskland*, ink. Statspolisen 20/3 1961, (grön stämpel: Utdrag ur 5:73/264 "Erik" (där märkt "61/150")), 15:0120, vol 3, SÅPO. Från Grupp B kom också i mars 1963 en studieplan för en tvåveckors kurs i ämnena Teater-teknik och Moderna möten. Dag för dag redogjordes där för vilka ämnen som skulle avhandlas, från "Hur en teaterföreställning kommer till" till "FDJ:s kulturarbete". (Hälsingborgs stad, grön stämpel: Utdrag ur 5:73/264, sid 13/52-54, dat 26.11.62, 15:0120, vol 4, SÅPO.) För en mer positiv värdering av Grupp B:s bidrag se Lindroths PM från juli 1961: *PM med förslag ang. bearbetning, registrering och arkivering av uppgifter från källan "ERIK"*, u. Stockholm den 6 juli 1961, Lars P. Lindroth, 5:73/264, vol. 1, SÅPO.

nyttjas av den östtyska underrättelsetjänsten. Den politiska propagandan syftar främst till att vinna ökad prestige åt Östtyskland på Förbundsrepublikens bekostnad och har på längre sikt som huvudändamål att skapa förutsättningar för erkännanden av TDR från de skandinaviska ländernas sida.³⁰⁹

Säkerhetspolisens övervakning av Östersjöveckan handlade framför allt om att försöka åstadkomma så kompletta listor över deltagare som möjligt. För åren 1960-1967 finns också omfattande listor med namn på deltagare vilka erhållits med hjälp av passkontrollen. På de svenska färjor som lämnade Trelleborg för färden mot Sassnitz fanns sektionen i Malmö på plats och skrev av namn och passnummer samt noterade uppgifter om visum och eventuella deltagarkort. 1961 fick man hjälp av den danska polisen som fotograferade alla pass för dem som reste via Danmark till DDR.

Ett problem kunde vara att Östersjöveckan ibland sammanföll med andra svenskers semesterfirande på sydligare breddgrader. Frågan, som kom upp 1962, var helt enkelt hur man skulle skilja ut deltagarna i Östersjöveckan från de andra resenärerna. Lösningen blev att denna gång i stället övervaka hemresan och då skriva av uppgifterna i passen. Namnuppgifterna användes sedan för att registrera deltagarna i säkerhetspolisens centralregister. Härvid registrerades inte enbart personer som med säkerhet deltagit utan även sådana som "troligen" varit med eller som det heter på en registreringsblankett, "kan ha deltagit" i Östersjöveckan.

På liknande sätt noterades uppgifter i passen antingen av säkerhetspolisens i Malmö eller av passpolisen fram till och med 1967.³¹⁰ I januari 1968 beslutades emellertid att registrering av resenärer till Östersjöveckan inte längre skulle äga rum. Någon motivering för beslutet har inte kunnat återfinnas.³¹¹ De återstående åren ägnade säkerhetspolisens Östersjöveckan ett alltmer förstrött intresse och det är tydligt att andra företeelser kommit att dominera hotbilden. Samtidigt breddades deltagandet från svensk sida och 1970 deltog nio riksdagsmän representerande samtliga fem riksdagspartier.³¹²

Också Grupp B visade stort intresse för resenärer till Östtyskland. Den första handlingen i "Erik"-serien handlar om svenskar som deltagit i 1959 års Östersjöveckan samt i en arbetarkonferens

³⁰⁹ Rapport nr 3096, 26/8 1964. Akt 15:025 löpnr 29. SÄPO.

³¹⁰ Se handlingar i Akt 15:025 löpnr 23, 25, 27a, 29, 30, 32 och 35. SÄPO.

³¹¹ Se anteckningar på skrivelse RPS/säk Malmö till RPS/säk Stockholm 5/12 1967. Akt 15:025 löpnr 35. SÄPO.

³¹² Ett fåtal handlingar rörande Östersjöveckorna 1967-1970 finns i akt 15:025 löpnr 36 respektive 38. SÄPO.

som ägde rum i anslutning till denna i Rostock.³¹³ Också 1961 och 1962 deltog Grupp B:s observatörer i Östersjöveckorna.³¹⁴

Rapporterna om utlandsresenärerna har, liksom de om vänskapsförbunden, i hög grad karaktär av namnlistor.

6.6 Uppgifter om illegal verksamhet

6.6.1 En bakgrund

Den underliggande premissen för övervakningen av SKP var att partiet på något sätt var inblandat i illegal, säkerhetshotande verksamhet av typ spioneri, sabotage eller förberedelse för femtekoloniverksamhet i händelse av krig med Sovjetunionen. Att det förhöll sig på det sättet var en i den allmänna debatten spridd uppfattning, som också understöddes och utvecklades i rapporter från England och USA om den internationella kommunismen.

Uppfattningen att också de svenska kommunisterna på något sätt var delaktiga i denna världsomspännande subversion fick närning av de spionaffärer som avslöjades vid 1950-talets början - Hilding Andersson och "Enbomligan". Sommaren 1952 skrev Lars P Lindroth i en PM att rättegångarna med "stor tydlighet" visade att funktionärer inom den kommunistiska miljön "villigt" medverkat i det sovjetiska spionaget mot Sverige.³¹⁵

Men misstankarna byggde också i hög grad på erfarenheter och upplysningar som gällde Komintern-tiden. I de berömda 21 teserna som antogs vid Kommunistiska Internationalens andra kongress 1920 heter det i den tredje tesen att illegala organisationer måste bildas parallellt med de legala. I Kominterns stadgar från 1936 förklarades att de kommunistiska partierna måste vara förberedda på att fortsätta sin verksamhet illegalt. Så löd alltså de programmatiska direktiven, och inom polisen ansåg man länge att SKP verkligen följt dem.³¹⁶

³¹³ 5:73/264, vol. 1, SÄPO.

³¹⁴ Lars P. Lindroth konstaterade sommaren 1961 att Erik levererat uppgifter om bl.a. vänskapsveckor och internationella kongresser och annat liknande. Se *PM med förslag ang. bearbetning, registrering och arkivering av uppgifter från källan "ERIK"* (Grupp B), u. Stockholm den 6 juli 1961, Lars P. Lindroth, 5:73/264, vol. 1, SÄPO.

³¹⁵ PM, u. Lars Lindroth 2/7 1952, P 4968, C 11. SÄPO. Magnus Hjort, *Den farliga fredsrörelsen*, s. 44.

³¹⁶ I en rapport som inkom till polisen i Stockholm hösten 1926 pågick då en omorganisering av partiet efter två linjer, en legal och en illegal. Den senare skulle bl.a. arbeta med cellbildning inom statliga verk och institutioner. Se Lars Björnin, "För svensk arbetarklass eller sov-

Den utförligaste redogörelsen för illegal verksamhet under mellankrigstiden gav författaren och förre kommunisten Björn Hallström i boken *Jag trodde på Stalin* som utkom 1952. Säkerhetspolisen uppfattade uppenbarligen boken som en värdefull källa, inte minst sedan den kompletterats med uppföljningssamtal med författaren. Excerpter från boken och samtalen skrevs ut och placerades i olika sakter. En av dessa excerpter handlar om det illegala arbetet inom SKP.

Hallström skrev att SKP hade både en legal och en illegal organisation och att de två hölls strängt isär. Den illegala hade två uppgifter: att sköta de konspirativa förberedelserna för maktövertagandet och att förbereda övertagandet av partiets arbete om det skulle förbjudas och tvingas under jorden. Han sade dock inte mycket om hur denna illegala organisation såg ut och hur den fungerade. Texten handlar mest om löjeväckande möten med personer som blivit "illegala" och därför låtsas att de inte känner igen gamla bekanta.³¹⁷

Hallströms bok granskades av meddelaren "Mercury". Han menade att det inte fanns någon skarp gräns mellan den legala och den illegala organisationen och han satte frågetecken i kanten när Hallström påstod att han själv ingått i den illegala verksamheten. Han ställde sig över huvud taget ganska kritisk till uppgifterna om en kommunistisk illegal organisation. Han menade att den illegala kommunistiska verksamheten skildrades "på ett sätt som lämnar läsaren i absolut ovisshet om, vari det olagliga i verksamheten består".³¹⁸ "Mercury" förnekade inte att det kunde finnas en illegal verksamhet inom SKP men han ansåg uppenbarligen inte att Hallström kastat något nämnvärt ljus över frågan.

Vad gäller erfarenheterna från andra världskriget hade onekligen ett flertal personer med anknytning till SKP dömts för olovlig underrättelseverksamhet och några för spioneri och sabotage. Wollwebers internationella sabotageliga som enligt direktiv från Moskva försökt oskadliggöra strategiska detaljer i det nazistiska krigsmaskineriet hade haft medhjälpare också i Sverige. Det fanns också anledning att tro att ännu fler på olika sätt hade försökt bidra till de sovjetiska (och allierade) krigsansträngningarna.

jetisk utrikespolitik? Den kommunistiska rörelsen i Sverige och förbindelserna med Moskva 1920-1970." i *Sovjetunionen och Norden*, red. Sune Jungar & Bent Jensen, Helsingfors 1997.

³¹⁷ Excerpt ur Björn Hallströms *Jag trodde på Stalin*, stämplat 8 sep. 1958, 15:61, SÄPO.

³¹⁸ Björn Hallström; *Jag trodde på Stalin*, u. 5/11 1952, "DN" 5:73/156, vol. 1. SÄPO. Om "Mercurys" syn på partiets förmåga till illegalitet se äv. PM utan titel, från "Mercury" 28/5 1952, 15:111, vol. 2, SÄPO.

En viktig hypotes i övervakningen av SKP-komplexet var att de som varit aktiva som t.ex. underrättelseagenter under kriget fortfarande var aktiva eller åtminstone utgjorde en vilande resurs för den sovjetiska underrättelsetjänsten. Därför ansågs information om agentverksamhet under kriget fortfarande vara av stort intresse och man gick igenom gamla akter i jakt på tips och man tog kontakt med nya informanter som berättade om Komintern-tiden.³¹⁹

Också i den allmänna debatten framfördes uppfattningen att SKP byggt upp en underjordisk organisation under andra världskriget. Enligt en artikel i SvD i mars 1948, var det den illegala organisationen som sett till att partiets press effektivt distribuerats över hela landet under den period som den inte fick fraktas med statliga transportmedel. "Deras underjordiska distributionsapparat fungerade nämligen så perfekt, att partimedlemmarna över hela landet varje dag fick sin 'Flamman' och sin 'Ny Dag'", kunde tidningen berätta.³²⁰

Det var ju också så att även om partiet aldrig förbjudits hade högerpartiet krävt ett sådant förbud sedan början av 1930-talet. Under hösten 1941 hade hårda strider förts i frågan inom samlingsregeringen. Det hade funnits anledning att förbereda sig för illegalitet. Detta är utgångspunkten för en upplysning från meddelaren "Leif", inkommen i april 1948:

³¹⁹ Se ovan ang. "Jonsson", m.fl. källor (61) som 1948 berättade om illegala kommunistisk verksamhet under komintern-tiden, främst i Finland. Under åren 1949 till 1958 lämnade även "Gustavsson" uppgifter om illegal verksamhet under komintern-tiden. Uppgifterna gällde Värmlands kommunistiska partidistrikt men även SKP centralt. "Viktor" berättade 1950 hur polisens razzia mot Kungsgatan 84 i februari 1940 upplevts inifrån. Man hade i förväg vetat vad som skulle hända och gömt det viktigaste materialet med hjälp av en vaktmästare.

"Inga" som uppgavs ha varit "en av Kominterns förtrogna" lämnade i mars 1954 en utförlig rapport om medlemmar i svenska kommunistpartiet, som varit illegalt verksamma 1939-40 och under 1942. "Erik Karlsson" var en före detta kommunist, numera högerman, som 1956 berättade om illegal kommunistisk verksamhet på 1930-talet och under andra världskriget. Av sina kontaktmän beskrevs han dels som "tillförlitlig", dels som "fantasirik". (5:73/61, 96, 105, 219, 224. För omdömen om "Erik Karlsson", se 5:73/224, aktens omslag - "tillförlitlig" -, resp. s. 5 - "fantasirik" - .)

³²⁰ SvD 19/3 1948 (15:61, SÄPO). Jämför Sven Tollin, *Svensk dagspress 1900-1967*: "Ny Dag jämte övriga kommunistiska tidningar transportförbjöds av riksdagen tre år under andra världskriget, våren 1940-1943. Under den perioden spreds tidningen illegalt i nästan samma utsträckning som före transportförbudet, upplagan uppges ha ökat och ekonomin på tidningen varit bättre än någonsin, kanske sammanhängande med att tidningen blev så begärlig att lösnummerpriset, som varit 15 öre kunde höjas till 1 kr." För Ny Dags spridning i Värmland under andra världskriget, se P.M.: "Gustafsson" har omtalat ..., u. Stockholm den 25 november 1949. (Kopia från 5:73/96), 15:61, SÄPO. Den vanligaste berättelsen om saken går ut på att tidningens medarbetare i Stockholm helt enkelt gick ner till Centralen och ställde in väskor med tidningen i ett tåg som just skulle avgå. Väskorna hämtades sedan av partivänner på orterna längs linjen. Tidningen kunde på så sätt spridas som tidigare, fast billigare. Denna metod har alltsedan dess använts av aktivister med tunna plånböcker.

Inom Sveriges kommunistiska parti är den illegala verksamheten helt skild från den legala. Då under senaste världskriget frågan om partiets illegalisering var aktuell, planlades partiets omorganisation till illegalt parti på så sätt, att partiet skall fortleva i tremannagrupper. Inom varje sådan grupp skulle två av personerna hålla kontakt med var sin sidogrupp under det att den tredje personen icke skulle hava kontakt med någon annan än tremannagruppens medlemmar.³²¹

Det är viktigt att ha klart för sig att innebörden i begreppet "illegalt" ofta var vag och undanlidande. I citatet ovan är det tydligt att det syftar på en politisk verksamhet som i lag förbjudits. Också när det talas om "illegalt verksamhet" under andra världskriget leds tanken mot något brottsligt, framför allt olovlig underrättelseverksamhet

Men begreppet användes också om beteenden som inte alls var olagliga. I en PM avsedd att ligga till grund för ansökan om telefonavlyssning förklarades om en person i Malmö att han några år tidigare fått ett brev från Moskva på "illegalt väg". Vad som hänt var att brevskrivaren, "Sune Hillström", som befann sig i Moskva hade bett en hemresande vän ta med sig brevet till adressaten.³²² Det förekom också att oannonserade förtroliga möten mellan en mindre grupp kommunister karakteriserades som illegala. Språkbruket bidrog till det allmänna misstänklighöret av kommunisterna. Helt vanlig politisk verksamhet kunde leda till antydningar om kriminell belastning, vilka i sin tur var grund för att registrera och kanske även spana på vederbörande.³²³

Men var det inte så att partiets befattning med brottslig verksamhet bekräftades av efterkrigstidens spionaffärer? Svaret kan knappast bli jakande. När det gäller Hilding Andersson var det ing-

³²¹ "Leif", 21.4.48 (Försvarsstaben), 15:61, SÄPO.

³²² Brevets väg till Sverige beskrivs i 5:73/203 "Focus", Jan 1956, u. Stockholm 30/11 1957, N. Hammerby, 15:0120, vol. G 1, SÄPO; karaktäristiken "illegalt" finns i utdrag ur TK-ärendet betr. "Sune Hillström", stämplat Statspolisen, Stockholm, ink. 25 apr. 1958, 15:0120, vol. G 1, SÄPO.

³²³ Begreppet illegalist användes under 1950- och 60-talen ibland om svenska kommunister som misstänks för brottslig verksamhet. Senare användes det främst om utländska medborgare som uppehöll sig i Sverige under falsk identitet. Dessa blev i början av 1980-talet föremål för en särskild utredning, illegalistutredning 80, med följande inriktning: "Utredningen är en undersökning av identiteter hos ett antal i Sverige boende personer av utländsk härkomst. Målsättningen var att försöka utröna om någon av identiteterna kunde vara falsk... Avsikten var att till sist kunna finna någon person som kunde misstänkas för att befinna sig i Sverige under en antagen identitet och verksam som illegalist eller perspektivagent. Detta torde inbegripa det vi kallar illegalister, illegala agenter, specialagenter, agenter, självständig illegal agent samt illegal agentresident." PM Illegalistutredning 80, 1993-03-20, 001306-2690, illegalistutr 80, vol. 2, SÄPO.

en som gjorde gällande att partiet på något sätt skulle ha beställt eller uppmanerat hans verksamhet. Fritiof Enbom hade däremot medverkat i Norrskensflamman och i viss mån i Ny Dag och Hugo Gjersvold, som dömdes till livstids straffarbete för spioneri och grovt spioneri uppgav under rättegången att han handlat på uppdrag av partiet. Enboms tillförlitlighet har dock i efterhand ifrågasatts och Gjersvold uppgav i olika sammanhang att hans försvarsadvokat övertalat honom att hänvisa till partiets uppdrag för att därigenom få mildare straff.

Det kan också tilläggas att, enligt en nyligen genomförd undersökning av överstelöjtnant Stellan Bojerud, var de uppgifter som Gjersvold lämnade till Enbom sannolikt inte alls hemliga och att den skada för rikets säkerhet som han kan ha åstadkommit var försumbar eller obefintlig.³²⁴ Det är heller inte självklart att de som arbetade med övervakning av SKP verkligen var övertygade om "Enbomligans" karaktär av SKP-styrd spionerigrupp. I själva verket är referenser till den sparsamma i det övergripande materialet om partiet. Här kommer Enbomsaffären inte att ägnas någon särskild undersökning.

Till de företeelser som kan inordnas under begreppet illegal verksamhet hör också den infiltration i svenskt arbetsliv som invandrade finländska kommunister ansågs ägna sig åt. Stig Synnergren har i intervjuer starkt understrukit denna hotbild. Han menar att rektorn vid Sirolainstitutet, som bedrev utbildning i kommunistisk regi, handplockade folk som fick i uppgift att som "arbetskraftsinvandrare" flytta till Sverige. Dessa skulle ha haft i uppdrag att stärka kommunisternas ställning i Sverige, i synnerhet bland de invandrade finländarna. En del av dem skulle därutöver på sovjetiskt uppdrag ha fungerat som spioner och industrispioner. Deras intresse skulle framför allt ha riktat sig mot industrier i södra Sverige.

Det fanns också inom LO en föreställning om att det var invandrade finländska kommunister som låg bakom strejken i malmfälten 1969-70.³²⁵ Intresset för de finländska kommunisterna var i

³²⁴ *Utredning avseende det militära sekretessvärdet rörande vissa uppgifter avseende den s k Enboms-affären*, 2002-10-01, Stellan Bojerud, 21 952:61314, Försvarshögskolan. I de två volymer i SÄPO:s arkiv som har titeln "Illegal kommunistisk verksamhet och åtgärder däremot. Spionage." (15:660) saknas uppgifter eller hänvisningar till Enbomsaffären.

³²⁵ Enn Kokk, *Vitbok. Militärens hemliga nätverk i arbetarrörelsen*. Hjalmarson & Högberg, Stockholm 2002, s. 470 (intervju med Stig Synnergren), s. 164 f (intervju med Hjalmar Rantanen); Anteckningar från kommissionens samtal med Hjalmar Rantanen den 2 november

stort sett begränsat till IB och berörs inte här. Här kan bara konstateras att säkerhetspolisen inte tycks ha kopplat ihop "Sirola-kommunisterna" med SKP och överhuvudtaget inte ägnat dem någon större uppmärksamhet.³²⁶

En aspekt av kommunisternas förmenta illegalitet sammanfattas i begreppet infiltration. Som kommer att framgå förekom endast fåtaliga konkreta misstankar om att kommunister med landsförrädiska avsikter sökt sig till känsliga befattningar inom försvarsmakten och andra för totalförsvaret viktiga myndigheter och företag. Begreppet infiltration kommer därför inte att spela någon framträdande roll i den följande redovisningen. Det vore dock fel att därav dra slutsatsen att infiltrationshotet betraktades som försumbart. I själva verket utgjorde det ett centralt motiv för den omfattande personalkontroll som växte fram under 1950-talet.³²⁷ Konkreta misstankar förblev dock sällsynta före 1960-talets slut. Då riktades de mot maoister.³²⁸

Misstankarna om landsförrädisk eller illegal kommunistisk verksamhet redovisas i ett antal delavsnitt. I de sju närmaste avsnitten (6.5.3 – 9) behandlas föreställningarna om partiets illegala karaktär inklusive hypotesen om utlandsbildning som förberedelse för illegal verksamhet. Ett särskilt avsnitt (6.5.10) ägnas polisens ymniga iakttagelser om möten mellan svenska kommunister och sovjetiska representanter i Sverige. De två följande avsnitten (6.5.11-12) ägnas två exempel på misstänkt kommunistisk infiltration. Det första gäller infiltration inom strategiskt viktiga företag i Norrbotten, det andra infiltration inom polisen självt. Därefter (6.5.13-14) redovisas de omfattande informationer polisen samlade in för att utreda sina misstankar om att partiet tog emot hemligt ekonomiskt understöd från öststaterna. Konkreta uppgifter om en kommunist sabotage-ring är ämnet för det följande avsnittet (6.5.14) I det följande avsnittet redovisas de iakttagelser som utnyttjades för att peka ut enskilda personer som misstänkta för illegal verksamhet (6.5.16). Detta för över till två avsnitt av mer övergripande karaktär som behandlar källornas tillförlitlighet respektive säkerhetstjänsternas objektivitet i bedömningen av enskilda misstänkta. (6.6.17-18)

2001, Anteckningar från kommissionens förhör med f.d. överbefälhavaren Stig Synnergren den 27 januari 2000, SÄKO.

³²⁶ Lars Olof Lampers, *"Det grå brödrskapet"*.

³²⁷ Se vidare Ulf Eliasson, *Politisk övervakning och personalkontroll 1945-1969*, s. 232-234.

³²⁸ *Ibid.*, s. 165-168.

6.6.2 SKP:s illegala organisation

Frågan inför efterkrigstiden var om SKP förberedde sig för en underjordisk verksamhet även i en tid då ingen tysk ockupation hotade och inga förslag om förbud av partiet framfördes. Inom övervakarnas krets, liksom i den allmänna debatten, var man övertygad om att så var fallet. Redan i statspolisintendentens direktiv av den 22 september 1948 angående återupptagande av kommunistövervakningen finns en anspelning på det illegala, hemliga partiet. I anvisningarna för ifyllande av registreringsblankett står att det skall noteras om vederbörande "öppet *eller fördolt* (förf:s kurs) intaga eller ha intagit ledande ställning" i den aktuella organisationen.³²⁹ I januari 1949 inkom från Luleå en uppgift om "att kommunisterna i Sverige hålla på att organisera ett illegalt parti jämsides med det legala". Uppgiften härstammade från två tillförlitliga socialdemokratiska källor i Stockholm.³³⁰

Det är också uppenbart att kartläggning av hemliga kommunistiska organisationer spelat en viktig roll inom utländska säkerhetstjänster och i det internationella samarbetet. I materialet finns översättningar från engelska utan härkomstsuppgifter som innehåller detaljerade uppgifter om kommunismens illegala organisation, och även frågeformulär på samma tema, som ger intryck av att den svenska polisen förväntats lämna bidrag till en internationell översikt.³³¹

Hur denna fördolda verksamhet skulle kunna se ut utvecklades något i en PM som författades inom försvarsstaben i september 1949. Där förklarades att det var "känt" att alla kommunistiska partier förberedde sig på att övergå till illegalt arbete i händelse av att partiet förbjöds. Vidare konstaterades att det torde stå utom allt tvivel att varje kommunistiskt parti var redo att vid lämpligt tillfälle gripa till våld och att vissa personer i SKP:s ledning hade en viss planläggning för detta. Resonemanget fortsatte:

³²⁹ Cirkulär nr 1 till polismästarna i Stockholm ..., u. Stockholm den 22 september 1948.

³³⁰ Wuopio t. Hasselroth, 10/1 1949, 15:4, vol. 1, SÄPO

³³¹ *Hemlig kommunistisk organisation, juli 1949*, Översättning från engelskan; Kommunistiska partiets illegala verksamhet. Följebrev, stämplat Fst/in 14/11 1950, 15:660, SÄPO. Det senare dokumentet har enligt följebrevet till uppgift att "ligga till grund för spaningsverksamheten mot partiet. Samtidigt ge svaren - i den mån sådana kunna erhållas - underlag för bedömning av hur nära ett krigsutbrott är. Erfarenheten och sannolikheten talar för att en aktion mot vårt land kommer att ske med hjälp av det kommunistiska partiets underjordiska verksamhet. För att en sådan verksamhet emellertid skall bli effektiv, erfordras noggrann i detalj gående planläggning och en viss - säkerligen till det minsta möjliga - begränsad verksamhet. Så länge inga tecken tyda på sådan verksamhet, torde ett överfall på vårt land kunna bedömas vara icke nära förestående. Varje indikation på motsatsen måste å andra sidan leda till slutsatsen att faran kommit närmare." Se äv. Det illegala kommunistpartiet. Frågeformulär. 15:660, SÄPO.

Det antal personer som äro invigda i dessa tankegångar och planer, torde vara ytterst begränsat. I ledningen finns måhända 2 – 3, vilka sedan på nyckelpunkter i landsorten ha ytterligare några, som äro ansvariga för förberedelserna var och en inom sitt område. Dessa torde emellertid ha direktiv att fn endast planlägga verksamheten och icke vidtaga några åtgärder för att bilda en mer eller mindre fast organisation.

Partiets nuvarande svaga ställning, uteslutningarna ur och avfallet från partiet under 1948 och 1949 måste också bedömas påverka ledningens syn på denna fråga. Det har inneburit alltför stor risk att ha en illegal apparat i verksamhet. Möjligheten att någon skulle för myndigheterna avslöja för honom kända förhållanden torde ha bedömts som stor. Det är också ett faktum, att ingen har vetat att berätta något om aktuell illegal verksamhet, trots att flera personer, som åtnjutit stort förtroende och kunnat förmodas ha kännedom om sådan verksamhet, lämnat partiet under de sista 18 månaderna.³³²

När de tillfälliga gästerna lämnat partiet kunde man således räkna med att den illegala verksamheten skulle ta fart. Vid denna tidpunkt hade polisen också fått en rapport som tycktes stödja tesen att det hemliga partiet nu var under uppbyggnad. I den förklarades att ett från Stockholm utgående, obekräftat rykte gjorde gällande, att kommunisterna i Sverige höll på att bygga upp en ny "sektion" inom partiet. Denna sektion skulle arbeta vid sidan av det officiellt kända partiet och inga officiella kommunistiska funktionärer skulle arbeta i den. Enligt sagesmannen var planen att denna nya "sidogren" av partiet skulle stå färdig och stridsberedd i händelse av att kommunisterna skulle tvingas lägga om partiet och dess verksamhet.³³³

Statspolisintendenten, som fick del av rapporten, intog en avvaktande hållning till uppgiften och begärde en utredning om meddelarens "tillförlitlighet och omdöme".³³⁴ Också Ragnar E Andersson vid säkerhetspolisen hörde till tvivlarna. I en PM om SKP från den 1 mars 1950 konstaterade han kort och gott att "[f]örekomsten av

³³² P.M. *Några synpunkter på kommunisternas illegala arbete i Sverige*. [Påskrift med blyerts: Erhållet fr majoren P*, staben, i september 1949. D 11/10 49, Lönn. 15:660, vol. 1, SÄPO.

³³³ P.M. *angående viss påstådd organisation inom Sveriges kommunistiska parti*, u. Luleå den 4 februari 1949, Martin Lundin. 15:61, SÄPO.

³³⁴ Ibid, blyertsanteckning.

någon fristående organisation eller organisationsform avsedd att tillämpas i illegalitet har ej kunnat konstateras inom SKP".³³⁵

Också i pressen spreds uppgifter om en illegal kommunistisk organisation. *Aftonbladet* publicerade i september 1952 en artikel där det hävdades att förberedelser för en sådan vidtagits i samband med finska vinterkriget och senare under kriget. Av större intresse var kanske uppgiften att partiet under senare år ytterligare byggt ut det illegala organisationsnätet. Det skulle ha skett i samarbete med de kommunistiska partierna i Danmark, Finland och Norge. *Aftonbladet* skrev också att det inom ungdomsförbundet fanns en detaljerad plan för underjordisk verksamhet. I en kommentar av en okänd hand inom säkerhetspolisen till *Aftonbladets* uppgifter redovisas en ganska skeptisk inställning:

Det är självklart, att partiet med hänsyn till sin statsomstörtande verksamhet och sin målsättning måste bedriva denna verksamhet både legalt och illegalt. Det är emellertid tvivelaktigt, att partiet, som artikeln antyder, idag skulle vara fullt berett att gå under jorden, även om man måste antaga, att planer härpå föreligger. I all synnerhet kan ifrågasättas, huruvida partiet från en underjordisk position i dagens situation har några utsikter att med framgång bedriva en mera allmän illegal verksamhet.

Beträffande ungdomsförbundet invände samma kommentator att det var osäkert om detta vore berett på en underjordisk verksamhet:

Den fåtaliga kader man har är i dagens läge alltför mycket upptagen med mera dagsaktuella uppgifter för att kunna ägna sig åt detaljerad planläggning i angivet syfte.

Vederbörande menade till sist att artikeln kunde vara "influerad av valpropaganda i någon mån".³³⁶ Innebörden i kommentarerna kan sammanfattas i orden vilja men inte kunna. I förlängningen av partiets allmänna inriktning låg förvisso en illegal organisation men för närvarande hade man inte resurser att förbereda en sådan. Hotet var latent snarare än akut.

³³⁵ *PM angående Sveriges Kommunistiska Parti*, u. 1/3 1959, Ragnar E. Andersson, 15:111, vol. 1A, SÄPO.

³³⁶ Hopfästade dokument: H1024./ S 231/52./, u. 5.9.52 samt La 787 (bläck), u. 19.9.1952, 15:61, SÄPO.

Material om den illegala organisationen avtar därefter snabbt. Efter samtalen med Björn Hallström som ägde rum i maj 1953³³⁷ har, att döma av sakakten i ämnet, inget nytt material inkommit förrän våren 1963. Under rubriken "Samtal med en kommunist" meddelades då att den kommunistiska organisationen är uppbyggd av grupper som samlas i hemmen. Innan mötet är slut bestämmer man dag och tid för nästa sammanträde så att man slipper annonsera. Någon uppgift om vari det illegala i dessa gruppmöten skulle bestå finns inte.

Den sista uppgiften i denna serie kommer från Grupp B, är daterad den 29 november 1963, åberopar källa KU 19 och är försedd med pålitlighetsbedömningen C III, vilket inte är särskilt betryggande.³³⁸ I rapportens första rad uppges dock att källan bedöms som tillförlitlig och någon har skrivit till för hand att den också är initierad. "Varje kommunistiskt parti har en illegal sektor." heter det utan tvekan i rapporten och vidare:

Organisationsarbete för denna sektor ligger emellertid icke inom partiet och landet ifråga utan dirigeras från Moskva.

Där utses de personer som skall svara för olika grenar av det illegala arbetet. Huvuddelen av "illegalisterna" bedöms emellertid icke vidtalas i förväg, utan är avsedda att träda i funktion först i den händelse att krig utbryter mellan Sovjet och landet ifråga eller därest förhållandena i övrigt så påkalla.

Däremot finns vissa personer i partiledningen, i partiet i övrigt eller helt utanför partiet som redan i fredstid är vidtalade och som kan träda i funktion därest något skulle hända som berättigar den illegala sektorn att påbörja sitt arbete.

Den illegala sektorns personal rekryteras främst av sådana medlemmar i kommunistpartiet som erhållit långvarig skolning i Sovjet eller ev i något av satellitländerna.

Prov görs då och då för att utröna om en "illegalist" kan komma in i det aktuella landet illegalt. Sådana prov skall ha ägt rum även i Skandinavien.

Till dessa uppgifter hade chefen för kontraspionaget vid försvarsstaben fogat en kommentar. Han skrev att uppgifterna var av stor betydelse ur krigsmaktens synpunkt. Han menade även att man genom en bearbetning av potentiella illegalisters placering i samhäl-

³³⁷ Erik Lönn, Stockholm t. Gunnar Isaksson, Luleå, 26/6 1953, P 5715, A 3, SÄPO.

³³⁸ Se ovan, not 136.

let och krigsmakten kunde få ett underlag för att bedöma säkerhetsläget vid krig eller krigsfara. Han menade vidare att utgångspunkten för en sådan bearbetning borde vara uppgifter om de personer som genomgått längre utbildning i Sovjet och, i andra hand, satellitstaterna.³³⁹

Chefens för det militära kontraspionagets synpunkt visar hur jakten på de illegala praktiskt bedrevs. Förutsättningarna var ju synnerligen besvärliga; det gällde att identifiera och bevaka en företeelse vars förnämsta egenskap var dess osynlighet. I själva verket kunde bara infiltratörer eller avhoppare som själva hört till de osynliga lösa problemet. Någon sådan fanns så vitt känt inte vid 1960-talets början och för äldre tider fanns egentligen bara Hallströms ytterst vaga uppgifter. Chefen för kontraspionaget på försvarsstaben följde en gammal, aldrig ifrågasatt, aldrig bekräftad tanke när han pekade ut de utlandsutbildade som den flock varur de illegala hämtades. Den till synes omöjliga uppgiften kunde då lösas med en ganska hanterlig två-steps operation: först ta reda på vilka som var skolade utomlands och sedan se efter vart de tog vägen efter hemkomsten.

6.6.3 Partiskolorna i Moskva

Skolningen i Moskva hade sedan länge bidragit till bilden av kommunisterna som ett främmande element i det svenska samhället. I artiklar om partiet var upplysningar om Västern-universitetet och Leninskolan, belägen vid Ulitsa Volovskovo, snett emot den svenska legationen, legio.³⁴⁰ Polisen noterade i personakterna regelmässigt uppgifter om utbildning i Moskva och upprättade också tidigt särskilda sakakter om partiskolorna. I de senare finns flera översiktliga redogörelser för de internationella partiskolorna i Sovjetunionen.

Västern-universitetet (Universitetet för Västerås minoriteter) hade upphört med sin verksamhet för utlänningar omkring 1936-37 och Leninskolan, som drivits av Komintern, hade helt upphört 1936. Att information om dem som utbildats där ändå uppfattades

³³⁹ *Kommunistpartiets illegala sektor*, 30/11 1963, Stämplad Fst/in I, ut 3/12 1963, 15:61, SÄPO. På dokumentet finns två påskrifter av intresse: Av denna handling har tagits 1 fotostatkopier. Exp. till: P2959 ang. Axel Jansson 17.12.63. Obs. Uppgifterna i denna handling må t.v. icke åberopas utan samråd med pi Vinge. 18.12.63. Av påskrifter framgår också att handlingen tillställts Vinge, och att han haft del av den.

³⁴⁰ Se t.ex. "I Moskvas skolor", OBS!, 7/4 1948. (15:0120, vol 1 innehåller flera tidningsklipp).

som intressant ännu 20-25 år senare berodde på att man ansåg att utbildningen delvis hade subversiv karaktär. Vid Leninskolan fanns det, vid sidan av grundkursen som syftade till att ge grunderna i en socialistisk samhällsuppfattning, en sidolinje med ämnen som Militärpolitik, Teknik och Organisation. Där förmedlades erfarenheter från den väpnade revolutionära kampen, och där lärde man sig att skydda sig mot polisen i den illegala kampen, att producera och sprida propaganda och att anordna förbindelselinjer under illegalitet.

Om Västern-universitetet uppgavs att konspiration spelade en framskjuten roll i undervisningen och att det förekom militärövningar. Om båda lärosätena uppgavs att de tog emot utländska studenter och att dessa tilldelades täcknamn för att skydda deras identitet. Leninskolans sidolinje var främst avsedd för elever från illegala kommunistiska partier. Men det fanns exempel på att andra, främst kineser, undervisats där. Också Västern-universitetet, som främst var avsett för Sovjetmedborgare och immigranter i Sovjetunionen, tog emot elever från länder med legala kommunistpartier.

Dessa uppgifter återfinns bl.a. i en översiktlig PM om partiskolningen i Moskva författad av Lars P. Lindroth i december 1947.³⁴¹ Många uppgifter i denna PM gick tillbaka på en PM från 1942 som i sin tur byggde på ett förhör med en tysk kommunist, Karl Mewis, som själv utbildats i Moskva. Mewis hade betonat att huvudsyftet med utbildningen på båda lärosätena var att ge grunderna i en socialistisk samhällsuppfattning och att få fram marxistiskt skolade personer som kunde "skaffa sig grepp om människor". Han hade också sagt att Västern-universitetet inte tog emot utlänningar, men det trodde Lindroth inte på. Inte heller litade han på Mewis' uppgift att eleverna där uppträdde under sina riktiga namn. Hans påstående att Leninskolan inte utbildade "borgarkrigskadtrar" förbigick Lindroth med tystnad.

Vad gällde Leninskolans sidolinje stämmer Mewis' uppgifter från 1942 med den senare skildringen. Mewis uppgav även att "möjligen" även pålitliga svenskar fått tillgång till den utbildningen, men han hade också understrukt att den främst var avsedd för medlemmar i illegala kommunistiska partier, främst tyskar.³⁴²

³⁴¹ De internationella partiskolorna i SSSR, u. (handskrift) L.P. Lindroth, dec 1947, 15:0120, vol. 1, SÄPO.

³⁴² *P.M. med uppgifter om politisk utbildning av utlänningar inom Sovjetunionen*, u. Stockholm den 16 november 1942, Lars P. Lindroth, 15:0120, vol 1, SÄPO.

Verksamheten vid partiskolorna behandlades även inom ramen för det internationella samarbetet. En rapport från en utländsk samarbetande tjänst, daterad oktober 1957, gav en bild av efterkrigstidens partiskolning. Där konstaterades att det ofta var omöjligt att avgöra vilken partiskola i Sovjetunionen som en elev eller en grupp av elever gått igenom. Vaga uppgifter och förvirrande beteckningar bidrog till osäkerheten. Tre av SUKP:s CK kontrollerade utbildningsanstalter hade dock kunnat urskiljas. De var Högre Partiskolan, Akademin för samhällsvetenskap och Marxistisk-leninistiska institutet. Dessutom fanns uppgifter om en skola för utländska kommunister i en förstad till Moskva vid namn Pushkino.

Om högre partiskolan kunde den utländska källan meddela dels att Sovjetencyklopedin av 1951 räknade upp en rad "normala" ämnen som studerades vid skolan, dels att en avhoppare berättat att skolan var öppen för kommunister utanför Sovjetsfären och att man även studerade militär taktik, inklusive gerillakrigföring. Om de två andra meddelades inga uppgifter om den typen av praktiskt subversiv verksamhet.

Pushkino-skolan uppgavs vara nästan uteslutande avsedd för utländska kommunister. Den sysslade med vanliga ämnen som filosofi, nationalekonomi och SUKP:s historia. Beträffande övriga skolor var enligt en utländsk källa uppgifterna så vaga och förvirrande att det inte var möjligt att peka ut andra skolor för utländska kommunister. Man trodde dock att sådana fanns.³⁴³

När Nils Hammerby några månader senare, i februari 1958, sammanfattade situationen i en PM slog han fast att utbildningsverksamheten tycktes ha upphört i slutet av 1930-talet för att sedan återupptagas i början av 1950-talet sedan Stalin uppmärksammat "den otillräckliga marxistiska utvecklingsnivån" i de flesta utländska kommunistpartier. Hammerby återkom nu till Karl Mewis' uppgifter om utbildningen i Moskva under trettio-talet och i synnerhet om Leninskolans sidolinje, där man undervisades i "militärpolitik".

Det var kring denna äldre utbildning som intresset koncentrerades. Dess betydelse framträdde enligt Hammerby när man visste vad de som utbildats gjort under senare år. "Det visar sig", skrev han "att nästan alla är belastade med uppgifter om illegal aktivitet i någon form, och det förefaller som en tids praktisk tillämpning av

³⁴³ *Tendenser i Moskvas utbildning av utländska kommunister, Augusti 1957*. 15:0120, vol. 1, SÄPO.

kunskaperna på detta område vore den vanliga fortsättningen på den teoretiska utbildningen." Han anförde sedan åtta exempel på personer som efter utbildning i Moskva bedrivit illegal verksamhet. En av dessa var en radiotelegrafist som 1943 dömts för olovlig underrättelseverksamhet och som enligt polisen, men inte enligt henne själv, hade utbildats i Moskva.³⁴⁴ En annan hade dömts för spioneri till tre års fängelse. Om de övriga är uppgifterna synnerligen vaga: om tre sägs att de "samarbetat" med sådana som varit, eller misstänkts för att vara, inblandade i spioneri eller underrättelseverksamhet; om en hette det att han, när han skuggats, uppträtt som en "durkdriven konspiratör", om en annan att han "kopplat samman" en rysk ambassadtjänsteman med tyska uppgiftslämnare. Den åttonde var en person som hade utpekats av den inte alltid trovärdige "Toddy" som "effektiv Sovjetagent".³⁴⁵ Listan var knappast något entydigt belägg för tesen om utlandsskolning som förberedelse för illegal verksamhet.

6.6.4 Resor till Moskva

Det finns inte många konkreta uppgifter om kommunister som åkt till Moskva för utbildning under de första efterkrigsåren, vilket möjligen är en bekräftelse på uppgiften att verksamheten låg nere till början av 1950-talet. Enligt en uppgift från 1962 vistades två partimedlemmar i Moskva under åren 1950 till 1953/54.

Hösten 1961 gjordes en sammanställning av de grupper som sedan 1954 rest till Moskva. Den första gruppen bestod av elva deltagare och åkte i december 1954 och kom hem i april 1956. Den andra kursen pågick maj 1957 – augusti 1958, den tredje maj 1959 – sommaren 1960 och den fjärde maj 1960 – sommaren 1961.³⁴⁶ En femte kurs lämnade Sverige i maj 1961.³⁴⁷ I samtliga fall var deltagarantalet mellan nio och elva personer. Därutöver finns senare

³⁴⁴ Fallet omnämns äv. i Linderots ovannämnda PM. Där står att personen i fråga "givetvis inte själv givit något medgivande" ang. utbildning i Moskva. (P.M. med uppgifter om politisk utbildning av utlänningar inom Sovjetunionen, u. Stockholm den 16 november 1947, Lars P. Lindroth, 15:0120, vol 1, SÄPO.)

³⁴⁵ PM u.t., u. Stockholm den 18/2 1958, N. Hammerby, 15:0120, vol. 1, SÄPO.

³⁴⁶ Under kurstiden utbröt osämja inom gruppen vilket avhandlades i en längre PM främst, kanske uteslutande, baserad på uppgifter från telefonavlyssning. PM 7.9.62, 15:0120, vol. 2, SÄPO. Kursens avresa från Stockholm meddelades i PM, u. Stockholm den 22 juni 1960, A. Sigurd, 15:0120, vol. 2, SÄPO.

³⁴⁷ PM: *Internationell kommunistisk utbildning, Okt.-nov. 1961.*, Bil. XII B, 15:0120, vol. 5, SÄPO. Volymerna i denna serie innehåller även detaljerad information om vilka som deltog i de olika kurserna, när de reste o.s.v.

uppgifter om en sista kurs med början sommaren 1963 och slut hösten 1964.³⁴⁸

Polisen lade ner ett omfattande arbete på att identifiera och registrera deltagarna i dessa kurser. God hjälp har man fått från redier, lokala säkerhetspoliser samt pass- och tullmyndigheter.³⁴⁹ Polisen kunde genom sina källor hålla sig informerad om vilka som åkte på de olika kurserna i Moskva. Information om vad de upplevde under vistelsen där inkom mer sparsamt. Men från den första kursen, den som avreste från Stockholm i december 1954, fick polisen fyllig information genom ett brev som polisen kunnat fotografera genom källa "Focus". Brevet, som nämnts ovan, var skrivet av en av studenterna i Moskva, och adressaten var partikamrat i Malmö. Det hade kommit till Sverige på vad polisen kallade "illegal väg", vilket syftade på att en av "Hillströms" kurskamrater tagit med sig brevet när hon åkte hem för jullov 1955.³⁵⁰

Brevet, som fotograferades och skrevs av, innehöll åtskilliga konkreta uppgifter om hur livet tedde sig för en ung svensk student i Moskva. För en som tydligen inte var särskilt studievän var det hårda tag: Man har, skrev studenten, "varje dag hängt över böckerna från 7-8 på morgonen till 12 på natten – under examensveckorna ännu mer".

Han hade då läst filosofi, den internationella arbetarrörelsens historia, statsrätt och partiets organisatoriska uppbyggnad, politisk ekonomi. Under den kommande varen skulle han specialstudera ryska i tre månader och sedan åka hem någon gång kring månads-skiftet april/maj. Han berättade om sina lärare, om semesterresor, om ryssarna i helg och söcken, allt oskyldigt ur subversiv synvinkel. På slutet skrev han dock följande:

Som du förstår leder den illegala vistelsen till att jag eller någon annan, inte kan få några svenska pengar med oss ut härifrån – trots försök....³⁵¹

³⁴⁸ Förhørsprotokoll, 1977-06-28, "Bengt Persson", 15:0120, vol. 5, SÄPO.

³⁴⁹ Under 1960-talets första år tycks fkra J. Farup ha haft som särskild uppgift att samla information om de partiskolade. PM ang. utbildningen av svenska kommunister vid kommunistisk partiskola i Sovjetunionen, u. Stockholm den 17 september 1962, J. Farup inkl forts u. 9 november 1961, samt Redogörelse angående utbildning av svenska kommunister vid kommunistisk partiskola i Sovjetunionen, u. Stockholm den 26 oktober 1960, J. Farup, Säkerhetsskyddsroteln, F I, 1953-71, Handl ang personalkontroll, vol 1, SÄPO. För ytterligare ex. se: PM u.t. u. Stockholm 27/1 1955, N. Hammerby, 15:0120, vol. 1, SÄPO. (Resenärer med Birger Jarl till Åbo); MM – AS 9.1.61; Kommunistisk utbildningskurs i TDR, (Lista över resenärer med färjan Trelleborg – Sassnitz), 15:0120, vol. 2, SÄPO.

³⁵⁰ "Focus", Jan. 1956-, u. Stockholm 30/11 1957, 15:0120, vol. 1, SÄPO.

³⁵¹ PM u.t., u. Stockholm den 18/2 1958, N. Hammerby, 15:0120, vol. 1, SÄPO.

Vad brevskrivaren menade med att han vistades illegalt är inte alldeles klart. Sammanhanget antyder dock att han skulle ha behövt legitimera sig för att få tillstånd att föra ut svensk valuta, men att han inte kunde göra det eftersom han vistades i Moskva under täcknamn. Vad som kan ha varit skälet till bruket av täcknamn diskuteras nedan.

Från den andra kursen (maj 1957 – aug 1958) kom en rapport från "Johan". Han i sin tur hade träffat en kvinna som nyligen hälsat på sin son och sonhustru i Moskva. Nu berättade hon för "Johan" om vad hon hört och sett. Om ungdomarnas skolarbete sade hon att de:

...har sex timmars föreläsningar på ryska varje dag utan längre uppehåll. Undervisningen sker på gammalmodigt sätt. Inte populärt upplagt. De får lektioner i ryska, geografi, ekonomi och samhällskunskap. De läser *Das Kapital* på ryska och så någon ekonomisk historia. När de slutar skolan vid två eller tre, så hinner de bara äta och sen är det att sitta över läxboken till framemot tolv varje kväll.³⁵²

Några år senare inkom från Göteborg en PM om utbildningen i Sovjet. Den byggde uppenbarligen på ett eller flera samtal med personer som haft viss insyn i verksamheten utan att själva ha varit elever.³⁵³ Här rapporterades att kommunisterna iakttog förtegenhet även i fråga om innehållet i utbildningen. Så mycket var dock klart som att undervisning i ryska språket spelade en stor roll. Här gavs också en del exempel på den hårda disciplin som tillämpades.

Utöver den grundläggande utbildningen som omfattade 18 månader fanns också en högre utbildning på tre år för dem som hade förutsättningar. För svenskar hade problemet varit bristande kunskaper i ryska, som var enda undervisningsspråket. Vid denna tid (aug 1961) var det emellertid aktuellt att en person från Göteborg

³⁵² PM "Johan" 15/10 1957, 15:0120, vol. 1, SÄPO.

³⁵³ OG 184/61, P.M. angående vad som Göteborg framkommit om den kommunistiska utbildningen i Sovjet, u. Göteborg, SP 3 s, den 25 augusti 1961, Nils Jansson/ Axel Eriksson, 15:0120, vol. 3, SÄPO. SÄKO har haft samtal med några personer som genomgått utbildning i Moskva. De har beskrivit verksamheten som en politisk folkhögskola där man studerade politisk teori, politisk ekonomi och partihistoria, jämsides med studier av det ryska språket, inget "skumt". (Samtal med Eivor Marklund 14/2 2002, Britta Ring 27/2 2002, Bertil Måbrink 23/3 2001. SÄKO)

efter avslutad grundkurs skulle få fortsätta med den högre utbildningen.³⁵⁴

Från den sista kursen, den som ägde rum 1963-64, finns två berättelser. Den ena är från 1971 och härrör från IB-agenten Gunnar Ekberg. Denne hade träffat en av deltagarna, som nu hade gått över till KFML. Mannen berättade att ämnena vid skolan var ryska språket, SUKP:s historia, den internationella arbetarrörelsens historia, filosofi, marxismen-leninismens klassiker etc. Han beskrev lärarna som "grova, naiva propagandister" som trodde att man kunde göra revolution i Sverige utifrån de förutsättningar som existerade i Ryssland vid 1900-talets början.³⁵⁵

Också den sista rapporten i detta ämne kom från Göteborg. Den inkom sommaren 1977. Den handlade om den sista kursen, den som ägde rum 1963-64, och den som berättat för polisen var "Bengt Persson", som tillsammans med elva eller tolv kamrater, deltagit i kursen.

"Persson" beskrev undervisningen. Den omfattade ryska, filosofi, politisk ekonomi, den internationella arbetarrörelsens historia och SUKP:s historia. Den byggde på Marx, Engels och Lenin. "Persson" berättade att utbildningen betalades av ryssarna. Eleverna hade inga problem med ekonomin, de fick pengar till vinterkläder och 200 \$ vid hemresan. Syftet var att ge teoretisk utbildning i marxism-leninismen, inte direkt att utbilda partifunktionärer.³⁵⁶

Det fanns även en 3-årig kurs på partiskolan men "Persson" trodde att endast ett par svenskar gått den. Namnen på dessa ville han dock inte avslöja men menade att "det vet ni säkert om någonstans i era papper ändå".

På särskild fråga bestred "Persson" att det förekom någon vapenövning eller sabotageutbildning på partiskolan. Ej heller förekom undervisning i militärpolitiska ämnen, och inte heller gymnastik eller annan fysisk träning.

En del elever, som kom från länder där kommunistpartiet inte var tillåtet, hade tacknamn. Inga svenskar hade tacknamn. "Pers-

³⁵⁴ OG 184/61, P.M. angående vad som Göteborg framkommit om den kommunistiska utbildningen i Sovjet, u. Göteborg, SP 3 s, den 25 augusti 1961, Nils Jansson/ Axel Eriksson, 15:0120, vol. 3, SÄPO.

³⁵⁵ PM 24.9.1971, 5:73/264, vol. 18, SÄPO.

³⁵⁶ "Perssons" bild av innehållet i utbildningen och av elevernas ekonomiska villkor bekräftas av samtal med tre moskvautbildade SKP-medlemmar som SÄKO genomfört. Se samtal med Bertil Måbrink, 23/3 2001, Eivor Marklund, 14/2 2001 och Britta Ring, 27/2 2001, SÄKO.

son" uppgav också att han inte blivit kontaktad av den sovjetiska underrättelsetjänsten under sina resor till Sovjet.³⁵⁷

Polisens källor gav också en bild av hur de svenska kommunisterna upplevt mötet med det sovjetiska samhället. Källa "Johan" återgav, som nämnts, i oktober 1957 en kvinnlig bekants erfarenheter efter att ha besökt sin son och sonhustru i Moskva. Kvinnan var, enligt "Johan", benhårt övertygad kommunist, men hennes nyvunna erfarenheter av det dagliga livet i den första arbetarstaten var långtifrån ljusa. Bostäderna var vidriga, inredningar, spisar och allting annat var enkelt och primitivt. Butikerna var nästan tomma, folk började köa tidigt om morgnarna och kom man inte förrän på eftermiddagen var allt slut. Kläderna saknade snitt, var sydda i dåliga tyger, klunsiga och färglösa.³⁵⁸

Från den sista kursen (1963-64) berättade en deltagare att en del av de svenska eleverna betraktades som "besvärliga" av de ryska värdarna, framför allt för att de vägrade godta den sovjetiska versionen av konflikten med Kina. Också "Bengt Persson" berättade om erfarenheter som snarast bidrog till att fjärma eleverna från Sovjet-systemet. Svenskarna var kritiska mot ryssarna för att de var för byråkratiska och för att de lät skolans elever handla i speciella affärer som var stängda för vanliga ryssar. Ryssarna blev sura på svenskarna och skällde vid ett par tillfällen ut dem. Också "Persson" nämnde att svenskarnas positiva intresse för kinesiska åsikter bidrog till missämjan.³⁵⁹

En av polisen omhuldad föreställning var att moskvaresenärerna återvände som fullfjädrade partiarbetare, färdiga för krävande uppgifter i den legala eller illegala organisationen. En uppgift från källa "Adept" (överskottsinformation från telefonkontrollen) visar att detta åtminstone inte gällde den sista kullen, den som "Persson" tillhört. "Adept" kunde berätta att man inom partiet och ungdomsförbundet hoppats att man med de hemvändandes hjälp skulle kunna lösa vissa personalproblem. Men av 14 utbildade var det bara två som kom att anlitas i partiarbetet. Inom partiet hade man också

³⁵⁷ Förhörsprotokoll, 1977-06-28, 15:0120, vol. 5, SÄPO.

³⁵⁸ "Johan" 15/10 1957, 15:0120, vol. 1, SÄPO.

³⁵⁹ Förhörsprotokoll, 1977-06-28, 15:0120, vol. 5, SÄPO; PM 24.9.1971, 5:73/264, vol. 18, SÄPO. En liknande bild av reaktionerna vid mötet med den "reellt existerande socialismen" har framkommit vid SÄKO:s samtal med Moskva-resenärer. Se samtal med Britta Ring 27/2 2001 och med Eivor Marklund 14/2 2001, SÄKO. - Det kan noteras att finska kommunister som utbildades i Moskva av allt att döma fick en mer positiv bild av det samhälle de mötte. Se Joni Krekola, "Praise for Learning: Finnish Communists in the Moscow Party School from 1950's to 1970's" i Tauono Sarela och Kimmo Rentola (ed.), *Communism. National & International*, Helsinki 1998, s. 315-328.

den uppfattningen att de nytexaminerade partikamraterna i allmänhet inte var "vuxna uppgiften" och därför snabbt tröttnade "både på partiarbete och politik".³⁶⁰

Från Danmark inberättades liknande erfarenheter. I en skrivelse till RPS/säk i januari 1968 återgavs uppgifter från "en absolut pålitelig källa". Denne hade bl.a. berättat att partiet förväntat sig att eleverna efter hemkomsten skulle kunna placeras på framskjutna positioner i DKU och i synnerhet i kommunistiska frontorganisationer. Men förväntningarna hade inte infriats och den vanligaste orsaken till detta var enligt källan,

at eleverne allerede under opholdet på skolen har mistet interessen for arbejdet i DKU, idet de har fået 'øjnene op' for kommunismens rette sammenhæng og efter hjemkomsten derfor langsomt 'driver' væk fra organisationen. Enkelte Komsomolelever har overfor kilden givet udtryk for, at de efter skoleopholdet har følt sig 'hjernevasket'.

I en kommentar konstaterade avsändaren att detta "til en vis grad" svarade mot egna intryck; dock gav man inga exempel på att hemvändande Moskva-resenärer lämnat partiet.³⁶¹

6.6.5 En illegal utbildning?

Fanns det något i den information som inkom genom övervakningen som styrkte tesen om Moskva-resenärerna som framtida funktionärer i en illegal kommunistisk rörelse?

I en översikt över den internationella kommunistiska utbildningen, som genom H. Gruvfors' försorg färdigställdes i slutet av 1961 och spreds i 50 exemplar inom säkerhetspolisen och även delgavs försvarsstabens inrikesavdelning, ägnas åtta sidor åt utbildningen i Sovjet under tiden efter andra världskriget. Det är en sammanfattning av tidigare inkomna uppgifter. Utbildningens innehåll beskrivs genom en uppräknings av de olika ämnena på sche-

³⁶⁰ 5:73/270 "Adept", 4.8.64, 15:0120, vol. 4, SÄPO

³⁶¹ *Vedr.: Skoling af ungtkommunister på Komsomol-skolen i Moskva*, stämpel RPS/säk 25 jan 1968, 15:0120, vol 4, SÄPO.

mat; d.v.s. den vanliga marxistisk-leninistiska grundkursen utan något inslag av militär, subversiv eller konspirativ art.³⁶²

Möjligen mer graverande kunde bilden av finansieringen tyckas. Det syntes obestridligt, hette det i översikten, att alla utgifter betalades av Sovjetunionen. Eleverna fick fri kost och logi och dessutom fickpengar. Rapportförfattaren frågar sig inte om denna utgift möjligen ur sovjetisk synpunkt kunde vara motiverad redan av allmänt ideologiska och politiska skäl, alltså som en insats för att sprida den marxistisk-leninistiska världsuppfattningen och som ett led i stormakternas propagandakrig. Att ha meningsfränder runt om i världen som kunde ge en riktig tolkning av världshändelserna kunde ur Kremles synvinkel vara en viktig politisk, även säkerhetspolitisk, tillgång.

Som indicium på utbildningens illegala syften kunde man ju också återropa den nyss refererade avslutningen på ett brev, där brevskrivaren säger att han inte kan ta med sig pengar hem eftersom han vistas illegalt i Moskva. Det är oklart var han menar med detta – möjligen att sekretessen kring utbildningen gjort att han inte kan ta kontakt med de myndigheter, sovjetiska eller svenska, som skulle kunna utfärda tillstånd till valutautförsel – men det var knappast något starkt indicium på att han i Moskva förberedde sig för att begå brott.

Det som till sist framstår som det mest graverande i sammanhanget är den sekretess med vilken partiet självt omgärdade parti-skolningen. Detta hemlighetsmakeri beskrevs i ett flertal rapporter.

I en rapport om den andra kursen, som reste i maj 1957, skriver polisen att den länge hade svårt att hålla ögonen på resenärerna. Partiet lyckades nämligen "hålla alla förberedelser så hemliga – trots att härstädes samma kontrollmöjligheter även denna gång stod till buds – att avdelningen (roteln) icke visste något om gruppen, förrän densamma under mer än en månads tid uppehållit sig i Moskva".³⁶³ Rapportförfattaren menade uppenbarligen att det var uppseendeväckande att man, trots den kontinuerliga kontrollen av partihögkvarterets telefoner, inte med en gång fick insyn i den nya resan. Detta visade att verksamheten omgavs av den strängaste sekretess.

³⁶² PM: *Internationell kommunistisk utbildning, Okt.-nov. 1961.*, s. 19, 15:0120, vol. 5, SÄPO. Se även PM utan rubrik, u. 12.9.63, H. Gruvfors med tillägg u.18.9 1963, Lindroth; PM, u.18.9 1963, Lars P. Lindroth, P4045, A5. SÄPO.

³⁶³ Transumt ur TK-pm, s 12-24, med rubrik Ärende A4/, s. 18, 15:0120, vol. 1, SÄPO.

Bilden av hemlighetsmakeri från partiets sida förmedlades även från källor inifrån rörelsen. Kvinnan, som också berättade om den andra kursen, klagade i sitt samtal med källa "Johan" på det besvärliga hemlighetsmakeriet kring utbildningen. Partiledningen behandlade saken som det vore något illegalt, hade hon sagt.³⁶⁴

Också i en PM upprättad av säkerhetspolisen i Göteborg 1961 uppmärksammades den stränga sekretess som omgav utbildningen. Där omnämns en person som uppgav att han skulle emigrera till Australien när han sade upp sig för att resa till Moskva. Modern till en annan resenär förklarade sin sons frånvaro med att han bytt arbetsplats. Inte heller efter hemkomsten ville de som genomgått skolan, vidgå var de varit.³⁶⁵ "Bengt Persson" berättade att uttagningen till kursen omgivits av stor sekretess.³⁶⁶

Man vad var då orsaken till allt detta hemlighetsmakeri? Enligt uppgift från en av dem som varit med att organisera resorna var detta för elevernas bästa.

Ty skulle sedan någon av dem söka en anställning hemma i Sverige, så skulle det bara ligga honom i fatet om det bleve känt att han gått i skola i Sovjetunionen.³⁶⁷

"Bengt Persson" anförde två delvis annorlunda förklaringar. Det ansågs onödigt, sade han, att "få det påskrivet" att partiet skickade folk till Sovjet. Här avser han väl snarare att utbildningen var en opinionsmässig belastning för partiet och inte så mycket den karriärmässiga belastningen för den enskilde. Men "Persson" trodde också att sekretessen i första hand tillkommit på ryssarnas begäran och att avsikten var att skydda de elever som kom från länder där kommunistiska partier var förbjudna och kommunister utsattes för förföljelse. Han kände själv till att en kurskamrat från Nicaragua blivit tagen och skjuten direkt vid hemkomsten från partiskolan i Moskva. Detta hade kunnat hända "trots att han rest en omväg och

³⁶⁴ "Johan" 5/11 1957, 15:0120, vol. 1, SÄPO.

³⁶⁵ OG 184/61, *P.M. angående vad som Göteborg framkommit om den kommunistiska utbildningen i Sovjet*, u. Göteborg, SP 3 s, den 25 augusti 1961, Nils Jansson/ Axel Eriksson, 15:0120, vol. 3, SÄPO.

³⁶⁶ Förhörprotokoll, 1977-06-28, 15:0120, vol. 5, SÄPO.

³⁶⁷ Källa "Johan", 5/11 1957, 15:0120, vol. 1, SÄPO. För andra indikationer på att kommunister betraktat utbildningen som hemlig resp att de för arbetsgivare velat dölja sina år i Sovjet, se Adept 27.3.63, resp 12.6.63, 15:0120, vol 4, SÄPO.

hade ett pass som visade att han varit i Italien och studerat konst".³⁶⁸

Skulle man göra en bedömning av orsakerna till hemlighetsmakeriet var det rimligt att beakta dessa tre inte alltför långsökta förklaringar, även om det givetvis inte var självklart vilken vikt de skulle tillmätas.³⁶⁹ Men i de övergripande redogörelser för partiskolningen som finns i arkiven finns inga referenser till dem. I stället skriver man som i en PM till åklagaren inför en begäran om telefonavlyssning i februari 1958:

Om ovannämnda utbildning i Sovjetunionen avsåge rent legal partimässig utbildning är det svårt att förstå all den hemlighetsfullhet, som här något berörs.³⁷⁰

I Gruvfors' promemoria från 1961 betonar författaren att sekretessen rörande utbildningen är synnerligen sträng och vidare att "[u]ppgifter har förekommit att man på ansvarigt håll inom partiet betraktar partiskolan i Moskva och utbildningen där som en rent illegal företeelse."³⁷¹ Det var alltså "Johans" rapport om irriterade reaktioner på hemlighetsmakeriet som återges. Men den förklaring som gavs, att det kunde ligga deltagarna i fatet hemma i Sverige, utelämnades.³⁷²

6.6.6 Utbildningen i Bad Doberan

I mars 1960 kunde Ny Dags läsare ta del av en artikel om SKP:s studiekurser i DDR. Ingressen antydde att det inte var några pinfärska nyheter som skulle avslöjas: ett tiotal kamrater hade redan deltagit i utbildningen och ett flertal partiorganisationer hade diskuterat kurserna i samband med beslut om rekrytering och anslag. Men för att de medlemmar som själva var intresserade av denna

³⁶⁸ Förhållningsprotokoll, 1977-06-28, 15:0120, vol. 5, SÄPO.

³⁶⁹ Av nyligen genomförda intervjuer med finska studenter i Moskva framgår att hemlighetsmakeriet var till för att skydda elever som riskerade förföljelse i sitt hemland. Se om detta Krekola, "Praise for Learning: Finnish Communists in the Moscow Party School from 1950's to 1970's". Britta Ring, som åkte på kurs i Moskva 1954, har i samtal med SÄKO berört hemlighetsfullheten och förklarat på ett sätt som närmast anknyter till de två andra förklaringarna: både resenärerna själva och partiet skulle misstänkliggjorts om resorna blivit kända. (Samtal 27/2 2001, SÄKO)

³⁷⁰ Transumt ur TK-pm, s 12-24, med rubrik Ärende A4/, s. 18, 15:0120, vol. 1, SÄPO.

³⁷¹ PM: *Internationell kommunistisk utbildning, Okt.-nov. 1961.*, s. 19, 15:0120, vol. 5, SÄPO.

³⁷² Jfr Transumt ur TK-pm, s 12-24, med rubrik Ärende A4/, s. 22, 15:0120, vol. 1, SÄPO, för ytterligare exempel på användande av dessa uppgifter utan återgivande av den förklaring som gavs.

"angräna form av praktiska studier och rekreation" skulle få sin nyfikenhet stillad hade tidningen ställt några frågor till partiets studieledare, Gunnar Öhman.

De fick då reda på att verksamheten börjat sommaren 1959, då några grupper genom SED:s medverkan fått möjlighet att under två veckor studera den socialistiska uppbyggnaden i Nordtyskland, vila och bada vid Östersjön samt ta del av en kort kurs i politiska frågor. Dessa kurser skulle upprepas kommande sommar. Dessutom pågick en fyramånaders kurs med deltagande av 15 personer. De trimmades i tyska språket i "äkta tysk miljö" och studerade dessutom politisk ekonomi och arbetarrörelsens historia. Medlemmar av partiledningen turades om att delta med föreläsningar. Studenterna gjorde också studiebesök och besökte teatrar och olika sevärdheter som minnen från svensktiden. Undervisningen bedrevs av svenska lärare med undantag för några timmar då ledaren för den tyska partioorganisationen i området talade om det socialistiska uppbyggnadsarbetet.

På frågan om det fanns några särskilda motiv att lägga kursen just i Östtyskland svarade Öhman att det var "ekonomiskt lättare" att klara studiearbetet på detta sätt än med de vanliga kurserna i Stockholm. Vidare var detta ett sätt att stärka vänskapen mellan folken. Unga svenskar fick lära känna "ett annat Tyskland än Kaisers, Hitlers och Adenauers, ett Tyskland där detta tyska folks allra bästa egenskaper nu blommar och utvecklas".³⁷³

Inom polisen hade då utbildningen varit känd sedan länge. Redan den 21 augusti 1959, en dryg vecka innan den första gruppen åkte med färjan från Trelleborg till Sassnitz, kunde Lindroth i Stockholm uppmärksamma kollegerna i Malmö på vad som skulle hända. Någon upplysning om hur informationerna införskaffats finns inte i skrivelsen; sannolikt är det nu liksom tidigare och senare telefonkontroll som är huvudkällan.³⁷⁴

I Stockholm visste man vid detta tillfälle namnen på en del av Tysklandsresenärerna, men ville nu ha Malmöavdelningens hjälp att samla in så många namn som möjligt på deltagarna i denna och kommande kurser. Detta bedömdes, skrev Lindroth, som synnerligen viktigt för vår verksamhet.³⁷⁵ Svar avgick den 1 september 1959 med 16 namn som "med ganska stor säkerhet" ingick i den kom-

³⁷³ Ny Dag 23/3 1960, klipp i 15:0120, vol. 2, SÄPO:

³⁷⁴ Lars P. Lindroth, Stockholm t. A. Christiansson, Malmö, 21.8.59, 15:0120, vol. 2, SÄPO.

³⁷⁵ Ibid.

munistiska resegruppen. Under de följande fyra åren följde en rad liknande rapporter som tillsammans med uppgifter från telefonavlyssning gav en förmodligen ganska heltäckande bild av vilka som deltog i SKP:s kurser i Bad Doberan.³⁷⁶ Man fick bl.a. reda på att uttagningen sköttes av SKP efter förslag från DU och att eleverna skulle vara unga, helst ej över 30 år, och fullt tillförlitliga ur partisympunkt.³⁷⁷ På statspolisens Rotel IIA gjordes under åren 1960-62 sammanställningar över resenärerna med information om vad som tidigare var känt om dem.³⁷⁸

I januari 1961 noterades tecken på att man hade problem med rekryteringen till kurserna. I samband med SKP-kongressen tidigare samma månad hade DU försökt värva lämpliga elever till en ett-årig kurs i Östtyskland. Uttagningen hade skett under stor brådska och verkade löst organiserad.³⁷⁹

Innehållet i undervisningen berördes mycket kortfattat i de informationer som gick ut inom polisen om verksamheten. I rapporten om den första kursen sommaren 1959 gavs inga upplysningar om innehållet i kurserna som gick utöver vad Ny Dags läsare fick reda på, annat än möjligen att kursprogrammet ansågs hårt.³⁸⁰ I en PM från september 1960 noterades att de kortare kurser som hållits under sommaren bl.a. avhandlat "Ungdomen inför valet", "Organisationskunskap" och "Orientering i socialism".³⁸¹

³⁷⁶ Arvid Christiansson, Malmö t. N. Andermark, Stockholm, 1.9.59, 15:0120, vol. 2, SÄPO; samt t.ex. Eric Björk, Malmö t. N. Andermark, Stockholm, 18.1.60 och Eric Björk, Malmö t. N. E. Nilsson, Stockholm 14.3.61, 15:0120 vol. 2, SÄPO.

³⁷⁷ Redogörelse angående utbildning av svenska kommunister vid en internationell kommunistisk partiskola i Bad Doberan vid Rostock i Tyska Demokratiska Republiken (TDR), u. Stockholm 8 november 1960, J. Farup, Säkerhetsskyddsroteln, F I, 1953-71, Handl ang personalkontroll, vol 1, SÄPO.

³⁷⁸ Ang nedannämnda värnpliktiga svenska kommunister, vilka deltagit i internationell kommunistisk utbildning, u. Stockholm den 26 februari 1962, J. Farup; Redogörelse angående utbildning av svenska kommunister vid Freie Deutsche Jugends högskola i Berlin. u. Stockholm den 25 januari 1961, J. Farup; PM ang utbildning av svenska kommunister vid Sveriges kommunistiska partis partiskola i Bad Doberan i Tyska Demokratiska Republiken; Stockholm den 12 april 1962, J. Farup; med flera liknande PM från perioden 8 november 1960 till 22 februari 1962; Säkerhetsskyddsroteln, F I, 1953-71, Handl ang personalkontroll, vol 1, SÄPO.

³⁷⁹ Redogörelse angående utbildning av svenska kommunister vid Freie Deutsche Jugends högskola i Berlin, u. Stockholm den 25 januari 1961, J. Farup, Säkerhetsskyddsroteln, F I, 1953-71, Handl ang personalkontroll, vol 1, SÄPO.

³⁸⁰ REK. Ang Internationell kommunistisk partiskola i TDR, u. Stockholm den 5 sept. 1959, 15:0120, vol. 2, SÄPO.

³⁸¹ P.M. ang kurser i TDR anordnade av Sveriges Kommunistiska Parti sommaren 1960, u. Stockholm den 2 september 1960, A. Sigurd, 15:0120, vol. 2, SÄPO. Se även, Redogörelse angående utbildning av svenska kommunister vid en internationell kommunistisk partiskola i Bad Doberan vid Rostock i Tyska Demokratiska Republiken (TDR), u. Stockholm 8 november 1960, J. Farup, Säkerhetsskyddsroteln, F I, 1953-71, Handl ang personalkontroll, vol 1, SÄPO.

I februari 1961 fick försvarsstabens inrikesavdelning kortfattad information om kurserna i Bad Doberan. Försvarsstaben fick reda på datum för de fyramånaders-kurser som dittills ägt rum och hur många elever som deltagit. Om undervisningen fick de veta att lärarna var svenska och att det handlade om "marxism, leninism osv. men även tyska förekommer".³⁸²

En helt annan bild av verksamheten gavs i en rapport som i mars 1961 inkom från Grupp B. Undervisningen beskrevs där som "ideologisk-psykologisk utbildning". Om språkstudier nämndes ingenting. Däremot noterades att det förekom en vidareutbildning, upplagd efter tre parallella linjer, nämligen politik, industrispionage och militärspionage. Undervisningen i de två senare ämnena var förlagd till en skola i Erfurt som leddes av en rysk officer. Än mer uppseendeväckande var uppgifterna om vad som hände med kursdeltagarna efter återkomsten till Sverige. Då gallrades, enligt denna PM, de olämpliga bort och de kvarvarande differentierades för olika uppgifter. Vidare måste de "undantagslöst" var tredje månad avge berättelser från sin arbetsplats, med detaljer om kamrater och överordnade, inklusive "svaga punkter" med anknytning till pengar, sprit eller kvinnor. De skulle också rapportera om företagets verksamhet med hänsyn till sådant som orderingång, produktion, forskning och annat.³⁸³ Dessa uppgifter återkom inte i senare översikter och utvärderingar.

Under 1962 inkom till polisen rapporter om ett växande missnöje bland berörda partifunktionärer med verksamheten i Bad Doberan. I december 1962 framkom genom telefonkontrollen att det varit svårt att få deltagare till kurserna på skolan i Bad Doberan. En anställd på DU:s expedition ansåg att rykten om fylleri på skolan gjorde att folk inte vågade skicka dit sina barn. Andra hade sagt att arrangemanget med en svensk partiskola med svenska lärare i Östtyskland inte var "så särskilt lyckat".³⁸⁴

³⁸² Samma information inkom även genom "Esbjörn", som talat med en bekant. Utdrag ur meddelande från 5:21/45 "Esbjörn", (nr 74/6), 15:0120, vol 3, SÄPO.

³⁸³ *PM ang Utbildning av svenska kommunister i Östtyskland*, ink. Statspolisen 20/3 1961, (grön stämpel: Utdrag ur 5:73/264 "Erik" (där märkt "61/150")), 15:0120, vol 3, SÄPO. Från Grupp B kom också i mars 1963 en studieplan för en tvåveckors kurs i ämnena Teater-teknik och Moderna möten. Dag för dag redogjordes där för vilka ämnen som skulle avhandlas, från "Hur en teaterföreställning kommer till" till "FDJ:s kulturarbete". (Hälsingborgs stad, grön stämpel: Utdrag ur 5:73/264, sid 13/52-54, dat 26.11.62, 15:0120, vol 4, SÄPO.)

³⁸⁴ 5:73/270 "Adept", 29.12.62, 15:0120, vol. 4, SÄPO. Se äv. D:o, 28.6.62 och 22.11.62, samt Nils Jansson t. Erik Lönn, 23.10.62, ang elever i kvinnlig kurs...i Bad Doberan. 15:0120, vol. 3, SÄPO.

Samma synpunkter återkom i en rapport en månad senare. Det hette där att svårigheterna att få elever till kursen denna gång varit ännu större än vanligt. Man hade erbjudit snart sagt varje DU-medlem denna utbildning, men många föräldrar hade vägrat sina barn att resa på grund av skolans "dåliga rykte i rent moraliskt avseende".³⁸⁵ Kurser måste inställas p.g.a. för få anmälningar.³⁸⁶

I mitten av juni 1963 publicerade Aftonbladet tre artiklar av Staffan Heimersson som berättade om livet i det gamla jaktstället i Bad Doberan. Han kunde också meddela att många inom partiet ville avveckla verksamheten. De tyckte det var fel att skolan låg i utlandet, speciellt i ett land med Östtysklands politiska atmosfär.³⁸⁷ I oktober samma år kunde säkerhetspolisen, fortfarande med hjälp av telefonkontrollen, konstatera att man inom SKP beslutat lägga ned verksamheten vid partiskolan i Bad Doberan. Beslutet syntes "vara en följd av den kritik, som från olika håll inom och utom partiet riktas mot utbildningen av svenska kommunister utomlands". Utbildningen i Sovjetunionen syntes dock inte beröras av beslutet.³⁸⁸

6.6.7 Grudemarks plan

Som ovan nämnts antecknade chefen för kontraspionaget vid försvarsstabens inrikesavdelning på en inkommen rapport en handlingsplan för jakten på de illegala. Det var i slutet av november 1963. Han menade då att man med utgångspunkt från uppgifter om dem som utbildats i östblocket skulle kunna bilda sig en uppfattning om potentiella illegalisters placering i samhället och i krigsmakten. Därmed skulle man också ha ett underlag för att bedöma säkerhetsläget vid krig eller krigsfara. Bara några dagar senare presenterade hans överordnade, avdelningschefen på försvarsstabens inrikesavdelning, Filip Grudemark, en stort upplagd plan för ett inhämtnings- och bearbetningsprojekt om den illegala sektorn inom SKP.

Målet för projektet skulle vara att med hänsyn till ledning, organisation, personal samt geografisk fördelning kartlägga den illegala

³⁸⁵ 5:73/270 "Adept", 28.1.63, 15:0120, vol. 4, SÄPO

³⁸⁶ 5:73/270 "Adept", 26.3.63, 15:0120, vol. 4, SÄPO

³⁸⁷ AB 13/6 1963 (klipp i 15:0120, vol 4, SÄPO)

³⁸⁸ P.M. ang. SKP:s partiskola i Bad Doberan, u. Stockholm den 13/9 1963, Rolf Thurin, 15:0120, vol. 4, SÄPO. Se äv. Adept", (64), u. 23.10.63, 15:0120, vol. 4, SÄPO.

organisationens olika delar. Dessa tänktes fungera vid krig och då ha skilda uppgifter, nämligen;

- a) sabotage
- b) propaganda- och ryktesspridning
- c) underrättelseverksamhet
- d) övrig subversiv verksamhet

Till en början skulle projektet kraftsamla kring uppgiften att kartlägga den illegala sabotageorganisationen. En arbetsfördelning mellan detalj I, II och Grupp B linjerades upp. Inrikesavdelningens bearbetningsdetalj skulle med ledning av in- och utländska uppgifter prestera en trolig arbetshypotes beträffande den illegala organisationens generella struktur. Detta skulle ske med hjälp av tillgängliga uppgifter. Vidare skulle personalkontrolldetaljen och Grupp B sammanställa gamla och inhämta nya uppgifter om personer som utbildats i östblockets land. De listor som på det sättet upprättades skulle underställas polisen för granskning och komplettering. Sedan skulle de redovisas dels som en "kartplott", dels som "ett personregister på datakort". Projektet skulle pågå ett år och redovisas varje kvartal med början den 1 april 1964. Det skulle ha högsta prioritet.³⁸⁹

Om steg ett i generalplanen mot de illegala hade varit att samla information om alla som utbildats i öst, så var detta steg två. Nu gällde det att med hjälp av kartplottar och datakort se mönstret i alla de enskilda upplysningar som nu fanns lagrade. Projektet är ett barn av 1960-talets positivistiska vetenskapssyn med dess starka tillit till de kvantitativa metodernas förmåga att uppenbara dolda sammanhang och mönster.

Vad som på ett mer konkret plan är slående, är att projektet lanseras vid en tidpunkt då övervakning av utlandsutbildningarna pågått i många år utan att något samband med illegallitet bekräftats och då det kommunistiska partiet beslutat sig för att upphöra med verksamheten. Samtidigt som Grudemark lade upp sin plan pågick den intensiva Kongress 64-debatten inom SKP där många krävde att banden med den "existerande socialismen" skulle klippas av. Något resultat av projektet har inte påträffats.

Föreställningen att SKP hade en illegal organisation levde vidare ännu ett tag inom försvarsstaben. När den i maj 1966 spelade upp

³⁸⁹ KU 99/54 25/6 1964. Rapport från Filip Grudemark d 3/12 1963. Inhämtnings- och bearbetningsprojekt "Sab" (illegal sektor inom SKP), Ö IV, vol 57 1964 KU 81 - 100, MUST.

den stora stabsövningen "Malcolm" ingick i förutsättningarna att Sovjet riktade en intensiv propagandakampanj mot Sverige. Syftet var bl.a. att framkalla strejker. För denna agitation skulle bl.a. "SKP dolda organisation" utnyttjas.³⁹⁰ Men ändå närmade sig nu tiden för illegalitetshypotesens avskrivning. I den tidigare nämnda IB-promemorian från december 1966 om "Nuläget inom Norrbottens kommunistiska partidistrikt" rapporterades att inga tecken på illegal verksamhet inom partiet kunnat konstateras. Inte heller hade man kunnat bekräfta påståendet att det skulle finnas "en färdig organisation byggd på kommunister för att tas i bruk vid en krissituation".³⁹¹

6.6.8 Partiskolning och telefonkontroll

För beslut om telefonkontroll krävdes att den som skulle övervakas kunde betraktas som misstänkt för brott. Vanligen står det i de PM där ansökningar om telefonavlyssning motiverades att vederbörande kunde betraktas som skäligen misstänkt för spioneri för sovjetisk räkning. Fråga uppkom om utbildning i Moskva kunde betraktas som tillräcklig grund för sådan misstanke.

I ett meddelande från polisintendent Andermark till kommissarie Söderström daterat den 9 juli 1958 konstaterades att utbildning i Sovjetunionen av åklagare och domstol i Stockholm inte i och för sig bedömts som "tillräckliga skäl för insättande av tvångsmedel". Men "med stöd av ytterligare skäl" hade kontroll beviljats av en deltagare i en av efterkrigskullarna, troligen den som hemkom sommaren 1958. Andermark skrev också, något kryptiskt, att man borde undersöka "i vad mån insyn [kunde] erhållas beträffande ytterligare fall (i första hand 'andra kurser')." Möjligen menade han att man borde undersöka om inte kursutbudet i Moskva även nu innefattade någon "sidolinje" av den natur som en gång erbjudits vid Leninskolan.

Andermark ville vidare att förste kriminalassistent Svedjegård skulle orienteras om dessa synpunkter samt upplysas om att "kontakten med den ryska tolken" "med hänsyn till omständigheterna bedömes väl svag för att utgöra tillräckliga 'ytterligare skäl'."

³⁹⁰ Om övning Malcolm se Magnus Hjort, *Den farliga fredsrörelsen*, s. 314-326.

³⁹¹ *Nuläget inom Norrbottens kommunistiska partidistrikt*. KU 14/2 dec 1966. 66/3793, Ö IV Diarium 1967 Vol nr 271. HH, MUST.

Ärendet fick dock vila under Svedjegårds semester, enligt påskrift.³⁹²

Det verkar alltså som om enbart utlandsutbildningen inte räckt som skäl för telefonkontroll. Det finns dock exempel på att utbildningen har varit en viktig del av motiveringen.³⁹³ I den PM som var underlag för telefonavlyssning av "Sune Hillström" sammanfattades erfarenheterna av SKP:s partiskolning på följande sätt:

Ett koncentrat av vad som ovan antecknats ger bl.a. vid handen, att det svenska kommunistpartiet försöker göra allt för att hålla ifrågakarande utbildning hemlig och kanske närmast betraktar den som illegal, att man icke kan komma från möjligheten att även svenska elever kan erhålla utbildning på den s.k. sidolinjen samt att en känd kommunist ställt frågan, om eleverna ska visa sig bliva värdiga den erhållna utbildningen och att erfarenheten visat, att flera tidigare elever efter utbildningen ägnat sig åt illegal verksamhet och i flera fall även dömts härstädes för spioneri och andra brott mot kap. 9 SL.³⁹⁴

Här återkommer alltså uppgiften om hemlighetsmakeriet men utan de förklaringar som också gavs. Därefter hänvisar man till den s.k. sidolinjen som hörde till Leninskolan som lades ner 1936 då "Hillström" var sju år gammal. Den "kända kommunisten" var i verkligheten en kvinna med en underordnad befattning vid en öststatsambassads pressavdelning, vars telefonsamtal avlyssnats. Hon hade sagt om de uttagna till skolning att "Det är inte fråga om de är värda det eller inte, utan det är snarare fråga om att de ska bli det."³⁹⁵ Någon förklaring till varför detta indikerade att skolningen var ett hot mot den nationella säkerheten gavs inte.

"Hillström" blev, som tidigare framgått utsatt för telefonkontroll från februari 1958. Den fortsatte fram till vintern 1962/63 trots att "Hillström" då vistades på sjukhus och avbröts inte förrän den 31 januari, fem dagar efter hans död.

³⁹² Maskinskriven text på linjerat blad, u. 4/7-58, A[ndermar]k 15:0120, vol 1, SÄPO.

³⁹³ Transumt ur TK-pm, s 12-24, med rubrik Ärende A4/, 15:0120, vol. 1, SÄPO.

³⁹⁴ Transumt ur TK-pm, s 12-24, med rubrik Ärende A4/, s. 22, 15:0120, vol. 1, SÄPO.

³⁹⁵ PM u.t., u. Stockholm 27/1 1955, 15:0120, vol. 1, SÄPO.

6.6.9 Ett hot mot demokratin?

Att säkerhetstjänsterna visade ett särskilt intresse för dem som utbildats i kommunistländerna är i och för sig inte förvånande. Det var därifrån det militära hotet kom och även om de utlandsutbildade inte genomgått någon subversiv utbildning kunde de ändå misstänkas ha speciella bindningar till värdlandet. Men kunde den omfattande övervakningen bekräfta bilden av den utlandsutbildade som ett hot mot den svenska demokratin? Det är den frågan som närmast skall diskuteras. Gruvfors ovan nämnda PM från hösten 1961 får bilda utgångspunkten.

Gruvfors svar på frågan var jakande trots att han var på det klara med att det var svårt att finna några tydliga belägg på subversiva inslag i de aktuella utbildningarna i Moskva och Bad Doberan. Men det kunde finnas vidareutbildningar av annat slag som kvalificerade för speciella uppdrag. "Uppdragen kan vara såväl legala som illegala", skrev han. Han menade att varje utbildad funktionär, med få undantag, var av största värde för Sovjet genom sin "beprovade lojalitet och sin ådagalagda, mångsidiga brukbarhet för olika arbetsuppgifter". "Varje år", fortsatte han, "utexamineras uppenbarligen tusentals män och kvinnor; vältrimmade politiska soldater, var och en efter sin förmåga beredd att i sitt hemland eller annorstädes delta i kampen för kommunismens totala utbredning och seger i hela världen."³⁹⁶

I den mån Gruvfors avsåg att hotet låg i att svenska kommunister utbildades för konkret illegal verksamhet som sabotage, spioneri eller underjordisk partiverksamhet hade han inte mycket stöd i det insamlade materialet. Att de aktuella utbildningarna i Moskva och Bad Doberan inte innehöll några sådana element intygades från olika håll. Vad gäller uppgifterna om olika specialutbildningar av mer "subversivt" slag finns i materialet inget som tyder på något samband mellan dem och de kurser som SKP eller DU rekryterade elever till.

Inte heller det förhållandet att värdarna finansierade verksamheten³⁹⁷, helt eller delvis, kan tolkas som att den var "illegal" i den

³⁹⁶ PM: *Internationell kommunistisk utbildning, Okt.-nov. 1961.*, s. 23-33, 15:0120, vol. 5, SÄPO.

³⁹⁷ Gruvfors nämnde även fyra andra tyska utbildningsanstalter, Ungdomshögskolan Wilhelm Pieck, Herderinstitutet i Leipzig, Institut für Nordistik vid Universitetet i Greifswald

meningen. Framtida fördelar av rent propagandamässig eller opinionsbildande art kan mycket väl ha varit tillräckliga motiv för de kostnaderna. Också till hemlighetsmakeriet kring verksamheten är det, som nämnts, lätt att finna "oskyldiga" skäl.

Gruvfors bedömning gjordes också vid en tidpunkt då uppgifter om utbildningarnas kontraproduktiva effekter ännu var glesa. Ser man till hela perioden finns ganska många uppgifter om reaktioner som värdarna knappast tänkt sig. I Moskva förfärades många över de påvra villkor som ryssarna levde under och andra upprördes när de själva som utlänningar fick speciella förmåner. Inte heller var bilden av den sovjetiska pedagogiken särskilt smickrande; enformig, auktoritär, råplugg var några av omdömena. Där finns också rapporter som, tvärtemot Gruvfors slutsats, visade hur svårt det var att få hemkomna Moskvaresenärer att engagera sig i partiarbetet. Utbildningen i Bad Doberan fick dåligt rykte och det blev svårt att rekrytera nya kursdeltagare. Det tycks i många fall ha krävts en hel del övertalning från DU-sekretariatets sida för att få ett nöjaktigt deltagarantal.

I den mån Gruvfors menade att hotet mer allmänt gällde utländsk påverkan på opinionsbildningen är det lättare att dela hans bedömning. I den debatt som vid några tillfällen förts om begreppet "tagande av utländskt understöd" har påtalats att förekomsten av hemligt, utländskt stöd till en viss politisk riktning är ett allvarligt problem ur demokratisk synvinkel.³⁹⁸ Vanligen tänker man väl i den diskussionen på stöd av tidningar och annan direkt opinionsbildande verksamhet. Men även bekostande av utbildning av opinionsbildare kan givetvis ses i det ljuset och frågan är om inte detta är den mest problematiska aspekten av den kommunistiska partiskolningen. Att vissa deltagare i den offentliga debatten fått sin politiska skolning betald av en främmande makt är en uppgift som medborgarna skall kunna väga in och ta i beaktande när de gör sina politiska val och bedömningar. Uppgifter om sådant stöd bör inte vara hemliga.

samt Östersjöveckan. Ingen av dem beskylldes för att bedriva någon säkerhetspolitiskt farlig utbildning och dessutom var antalet svenska elever mycket litet, två hade noterats vid Ungdomshögskolan, en på Herderinstitutet. Östersjöveckan föll egentligen inte under rubriken skolverksamhet utan omnämndes kort som uttryck för östtysk propagandaverksamhet.

³⁹⁸ Prop. 1975/76:174, s 77 ff och där förekommande hänvisningar. Se även Lustgarten, Laurence och Leigh, Ian: *In from the Cold. National Security and Parliamentary Democracy*.

6.6.10 Kontakter med den sovjetiska representationen i Sverige

En central del i säkerhetstjänsternas hotbild var tanken att SKP och dess medlemmar i högre grad än andra partier och partimedlemmar brast i lojalitet mot Sverige och det svenska statsskicket. Lojaliteten ansågs i högre grad riktas mot Sovjetunionen och dess socialistiska statsskick. Denna tanke fick stöd dels av den propaganda som bedrevs av partiet och dess närstående organisationer, dels de kontakter som fanns mellan företrädare för SKP och den sovjetiska representationen i Sverige. Sådana kontakter kunde beläggas av säkerhetspolisen både genom telefonavlyssning och yttre spaning.

Det var inte bara den högsta partiledningen som hade förbindelser med den sovjetiska ambassaden och även andra öststatsbeskickningar. Kanske var kontakterna rent av mer frekventa på nivån närmast under, d.v.s. SKP:s sekretariat.³⁹⁹

Kontakterna kunde avse exempelvis lunchmöten, inofficiella besök eller deltagande i mottagningar och festligheter på sovjetiska ambassaden. Vad som avhandlades vid dessa tillfällen hade dock säkerhetspolisen i regel ingen insyn i. Att ett svenskt politiskt parti hade dessa förbindelser med representanter för den främmande makt som ansågs utgöra ett potentiellt hot mot Sverige torde dock i sig ha bedömts vara säkerhetshotande.

En inblick i vad som kunde diskuteras då företrädare för SKP träffade de sovjetiska representanterna i Stockholm ges i några av de dokument som historikerna Lars Björnin och Helene Carlback har excerperat för Riksarkivets räkning. Framför allt finns uppgifter från åren 1958-1960.

Av uppteckningarna att döma avhandlades då frågor rörande relationerna Sovjet - Sverige, folkomröstningen i pensionsfrågan, svenska kommunisters studier och besök i Moskva, SAP:s arbete inför valet 1958, relationerna mellan SKP och SAP, den svenska industrin och den ekonomiska politiken samt den utrikespolitiska debatten i riksdagen. Av den information som lämnades till den sovjetiska sidan bör sannolikt en hel del ha ansetts vara av förtrolig karaktär, i den meningen att den var icke-offentlig eller ej allmänt känd. Däremot erbjuder inte uppteckningarna några belägg för att hemliga uppgifter ska ha överlämnats.

En del av de excerperade dokumenten visar hur den sovjetiska ambassaden kunde lämna synpunkter på hur SKP agerade. I april

³⁹⁹ Se t.ex. Fritjof Lagers, Sven Linderots, Hilding Hagbergs och Axel Janssons personakter. SÄPO.

1958 fick Hilding Hagberg inför ambassadör Gusev förklara varför SKP hade sänt delegater och hälsningstelegram till det jugoslaviska kommunistpartiets kongress. Även i augusti samma år berördes SKP:s relationer till det jugoslaviska partiet. Vid flera samtal och även i skrivelser från Hilding Hagberg till SUKP diskuterades splittringen inom Danmarks kommunistiska parti och Aksel Larsens avvikande linje. Hagberg ska också ha framhållit att liknande tendenser inte fanns i det svenska partiet.

I ett samtal mellan en företrädare för den sovjetiska ambassaden och dåvarande ledamoten av SKP:s politbyrå C. H. Hermansson år 1959 framfördes sovjetisk kritik mot Ny Dag. Enligt uppteckningen ansåg Voinov att Ny Dag innehöll för få artiklar mot reformismen. Problemet bedömdes inte vara stort men de två ska ha kommit överens om att tidningen skulle publicera antireformistiska artiklar med en marxist-leninistisk inriktning.

Även vid andra tillfällen diskuterades rent partiinterna utgivnings- och publiceringsfrågor. När Hagberg och Erik Karlsson den 26 oktober 1959 besökte Gusev ska Hagberg enligt uppteckningen ha betonat betydelsen av att den sovjetiska ambassaden beställde arbeten från SKP:s tryckeri.

Freds rörelsen och frågan om svenska atomvapen synes ha varit ett ofta återkommande samtalstema. Som exempel kan nämnas ett samtal i januari 1959 mellan Gusev, Hagberg, Knut Tell, och Rodney Öhman. Öhman ska vid detta tillfälle bl.a. ha framhållit de relativt stora anslag som lämnades till ASEA med syfte på framställan av svenska atomvapen. I andra samtal redogjorde svenska företrädare för SKP för den svenska fredsrörelsen och man diskuterade frågan om en kärnvapenfri zon och Östersjön som ett fredens hav. Vid flera tillfällen ska upplysningar även ha lämnats rörande hur olika framträdande SAP-medlemmar ställde sig i atomvapenfrågan samt hur SAP arbetade i denna fråga.⁴⁰⁰

6.6.11 Infiltration i Norrbotten

När det gäller specifika föreställningar om subversiva aktiviteter med kommunister inblandade är materialet tämligen magert. Detta och följande avsnitt tar upp två exempel på misstankar om kommunistisk infiltration i vitala samhällsfunktioner. I det första exemplet står det röda Norrbotten i centrum.

⁴⁰⁰ *Sverige i ryska arkiv*, band II s. 251-273.

Polisens speciella intresse för Norrbotten var naturligt med hänsyn till den militära hotbilden. Ett sovjetiskt angrepp över Torne älv hade varit ett påtagligt hot under vintern 1939-40 och blev så igen i den nya beredskapsstämning som härskade under det kalla krigets första år. Hotbilden förstärktes av att Norrbotten var landets i särklass rödaste län. Vid valen till andra kammaren 1924 till 1952 fick kommunisterna i medeltal 21,4 % av rösterna. I kommuner som Tärendö, Kiruna och Gällivare låg andelen kommuniströster vid 1948 års val mellan 33 och 38 %. Också i pressen framställdes hotet mot Norrbotten som särskilt allvarligt. Leif Kihlberg nämnde i sina DN-artiklar bl.a. kommunisternas kontroll av nyrekryteringen till Luleå järnverk och deras starka ställning i vissa hemvärnsföreningar som särskilda orosmoment.⁴⁰¹

Den tidigaste bevarade översikten av det kommunistiska hotet som det tedde sig från Norrbottens horisont är daterad maj 1949. Det är en PM undertecknad av Erik Lönn och Ragnar E. Andersson. Enligt påskrift har den omgående överlämnats till inrikesminister Mossberg och möjligen är den också tillkommen på hans begäran.

Uppmärksamheten riktas i denna PM främst mot kommunistisk infiltration i statliga institutioner och industrier m.m. Uppgifterna verkar bygga på allmän personkänedom, d.v.s. på att det var allmänt känt vilka som var kommunister och vilka som var "lojala", d.v.s. icke-kommunister.

Bland försvarets fast anställda var, enligt denna översikt, alla utom en lojala. Bland de värnpliktiga fanns ingen tendens till ökad kommunistisk aktivitet men många kommunister anmälde sig för utbildning till underbefäl och underofficerare. Om hemvärdet konstaterades i själva promemorian att ingen påtaglig infiltration kunnat iakttagas men i ett tillägg redovisades en undersökning av hemvärnsorganisationen i Malmberget som visade att 16 av 70 hemvärnsmän var kommunister. Som möjligt tecken på infiltration noterades också att en kvinnlig kommunist sökt anställning som skrivbiträde hos civilförsvarschefen vid länsstyrelsen i Luleå. Vidare fanns kommunister inom skytteföreningarna och det hände att kommunister sökte vapenlicens.

Bland länets lärare var minst sex kända kommunister. Beträffande polisen kunde noteras några kommunister i de kommunala polisnämnderna samt tre kända och fem misstänkta kommunister bland befattningshavarna. Vidare noterades att en riksbekant

⁴⁰¹ Leif Kihlberg, *Den ryska agenturen i Sverige*, Stockholm 1950, s. 23, 47.

kommunist och polisman hade sökt en befattning i Luleå vilket uppfattades som tecken på infiltration. Misstänkt var även att Norrskensflamman på senare tid intagit en alltmer välvillig ton mot polismakten "säkerligen [...] i syfte att värva sympatisörer inom detta organ".

Beträffande tullen, posten samt telefon- och telegrafverket fanns inga särskilt oroande iakttagelser att rapportera. Annorlunda förhöll det sig med SJ. Kommunisterna hade en stark ställning inom Järnvägsmannaförbundet och den fackliga aktiviteten underblåstes kraftigt av partiet. SJ var en "betydande kommunisthärd". Också om Norrbottens Järnverk konstaterades att facket dominerades av kommunister. Vad gällde kraftverksanläggningarna kunde man med hänsyn till deras betydelse förvänta sig kommunistiskt intresse, men inget annat hade förmärkts än att det fanns många kommunister bland de arbetare som byggde den nya stationen vid Harsprånget.

I sammanfattningen talades något oförmedlat om "en pågående och till synes systematisk tillförsel" av kommunister till framför allt gruvförvaltningarna i Kiruna och Malmberget och till NJA och Järnvägarna.⁴⁰² Det samlade intrycket av denna rapport till inrikesministern blir ändå att polisen visserligen gjort åtskilliga iakttagelser om kommunistisk närvaro och aktivitet på länets arbetsplatser men att den inte ansåg sig ha några belägg för landsförrädisk verksamhet.

I en översikt av kommunisternas illegala verksamhet, tillkommen inom försvarsstaben, troligen sensommaren 1949, är själva utgångspunkten att alla kommunistiska partier förbereder sig för att övergå till illegal verksamhet i händelse att de skulle förbjudas. Det var emellertid bara ett fåtal som kände till dessa förberedelser. Författaren verkade vidare utgå från att de koncentrationer av kommunister på vissa arbetsplatser i Norrbotten som iakttagits var ett led i dessa förberedelser. Detta stod dock troligen inte klart för de förflyttade själva. De som på partiledningens order sökt anställning på vissa viktiga platser i riket fick bara reda på att det var fackliga skäl bakom förflyttningen.⁴⁰³

⁴⁰² PM angående kommunistisk verksamhet i Norrbottens län, u. Stockholm den 13 maj 1949, Erik Lönn / Ragnar E. Andersson; Tilläggspromemoria, u. Stockholm den 13 maj 1949, Erik Lönn/ Ragnar E. Andersson, 15:221, vol. 1, SÄPO.

⁴⁰³ P.M. Några synpunkter på kommunisternas illegala arbete i Sverige. (Påskrift med blyerts: Erhållet fr majoren P*, staben, i september 1949. D 11/10 49, Lönn.) 15:660, vol. 1, SÄPO.

Misstankarna mot kommunisterna i Norrbotten återkom i en rapport som inkom till polisen i Stockholm i oktober 1949. Rapporten kom närmast från Norge men uppgifternas ursprung var en källa som man i Stockholm ej kunnat "bedöma eller kontrollera". Rapporten var utformad som en redovisning av vanliga åsikter bland befolkningen i Norrbotten. Här återkom uppfattningen att det pågick en systematisk förflyttning av medlemmar till bestämda orter i landet: De förflyttades till Stockholm och Göteborg samt även till en rad industri- och gruvorter i Norrbotten. Det sades också att kommunisterna bedrev "en utsträckt underjordisk verksamhet vars omfång ingen känner". Partiet höll på att bygga upp en speciell organisation för denna verksamhet med Gunnar Öhman som ledare.

Källan berättade vidare att det påstods att en Kominform-agent var knuten till Norrskensflamman och att Karl Staf med absolut säkerhet var knuten till den illegala verksamheten. Han organiserade förbindelserna med Finland, vilka vid flera tillfällen beskrevs som "illegala". Vidare ansågs viktiga förbindelser till Finland gå över Pajala vilket framgick av att Hilding Hagberg "enligt bestämda uppgifter" besökt orten vid nyår. Och, hette det, så mycket var säkert att Hagberg "inte utan tvingande anledning" begav sig till Pajala mitt i nyårshelgen.

Enligt källan hävdades det vidare att kommunisterna i händelse av krig skulle ge sig av till skogs- och fjälltrakterna sydväst om Gällivare. "Den allmänna meningen" var att kommunisterna höll på att lägga upp lager av vapen och sprängämnen i de trakterna. Det hade "antytts" att de använde ett sportflygplan för sprängämnestransporter. Man hade vidare fäst sig vid att kommunisterna placerat betrodda personer i viktiga ställningar vid betydelsefulla företag och anläggningar, som vaktman vid NJA, förmän vid Harsprånget, och som landshövdingens chaufför.

"Till slut kan nämnas att praktiskt taget alla kommunister i Norrbottens län ha vapen, - både jaktvapen och andra handvapen. Praktiskt taget alla handvapen - utom jaktgevären - äro av tyskt fabrikat, men man tror icke det rör sig om vapen, som tyskarna lämnat efter sig vid försvinnandet från Nord-Finland."⁴⁰⁴

Många av de konkreta uppgifterna i den norska rapporten återkom i en rapport från mars 1950. Men denna gång betecknas källan inte som obekant utan som "mycket vederhäftig". Nu noterades

⁴⁰⁴ B 424, /OB196/49./, (Från B erhöles 17.10.49 följande meddelande:), 15:221, vol. 1, SÄPO.

också att "åtskilliga bedömare" trodde att kommunisterna i norr "har något i görningen". Men stämningen inom partiet var splittrad i två läger enligt samme bedömare: "Det ena lägret tycks vilja något, som det andra förefaller vara tveksamt om." Där talades om hemliga möten. Här gavs också en del detaljer om personer som pekades ut som ansvariga för hemliga förbindelser med Finland. Som exempel på illegal kontakt med Finland nämndes att den finska kommunistledaren Hertta Kuusinen med ganska stor bestämdhet påstods ha haft en hemlig konferens i Boden någon gång på vårvintern 1948. Också en norsk kommunist skulle då ha varit närvarande.⁴⁰⁵

6.6.12 Infiltration i säkerhetspolisen? – Kumm-ärendet

I föreställningarna om illegal kommunistisk verksamhet ingick att den också riktade sin subversiva verksamhet mot säkerhetstjänsterna. Den tanken var central i en ansökan om telefonkontroll av tre personer som kriminalkommissarie Gösta Danielsson lämnade in sommaren 1966, alltså ungefär samtidigt som man på andra håll inom Övervakningssverige var på väg att avskryva tesen om det illegala SKP.⁴⁰⁶

I motiveringen för sin ansökan anförde Danielsson att man under senare tid kunnat iakttaga en "gradvis stegrad aktivitet att via press och andra massmedia söka misstänkliggöra de samhällsfunktioner, som är tillskapade i syfte att uppdaga och förhindra spioneri, sabotage och annan samhällsfarlig verksamhet." Initiativtagarna till dessa aktioner mot säkerhetstjänsterna själva fanns, enligt Danielsson, "inom de kretsar, som antingen öppet eller under någon täckmantel står i kommunismens tjänst och på ett eller annat sätt söker tjäna dess syften". De bedrev sin verksamhet i vissa tidningar; han nämnde Tidsignal och Aftonbladet som nyligen hade infört kritiska artiklar om säkerhetspolisen.

Men den omedelbara anledningen till Danielssons ansökan var en alldeles speciell och dramatisk mediahändelse. Den 19 juni 1966 hade Björn Kumm publicerat en artikel i Aftonbladet under rubriken "300 000 svenskar registrerade hos säkerhetspolisen". Kumm konstaterade inledningsvis att han själv fanns med i registret under

⁴⁰⁵ PM utan titel (Från mycket vederhäftig källa ...), stämplad Statspolisen 20 mars 1950, påskrift: d. 10.3.50 ... via Lönn, 15:221, vol 1, SÄPO.

⁴⁰⁶ Detta avsnitt bygger på en PM av Lars Olof Lampers: *Övervakningen av journalisten Björn Kumm och hans källa*. SÄKO.

kodbeteckningen 250:10 och att kommunister registrerades under koden 5:740. Han skrev vidare att "[p]å grundval av uppgifter från personer anställda inom säkerhetspolisen kan Aftonbladet i dag uppskatta antalet bokförda svenskar i det hemliga kartoteket till 300 000!". Den dominerande gruppen i kartoteket var medlemmar av SKP men där fanns också vänsterradikaler i allmänhet. Kumm nämnde också källbeteckningarna på att par av de flitigaste uppgiftslämnarna.

Inom säkerhetspolisen hade man snabbt identifierat en person inom organisationen, skrivbiträdet "Birgitta Alm", som Kums troliga uppgiftslämnare. Det var hennes, Björn Kums och även Tidsignals redaktör Bo Hammars telefoner som säkerhetspolisen nu ville avlyssna som misstänkta för obehörig befattning med hemlig uppgift. Att materialet delvis publicerats var, enligt Danielssons ansökan, inte av avgörande betydelse eftersom det gällde uppgifter som med hänsyn till rikets säkerhet inte fick röjas.

Chefsåklagaren tillstyrkte inte den punkt i säkerhetspolisens ansökan som handlade om Bo Hammar. Men de andra två, Kumm och "Alm" fick sina bostadstelefoner avlyssnade från den 15 augusti 1966. Med ett kortare avbrott våren 1967 pågick avlyssningen t.o.m. den 25 juni 1967. "Alm" blev dessutom föremål för personlig övervakning (skuggning).

Under denna period publicerade Aftonbladet ytterligare tre artiklar med uppgifter om och ur säkerhetspolisens personakter. Det var den 14, 15 och 17 december.⁴⁰⁷ Genom ett samtal mellan "Alm" och Kumm i mars 1967 bekräftades att "Alm" verkligen varit Kumm behjälplig med att skaffa fram uppgifter ur säkerhetspolisens arkiv. Däremot kunde man inte avgöra varifrån det ursprungliga initiativet till att utforska säkerhetstjänstens mål och metoder kommit. Men, enligt en PM sammanställd i april 1967, pekade åtskilliga iakttagelser på att det kom från "personer inom SKP:s krets och/eller dem ideologiskt närstående personer". Eftersom såväl Kumm som Bo Hammar, som fortfarande ingick i förundersökningen, haft kontakter med företrädare för ryska ambassaden syns det PM-författaren skäligen antaga "att den nu aktuella kampan-

⁴⁰⁷ I dessa artiklar hävdade Kumm bl.a. att en rad kända svenskar som Sara Lidman, Monica Zetterlund och Cornelis Vreeswijk fanns upptagna i registret. Bevarat material i SÄPO:s arkiv visar att uppgifterna i artiklarna i allt väsentligt var korrekta. Endast mindre avvikelser i några fall föreligger. Se ovannämnda PM *Övervakningen av journalisten Björn Kumm och hans källa*. Jfr dock P G Vinge, *SÄPO-chef 1962-70*, Sthlm 1988, s. 90. Vinge skriver där: "Ett uppmärksammat exempel på debatten kring Säpo:s register var när Aftonbladet 1966 i en artikel presenterade kändisar som fanns med i vårt register. Det var så befängt. Vi visste ju att det var fel."

jen ytterst även syftar till uppnående av fördelar för främmande makts underrättelseväsende här i landet".

I slutet av oktober 1967 beslöt ändå förundersökningsledaren, chefsåklagare Lennart Hiort, att lägga ned förundersökningen. Han konstaterade att utredningen inte visat att Hammar kunde misstänkas för brott. Vad gällde "Alms" utlämnande av hemliga uppgifter ur säkerhetspolisens arkiv tydde, enligt Hiort, inget på att hon eller Kumm haft för avsikt att gå främmande makt tillhanda. Snarare hade avsikten varit att "få till stånd en allmän diskussion om säkerhetstjänstens mål och medel". Uppgifterna var inte heller av den arten att "deras uppenbarande för främmande makt skulle medföra men för rikets säkerhet". Hiort konstaterade också att "Alm" inte överträtt i lag stadgad tystnadsplikt och att inte heller något tryckfrihetsbrott syntes föreligga.⁴⁰⁸

Ungefär samtidigt som Hiort gjorde sin utvärdering av Kumm-ärendet arbetade den parlamentariska nämnden i Wennerströmaffären med sitt betänkande om *Handläggningen av säkerhetsfrågor* (SOU 1968:4). Nämnden fick i maj 1967 del av ett femtiotal sidor av Kumm-ärendet. Dessa sidor återspeglas tydligt i en passage under rubriken *Debatten om säkerhetstjänsten* där Kumms artiklar nämns. Kumm-ärendet tycks också ha färgat en sedermera mycket uppmärksammas passage där nämnden skriver att mycket tyder på att man "från kommunistiskt håll medvetet söker infiltrera polismyndigheterna och andra myndigheter av särskild vikt för rikets säkerhet". Nämnden fortsätter:

Sälunda har det ofta visat sig att samma personer med kommunistisk anknytning sökt den ena säkerhetskänsliga befattningen efter den andra. Många gånger har ifrågavarande personers förbindelse med det kommunistiska partiet ej varit av det mera påtagliga slaget. Självfallet har förbindelsen ibland kunnat vara en tillfällighet, men då företeelsen ses i sin helhet måste omdömet bli ett annat. När skrivbiträdestjänster eller liknande befattningar ledigförklaras t.ex. hos säkerhetsavdelningen har det visat sig, att ett mycket stort antal sökande haft en påvisbar kommunistanknytning.

⁴⁰⁸ Hiorts resolution, liksom Kumm-ärendet i sin helhet, innehåller åtskilligt stoff av stort intresse till belysning av frågan om meddelarskyddets gränser. Den frågan kommer dock inte att beröras i detta sammanhang. Den intresserade hänvisas till ovannämnda PM av Lars Olof Lamper, *Övervakningen av journalisten Björn Kumm och hans källa*, samt där anført material.

Rikspolisstyrelsen slutsatser i anledning av dessa erfarenheter gällde vikten av personalkontroll. Utan den "sällning" denna möjliggjorde "skulle man", enligt polisens bedömning, "ha fått ett betydande inslag av skrivbiträden med ådagalagd kommunistassociation inom säkerhetstjänsten och försvaret". Men när Parlamentariska nämndens utlåtande offentliggjordes upprördes många över den beskyllning som riktades mot människor av kommunistisk uppfattning och i februari 1968 besökte JO säkerhetspolisen för att ta reda på om det fanns fog för misstankarna. Han kom fram till att det fanns det. Dessutom förklarade han efter sitt besök att man omedelbart borde införa tystnadsplikt för anställda vid säkerhetspolisens registerrotel. Detta tycks ju visa på att JO informerades om "Birgitta Alm" och Kumm-ärendet och att det på något sätt, eventuellt tillsammans med annan information, inspirerat till påståendet om kommunistiska infiltrationsförsök. Att varken "Alm" eller hennes förtrogna bland skrivbiträdena hade någon känd anknytning till VPK tycks i sammanhanget ha varit av mindre betydelse.

På detta sätt kom Kumm-ärendet att lyftas fram som indicium på kommunistisk infiltration vid en tidpunkt då tesen om kommunisternas illegala verksamhet tycktes vara på avskrivning inom säkerhetstjänsterna. Chefsåklagare Hiorts förmodanden att avslöjandena om säkerhetspolisens register i själva verket syftade till "en allmän diskussion om säkerhetstjänsternas mål och medel" verkar inte ha gjort intryck vare sig på Parlamentariska nämnden eller säkerhetspolisen. Å andra sidan är det inte självklart att det egentligen var det kommunistiska hotet som ytterst oroade säkerhetspolisen. Möjligen var säkerhetspolisens reaktion i Kumm-ärendet främst betingad av en allmän misstänksamhet mot personer som ville ställa säkerhetstjänsternas verksamhet under debatt. Material i SÄPO-arkivet visar att man i några fall både tidigare och senare bedrev spaning mot sådana personer.⁴⁰⁹

⁴⁰⁹ Således bedrevs viss spaning mot forskaren Sven Rydenfelt under 1950-talet och mot *Föreningen Sveriges Säkerhetsrisker* under 1960-talet. Om detta se Ulf Eliasson, *Politisk övervakning och personalkontroll 1945-1969* s. 131-154. Som ett senare fall kan nämnas Dennis Töllborg som vid några tillfällen övervakades av säkerhetspolisen. Redan år 1978 noterade säkerhetspolisen att Töllborg intresserat sig för vissa aspekter av dess arbete. Och när han några år senare besökte säkerhetspolisens arkiv i Stockholm ifrågasattes om hans intresse enbart var vetenskapligt eller om andra motiv kunde skönjas i bakgrunden. Detta medförde att Töllborg övervakades när han i augusti 1982 åter reste till Stockholm för att besöka säkerhetspolisen. Säkerhetspolisens spanare väntade vid centralstationen i Stockholm men tog fel på person och följde en helt annan man till en Stockholmsförort. Töllborg hade under tiden redan tagit sig till säkerhetspolisens lokaler på Kungsholmen för att läsa de handlingar han fått rätt att ta del av. Efter besöket på säkerhetspolisen skuggades Töllborg under sin vistelse i Stockholm till en restaurang, på en sightseeingbåt, till sitt hotell samt på kvällen till

6.6.13 Misstankarna om utländskt understöd

Som nämnts handlar också den andra övergripande hypotesen om arten av partiets illegalitet om att det tog emot utländskt understöd. Till bilden av Komintern hörde att sektionerna bands samman ekonomiskt. Både i den allmänna debatten och i övervakarnas föreställningar togs det mer eller mindre för givet att Moskva stödde de nationella partierna med pengar.

Under trettioalet förekom det också att förhållandet erkändes av ledande kommunister och beskrevs som ett naturligt inslag i den proletära internationalismen. I Sverige antogs 1940 en lag som förbjöd tagande av utländskt understöd. Därmed blev det en uppgift för polisen att försöka utreda hur partiet och partipressen faktiskt finansierades.⁴¹⁰

Efter kriget var frågan om Sovjet verkligen återupptagit traditionen från Kominterntiden och om även andra öststater gav stöd åt broderpartier i ännu icke socialistiska länder.

I dag, sedan arkiven i de forna kommunistländerna delvis öppnats, har forskarna kunnat konstatera att SUKP regelmässigt från 1951 givit ekonomiskt stöd till broderpartier runt om i världen via den s.k. Rumänska fackföreningsfonden. Historikern Lars Björilin har visat att SKP fick del av detta stöd mellan åren 1951 och 1964. Partiets andel av utbetalningarna uppgick till cirka 1 % av hela bidragssumman. Det största beloppet var 150 000 dollar (1963/64). I övrigt varierade bidragen till SKP från 20 000 (1951) till 70 000 dollar (flera år mellan 1956 och 1962). Det framgår också att partiets publiceringsverksamhet fick stöd på olika sätt: SUKP betalade lönen för en korrespondent i Moskva, lade ut stora trycksaksbeställningar på partiets tryckeri, köpte stödprenumerationer på Ny Dag och Norrskensflamman och subventionerade de resor som såldes av partiets resebyrå.⁴¹¹ Det har också, genom forskning i östtyska arkiv, visat sig att SKP för tyska myndigheter presenterat olika företag som "officiella" partiföretag, synbarligen i avsikt att tillförsäkra dem gynnsamma villkor. I april 1953 noterade en rapportör

Skansen där han kunde iakttas lyssna till ett framträdande av Arne Domnérus. Vid Töllborgs disputation vid Göteborgs universitet år 1986 var en säkerhetspolis närvarande. Därefter har inga liknande spaningsinsatser dokumenterats. Det finns ingenting i materialet som tyder på att säkerhetspolisens misstankar var riktiga. Se spanings-PM m.m. i Dennis Töllborgs akt. SÄPO.

⁴¹⁰ Den slutsatsen drog Bertil Unger i en PM undertecknad i februari 1941: *PM angående den kommunistiska rörelsen i Sverige*, 15:111, vol. 1 C, SÄPO.

⁴¹¹ Kinas inbetalningar upphörde 1962, Rumäniens 1977 och Polens 1980. Övriga östeuropeiska stater upphörde med inbetalningarna under fortsättningen av 1980-talet. Den sista bevilningen stod SUKP ensamt för.

till SED att det i Sverige grundats ett handelsbolag för att finansiera partiet. Det leddes av Georg Greiff.⁴¹²

Samtidigt med denna stödverksamhet som försiggick i det fördolda förekom också öppet stöd från öststaterna till SKP. Moskvas stöd till vänskapsförbundet Sverige – Sovjet noterades i förbundets verksamhetsberättelser.⁴¹³ Annonsering i pressen, som kan ha varit den viktigaste stödformen, var ju också helt öppen. Ett stickprov från augusti 1951 visar att Ny Dag hade stora annonser för de tjeckiska, bulgariska, polska och ungerska paviljongerna vid den då pågående St Eriksmässan i Stockholm. Likaså förekom en rad annonser för återförsäljare av bilar från Sovjet, Tjeckoslovakien och Östtyskland.⁴¹⁴ Som nämnts ägnade sig en firma - Continental – åt att förmedla annonser för företag i socialistländerna till svensk press.

Från kommunistiskt håll har uppgifterna om utländskt understöd mötts med skepsis. Invändningarna har bland annat gällt att utbetalningarna från rumänska fackföreningsfonden inte behöver ha avsett kontantstöd till partiet utan bekostande av de svenska studenternas utbildning vid partiskolorna i Moskva.⁴¹⁵ Så länge ingen fullständig redogörelse finns för vad som skett efter det att Rumänska fackföreningsfonden fattat sina beslut är den tolkningen - och andra liknande - möjliga. Dock har Urban Karlsson, ekonomi-ansvarig i SKP 1958-64, för SÄKO uppgivit att han visste att partiet tillfördes pengar utifrån på något sätt. Han visste inte varifrån de kom och frågade inte heller. Han antar att Hilding Hagberg kände till både varifrån pengarna kom och hur transaktionerna gick till. Vad gäller stödets storlek har Karlsson uppgivit att det kan ha uppgått till de belopp som redovisas i de publicerade listorna över Rumänska fackföreningsfondens utbetalningar. Karlsson har även bekräftat att partiet fick en del, om än liten, av vinsten från Georg Greiffs affärsverksamhet. När partiet hösten 1964 förvärvade en kursgård i Syninge betalades denna i sin helhet av Greiff.⁴¹⁶

⁴¹² Werner Schmidt, *SKP/VPK:s utveckling – sedd ur SED-arkivets perspektiv*. Werner Schmidt, *Övervakningens målobjekt*. Se även nedan, avsnitt 7.1.

⁴¹³ Det följande bygger när inte annat framgår på Lars Björnin, "Russisk guld i svensk kommunism" i Morten Thing (red.) *Guldet från Moskva: finansieringen av de nordiske kommunistpartier 1917-1980*, Köbenhavn 2001, 42-127, samt Schmidt, Werner: *Övervakningens målobjekt: Svenska kommunisterna som femte kolonn, potentiella landsförrädare och sannolika spioner*, s. 36. SÄKO.

⁴¹⁴ Ny Dag 22-28/8 1951. Den ungerska annonsen upptog en hel sida och var därmed den största. I Ny Dags referat från mässan bedömdes den ungerska paviljongen som "den vackraste". (Ny Dag 25/8 1951).

⁴¹⁵ Se t.ex. CH Hermansson i förhör med SÄKO 15/2 2001. SÄKO.

⁴¹⁶ Samtal med Urban Karlsson 4/9 2002, SÄKO. Se även Schmidt, *Övervakningens målobjekt*. Även Alf Lövenborg har för SÄKO bekräftat att det under 1950-, 60- och 70-talen före-

Polisen misstänkte tidigt att SKP:s ekonomiska band till kommunistländerna bestod också efter Kominterns upplösning. I en översikt upprättad inom polisen i september 1949 konstaterade författaren, Ragnar E Andersson, att det i pressen ofta förekom påståenden om "sovjetryska subventioner" till SKP. Det hävdades bl.a. att vissa företag som hade affärer med östblocket förde över delar av sin vinst till SKP. Företrädare för partiet hävdade däremot att det var arbetare och småbönder som med sin offervilja bar upp verksamheten. Andersson noterade att uppgifterna om ryskt stöd var obekräftade men gjorde själv den bedömningen att partiet inte kunde finansieras enbart av medlemskontingenter, insamlingar och inkomster från tidningar och förlag. "Det bör därjämte uppmärksammas", fortsatte han, "att partiets okontrollerade insamlingskampanjer äro väl ägnade att i sig maskera eventuella subventioner."⁴¹⁷

Det kan idag konstateras att även om Anderssons bedömning inte var riktig när han skrev ner den så skulle den snart bli det. Olika verksamheter inom "SKP-komplexet", främst pressen, fick materiellt understöd från Moskva och andra öststater. Men för polisen var det svårt att belägga att det verkligen var fråga om "utländskt understöd" i lagens mening och inte om helt lagliga, affärsmässiga transaktioner. Och i den mån pengar överfördes kontant fanns det som sagt återkommande insamlingar att stoppa dem i.

6.6.14 Statspolisens utredning om de kommunistiska företagen

När Otto Danielsson 1951 i en PM sammanfattade säkerhetspolisens misstankar om utländskt understöd till SKP återgav han berättelsen om hur Sven Linderot någon gång på trettioalet skulle ha smugglat pengar från Moskva i ett sidenbälte.⁴¹⁸ För den jämna och breda ström som numera krävdes för att hålla partiet under armarna krävdes det säkrare metoder, menade han. Ögonen riktades då mot de kommunistiska företagen och det blev också om dem som

kom sovjetisk stödannonsering i kommunistisk press och även stödprenumerationer. Han nämnde även att APK i början av 1980-talet kunde köpa en ny tryckpress från DDR med god rabatt. (Samtal 15/12 2000). Lars Werner har uppgivit att det under hans tid som partiledare inte förekom något stöd utifrån. (Förhör 8/2 2001)

⁴¹⁷ *Översikt över verksamheten inom Sveriges Kommunistiska Parti (SKP) under 1949, intill den 25 september*, u. Ragnar E. Andersson 24/9 1949, 15:111, vol. 2, SÄPO.

⁴¹⁸ En liknande historia har även berättats om Signe Sillén.

säkerhetspolisens utredning om SKP:s utländska understöd kom att handla.

Från 1951 och cirka 10 år framåt insamlades systematiskt information om firmor och affärsmän som bedrev handel med öststaterna. Utredningen, som även kom att omfatta företag som misstänktes för embargobrott och valutatransaktioner, berörde ungefär 200 företag och personer. I materialet finns redogörelser för företagens ledning och anställda, ibland med noggranna förteckningar över namn, löner, adresser, arbetsuppgifter, rum, telefonnummer och födelsedatum. Vidare finns där information om affärskontakter och personliga kontakter och ibland om genomförda eller planerade affärer.

Upplysningar om företagen har lämnats av förtroliga meddelare, många med anknytning till öststaternas beskickningar. I några fall har källorna lämnat kopior på affärsbrev och avtal. Också från utländska tjänster inkom informationer. Källorna har lämnat uppgifter om kontakter mellan de svenska företagen och deras samarbetspartner i öst. Säkerhetspolisen hade också samtal med de personer som man misstänkte för att lämna en del av sin vinst till partiet, dock tydligen utan att yppa sina misstankar.

Från Skandinaviska Banken fick polisen täta rapporter under åren 1957 till 1975. Källan, enligt sin poliskontakt en rejäl och sköt-sam man med goda familjeförhållanden,⁴¹⁹ lämnade under åren 1957-1960 sammanlagt 130 rapporter om ekonomiska transaktioner utförda av olika företag med anknytning till SKP. En med tillförlitlighetsgraden A betecknad källa lämnade under åren 1961-1971 58 rapporter med liknande innehåll. Från april 1971 till augusti 1975 lämnade en annan källa rapporter, bland annat en 64 sidor lång lista över samtliga svenska företag som bedrev import från DDR. Källan hade insyn i ett konto som lades ner när DDR erkändes.⁴²⁰

Buggning användes vid åtminstone två tillfällen. Georg Greiff's kontor var, som nämnts tidigare, buggat under perioden 4 juni 1951 till den 10 april 1952. Uppgifterna tillskrevs meddelaren "Maja". Den andra buggningen gäller ett möte på Stallmästargården i Stockholm den 30 mars 1955 mellan representanter för AB Svenska Godscentraler (ASG) och personal från en utländsk ambassads handelsavdelning.

⁴¹⁹ PM u. 22/3 1956, överst i 15:73/220, SÄPO.

⁴²⁰ 5:73/220, 279, 320. För en annan bild av polisens relationer till Skandinaviska Banken se, P. G. Vinge, Säpochef 1962-70, Stockholm 1988, s. 129.

En del av de uppgifter som inkom handlade om att regimerna i öst faktiskt använde affärsförbindelser för att stödja politiska sympatisörer i kapitalistiska länder. T.ex. sände UD över en uppgift om att österrikiska företag som handlade med Tjeckoslovakien tvingades avstå mellan fyra och sju procent av sin vinst till det österrikiska kommunistpartiet.⁴²¹ Ett flertal uppgifter handlade om att en liknande praxis gällde för svenska företag.

En polsk affärsman, bosatt i Sverige, berättade i januari 1951 att den som gjorde affärer med Polen var tvungen att avsätta pengar till en firma Czarnecki, "eller till någon annan camouflageninstitution". Hur affärsvinster styrdes över till det svenska partiet antydde 1951 i en uppgift från en meddelare. Denne uppgav i november 1951 att en handelsattaché vid polska legationen fått pengar från en privatägd firma (Sarkotex), som han satt in på ett konto på Skandinaviska banken varifrån det sedan, på ett eller annat sätt, betalats ut till SKP.

Det som dock framstår som utredningens huvudresultat är den allmänna kartläggningen av kommunistiska företag och företagare. Den person som säkerhetspolisens intresse framför allt riktade sig mot var Georg Greiff. Åren 1944 till 1948 var han direktör för AB Svenska Sovjetfilm och under 1950-talet generalrepresentant för textilier för den östtyska handelsorganisationen Deutscher Innen- und Aussenhandel (DIA). Han hade också goda kontakter med tjeckiska legationens handelsavdelning. På 1950-talet innehade han två firmor; Handelsfirman Georg Greiff och A/B G.W. Georg Greiff & Co.

Polisens material om Greiff består av uppgifter från olika källor, de flesta täcknamn för information från telefonkontroll men även buggning. Vidare undersöktes Greiffs post och i akten har bevarats kopior av affärsavtal och telegram. Ett resultat av övervakningen var en lista över de svenska textilföretag som anlidade Greiffs företag för import av östtyska textilier

Enligt olika källor fick Greiff ut en högre provision än den gängse och betalade en del av överskottet till SKP. Säkerhetspolisen fick också höra att det inte var Greiff utan SKP som var den egentlige ägaren till A/B Greiff & Co. Den uppgiften kom från en anställd vid en öststatslegation. Enligt en "mycket tillförlitlig källa" skulle en representant för ASG i telefonsamtal med Greiff ha fått reda på att Greiffs firma förmedlade pengar till det svenska kom-

⁴²¹ Uppgiften finns i Nyhetsbrev från Sveriges Allmänna Exportförening om handeln med Tjeckoslovakien 1957, som återfinns under rubriken Tjeckoslovakiska legationen och handelsavdelningen, vol. 5, 15:112/Special, SKP-ekonomi, SÄPO.

munistpartiet. Av samma samtal skall ha framgått att ASG skulle avstå tre procent av sina inkomster från trafiken med Östeuropa. En annan källa hade en teori om hur överföringen av dessa pengar från ASG till partiet i praktiken gick till.

Men det var inte bara Greiff och andra med anknytning till SKP som utpekades som delaktiga i överföringen av stöd till SKP. En köpman "H" uppgav i början av 1950 att han av en tjeckisk partner erbjudits en order på villkor att en viss procent av vinsten skulle tillfalla SKP. Han hade nekat men namngav två andra, "icke-kommunistiska" firmor som hade accepterat villkoren.⁴²² En direktör förmedlade 1950 en uppgift om att ett företag inbetalat 5000 kronor till SKP i samband med en affär på Tjeckoslovakien. En annan källa uppgav att samma firma satt in 200 000 svenska kronor på nationalbanken i Prag för SKP:s räkning.

Liknande uppgifter lämnades av en affärsman, som förmedlade affärer mellan Sverige och DDR. Han hade vid ett besök i Berlin blivit uppsökt av en kvinna som förklarat att han måste avstå 10 % av sin vinst till tre personer med anknytning till SKP. Affärsmannen fick uppgiften bekräftad av en direktör på den östtyska handelscentralen. Dessutom fick han av portieren på sitt hotell reda på att affärsmän måste avstå en del av sina provisioner till kommunisterna. Han avstod då från vidare affärer.⁴²³

En av de få uppgifterna om förbindelser med Sovjetunionen handlade om gåvopaket. En källa uppgav att paket till mottagare i Sovjet ålades en förhållandevis hög införseltullavgift som via Nyman & Schultz inbetalades till Svenska Handelsbanken som i sin tur förde över pengarna till ett konto i Enskilda Banken. På den banken hade även Svenska Fredskommittén ett konto och källan frågade sig om tullavgifterna användes för att finansiera SKP och olika kommunistiska täckorganisationer.

Resultatet av denna omfattande spaningsverksamhet blev alltså att information samlades om ett stort antal företag och företagare med någon form av anknytning till SKP. Några belägg för brottslig förmedling av utländskt stöd till SKP kunde dock aldrig företes. När bearbetningssektionen bedömde utredningsläget i mars 1964 kom den fram till att det inte var möjligt att bevisa att affärskontakterna verkligen syftade till att stödja partiet.⁴²⁴ Uppgiften var onekligen svår: en svensk affärsman hade rätt att skänka pengar

⁴²² Malin Gustafsson, *Genomgång av JWK 15:112/Special, SKP ekonomi*, SÄKO, s 8.

⁴²³ *Ibid*, s. 15.

⁴²⁴ Kommunistisk affärsverksamhet, SKP-stödjande företag och företagare (mars 1964), Statspolisen, II B, Bearbetningssektionen, HSC 242/64, SÄPO.

eller ett hus till ett politiskt parti och det var näst intill omöjligt att visa att hans utländska affärspartner givit honom goda villkor just i avsikt att han skulle kunna ge dessa gåvor. Man kan möjligen tycka att denna svårighet varit möjlig att förutse redan när det tio år långa utredningsarbetet inleddes. En massiv insats kom nu att ägnas en till synes löslig uppgift.

Att undersökningen inte ledde till åtal hindrar inte att materialet har stort intresse som bidrag till historieskrivningen om den svenska kommunismen och stormakternas propagandakrig under femtiotalet. Sovjetunionen och de övriga öststaterna satsade betydande resurser på att stödja dem som var villiga att förklara och stödja deras agerande på den internationella arenan. Från andra sidan bedrevs en motsvarande verksamhet, bl.a. genom *Congress for Cultural Freedom* som sommaren 1950 bildats i Berlin med stöd från CIA.⁴²⁵ Den fick en svensk avdelning genom *Svenska kommittén för kulturens frihet* med Ture Nerman som drivande kraft. Säkerhetspolisen kan inte ha varit omedveten om de amerikanska aktiviteterna och man kunde möjligen misstänka att det i 1950-talets anti-kommunistiska och pro-amerikanska klimat skulle finnas en ovilja att offentligt klarlägga den ganska klumpiga sovjetiska propagandan av rädsla för att uppmärksamheten då också skulle riktas mot den skickligare amerikanska. Den frågan kan inte besvaras här, men materialet ger dock knappast något stöd för en sådan misstanke; intrycket är att säkerhetspolisen verkligen försökt finna entydiga bevis för "utländskt understöd", men misslyckats.⁴²⁶

Ur demokratins synvinkel var det givetvis olyckligt att hemligt stöd till politisk propaganda kunde förekomma utan att avslöjas. Samtidigt motverkades de skadliga effekterna, åtminstone i SKP:s fall, genom att det utländska inflytandet allmänt togs för givet och också, åtminstone under 1950-talet, bekräftades av den ymniga förekomsten av rent propagandamaterial i partipressen inramat av annonser för företag och produkter från östblocket. Ny Dag och Norrskensflamman dolde knappast sitt utländska beroende.

⁴²⁵ Coleman, Peter: *The Liberal Conspiracy. The Congress for Cultural Freedom and the Struggle for the Mind of Postwar Europe*. Free Press, New York 1989. Se även Arbetarhistoria 2001:4, för en översikt över de nordiska ländernas underorganisationer.

⁴²⁶ Också en översiktlig PM från Fst/In, bearbetningsavdelningen, från oktober 1962 visar att antagandena om stödet från öster ansågs obekräftade. Där sägs att medlemskontingenter och insamlingar inte kan räcka för att täcka kostnaderna för partiets verksamhet. Möjligt är att partiet får bidrag från vissa firmor som driver affärer med öststaterna säger man och nämner Greiff's AB. och en del andra företag. Man tillägger: Uppgifter föreligger om att SKP får ekonomiskt stöd från SUKP. (Fst/In IN I: Bearb, 18/10 1962, Kn Rudebeck, ej hemlig, MUST.)

6.6.15 Sabotageringen

Den andra konkreta hotbild som målades upp i det inkommande materialet handlade om en sabotagering i Mellansverige. Huvudperson i det materialet är källan "Sailor/Akilles".

Leif Kihlberg frammanade i sina tidningsartiklar och i boken *Den ryska agenturen i Sverige* en bild av hur en sabotageverksamhet i Wollwebergruppens anda i hemlighet höll på att byggas upp i Sverige. Hittills hade det bara varit fråga om instruktionsarbete och förövningar, men, fortsatte han, "faktum är att kommunisternas förbindelsesystem för sabotagegrupperna delvis redan har upprättats". Också på ett annat ställe nämner han "sabotageförberedelser" som om deras existens vore ett etablerat faktum. Uppgifter i ÖB Helge Jungs dagbok visar att Kihlberg var i kontakt med försvarsstaben när han förberedde sina artiklar och det är med all sannolikhet därifrån han fått dessa uppgifter.⁴²⁷ Försvarsstaben hade i sin tur fått uppgifterna från "Sailor".

I oktober 1948 kunde "Sailor" berätta att "Ceder" av sin chef fått i uppdrag att företa en resa till en del städer och större fabriksamhällen i Södermanland, Östergötland och Uppland. Det intressanta var resans syfte:

Resan skulle ha till ändamål att intressera kommunister på dessa platser för att ingå i en sabotageliga för att ägna sig åt sabotageverksamhet. Resan skulle emellertid kamoufleras som en ren ackvisitionsresa för tidningen Ny Dag.

Resan skulle enligt "Sailors" uppgift äga rum i mitten av november 1948.⁴²⁸ Uppgiften ledde till att "Ceder" blev föremål för kontinuerlig övervakning under tiden 27 oktober till 23 november 1948. Eftersom han bodde nära en av polisens fasta observationsposter var övervakningen sannolikt enkelt ordnad.⁴²⁹

Den 2 november inkom ett meddelande från "Sailor" att "Ceder" redan påföljande dag skulle åka till Linköping.⁴³⁰ Två poliser följde honom hack i häl, först till Linköping och sedan vidare till Oskarshamn och så tillbaka till Stockholm. De kunde rapportera om var han bott, var han ätit, vilka han träffat på gatan och vilka

⁴²⁷ Ulf Eliasson, *Politisk övervakning och personalkontroll 1945-1969*.

⁴²⁸ PM u. Stockholm den 19 oktober 1948. Erik Lönn, 5:21/115.

⁴²⁹ PM u. Stockholm den 29 oktober, H. Håkansson, H. Gruvfors. HA 657/48. SÄPO.

⁴³⁰ "Sailor" 2.11.48, 5:21/115. SÄPO.

hus han gått in i under närmare fem dagar.⁴³¹ Den 28 november begav han sig ut på en ny resa som även den innefattade en vistelse i Linköping.⁴³²

Under en av dessa resor, troligen den första⁴³³, tog kapten Linck vid försvarsstabens inrikesavdelning kontakt med "Ceder". "Caligula" tycks ha varit närvarande vid det första mötet och "Ceder" fick uppfattningen att det var han som förmedlat kontakten. Själv förnekade han detta och Linck, som också ansattes med frågor om saken, berättade vid ett senare tillfälle för "Ceder" att han varit föremål för skuggning, och att det var därigenom försvarsstaben fått klart för sig var han befann sig.⁴³⁴ Hursomhelst, kontakten med Linck ledde till att den misstänkte sabotageligenorganisatören trädde i tjänst som meddelare åt försvarsstaben. Han fick källbeteckningen "Akilles".

Den första rapport "Ceder" lämnade har dock lagts i "Sailor"-serien.⁴³⁵ Den innehåller också "Sailor/Akilles" rapporternas mest uppseendeväckande uppgift, nämligen att en anställd vid SAAB visat "Ceder" fotografier över flygplan och flygmotorer samt berättat en del om pågående försöksverksamhet vid företaget och dessutom lämnat honom ett kuvert med "råkopior" för vidare befordran till en anställd på Ny Dag.⁴³⁶ Linck gav vid ett personligt besök på statspolisen den 9 december 1948 gav han en detaljerad redogörelse för detta avsnitt i "Sailors" rapport. Han sade också att han ansåg meddelaren vara pålitlig.⁴³⁷ Uppenbarligen är det också den uppgiften som presenterats för Kihlberg och fått bekräfta att en sabotage-ring var under uppbyggnad. Uppgiften återkommer också i en intern översikt över den illegala verksamheten. Där sägs att man "kunnat konstatera, att en förbindelse mellan en person i den kommunistiska ledningen, vilken kan misstänkas vara presumtiv

⁴³¹ P.M. ang. övervakning av "John Ceder", u. Stockholm den 9 november 1948, Håkan Håkansson – Lennart Rading, H.A. 657/48. SÄPO.

⁴³² "Sailor", 8.12.48, 5:21/115. SÄPO.

⁴³³ Den diskussion om saken som refereras i PM angående kontakt med "Akilles", Fst/in, 30/12 1948, 5:21/119, talar om Linköpingsresa där kontakten skall ha tagits och fortsättningsvis anspelas på den första resan.

⁴³⁴ PM angående kontakt med "Akilles", Fst/in, 30/12 1948, 5:21/119. SÄPO.

⁴³⁵ Att den härrör från "Ceder" framgår av att Linck vid ett samtal med honom den 18 dec 1948 hänvisar till en rapport "Ceder" lämnat där han omnämner sin Linköpingsresa. "Akilles", som var "Ceders" meddelarbeteckning rapporterade överhuvudtaget inte om resorna. De 9 rapporterna i Sailor-akten har alltså inte en och samma upphovsperson; de flesta härrör från "Caligula", en eller två från "Ceder" själv. Den gemensamma nämnaren är att de handlar om "Ceder".

⁴³⁶ "Sailor" 8.12.48, 5::21/115. SÄPO.

⁴³⁷ PM, u. Stockholm den 13 december 1948, Erik Lönn, HA 657/48.

ledare för illegalt arbete och kommunister i landsorten äger rum genom kurirer".⁴³⁸

6.6.16 Enskilda utpekade

Den tredje typen av säkerhetshot knutna till SKP-komplexet gäller enskilda personer. Här är det alltså inte fråga om att misstänka att en viss verksamhet planeras eller pågår utan om att peka ut enskilda personer som i största allmänhet misstänkta. I materialet sägs att de är "illegalt verksamma" eller bara "verksamma".

Mannen bakom källbeteckningen "Toddy" namngav i olika sammanhang cirka 30 personer, som alla enligt hans uppfattning var eller varit inblandade i någon form av illegal aktivitet. 25 av dessa uppgifter lämnade han som källan "Toddy" under åren 1947-48. Uppgifterna var vaga. Många gällde aktiviteter under kriget. Några av de utpekade beskrevs som rapportörer till Komintern, om andra hette det att de "varit verksamma" för rysk räkning. Om någon påstods att han var "rysk agent",⁴³⁹ om en annan att han under kriget arbetade för ryssarna.⁴⁴⁰ Om flera uppgavs att de för tillfället inte var verksamma utan i stället kunde betraktas som "vilande stödjepunkter".⁴⁴¹ Den av de utpekade som ägnades mest uppmärksamhet av polisen och ansågs mest misstänkt var riksdagsmannen och redaktören Fritjof Lager. Enligt "Toddy" brukade han träffa sina sovjetiska kontakter på PUB:s skoavdelning "där han erhöll eller överlämnade meddelanden".⁴⁴²

Några år efter "Toddy"-perioden var samma person åter i kontakt med polisen och pekade ut ytterligare två personer; "gamla Wollweber-män" kallade han dem. Han sade att han var övertygad om att övervakning av dem "så småningom skulle ge resultat".⁴⁴³ I juni 1958 var han på nytt i kontakt med statspolisen denna gång för flera och längre samtal. Samtalsrapporterna sorterades först in under källbeteckningen "Sinner", men delades sedan upp på tre andra källbeteckningar. Rapporterna handlade bl.a. om påstådd illegal

⁴³⁸ P.M. *Några synpunkter på kommunisternas illegala arbete i Sverige*. (Påskrift med blyerts: Erhållet fr majoren P*, staben, i september 1949. D 11/10 49, Lönn.) 15:660, vol. 1, SÄPO.

⁴³⁹ "Toddy" 27/5 1947, 5:21/86, SÄPO.

⁴⁴⁰ "Toddy" 26/8 1948, 5:21/86, SÄPO.

⁴⁴¹ "Toddy" 4/7 1947, 5:21/86, SÄPO.

⁴⁴² "Toddy" 27/5 1947, 5:21/86, SÄPO.

⁴⁴³ PM, u. Erik Lönn, 5/7 1952, "Bo Nilssons" personakt A 1. SÄPO.

verksamhet till förmån för Sovjetunionen. Vissa partimedlemmar utpekades som aktiva i illegal tjänst.⁴⁴⁴

Utpekanden av enskilda förekommer även, om inte i samma utsträckning, i rapporter från källan "Mercury". Precis som hos "Toddy" är språket vagt och antydande och vittnar om hur han försökt ge polisen något av intresse utan att riskera att ertappas som lögnare. En metod var att hänvisa till andras uppfattningar. Om en person, som varit ombudsman i Förbundet Sverige – Sovjetunionen, skrev "Mercury" att han "inom initierade svenska partikretsar" ansågs syssla med illegal verksamhet. Om en ung högskolestuderande, som borde "observeras", noterade han att denne var aktiv inom Clarté, flitig deltagare på "folkdemokratiska" tillställningar i Stockholm, allmänt känd i kommunistiska kretsar samt att han syntes var i viss mån "erkänd" på detta håll. När han berättade om två hemliga partimedlemmar som under kriget arbetat på försvarstabens dechiffreringsbyrå och fortlöpande rapporterat till partiledningen eller sovjetbeskickningen, tillade han, att detta hade han hört av en viss kommunistisk journalist.

Reservationer och förbehåll var ett annat sätt att klara balansgången mellan att väcka intresse och bevara sin trovärdighet. När "Mercury" berättade om en kommunist som var bekant med Anisimov på den sovjetiska ambassaden anför han mot honom att han under de senaste åren företagit åtminstone en resa till Fårö. Detta kunde väcka misstankar eftersom Anisimov på senare tid visat intresse för uppgifter om försök med robotvapen i detta område. Men "Mercury" tillfogade också det till synes rimliga förbehållet, att detta kunde "ha sin naturliga förklaring, då hans [kommunistens] föräldrahem är beläget där". Förbehållsamhet speglas i ordvalet när personer betecknas som "inte helt ointressanta" eller "värda uppmärksamhet".

Vissa utpekanden är dock ganska entydiga. Om en kommunistisk journalist skrev "Mercury" att det är en "synnerligen försynt och försiktig person". Men icke desto mindre hade han "lätit framskymta att han i händelse av krig mellan Sverige och Sovjetunionen vid första tillfälle skulle gå över på rysk sida." Vid denna uppgift har läsaren på polisen satt ett "obs!" i kanten.⁴⁴⁵

⁴⁴⁴ PM, 7/10 1958, nr 2/1958, 5:73/248. I akterna 5:73/247 och 249 förvaras källans berättelser om sin egen verksamhet under andra världskriget då han under täcknamn skall ha fungerat som ledare för en grupp som arbetade för ryssarna. Uppgiften var att inhämta militära upplysningar från Tyskland och Finland.

⁴⁴⁵ Odat. rapport, blyertspåskrift "Mercury", 5:73/156, vol. 1. 4/9 1953, u. Stockholm 4/9 1953, "DN", 5:73/156, vol 3. SÄPO.

"Toddys" och "Mercurys" uppgifter har givetvis sparats, kopierats och lagts in i de utpekades personakter. I händelse av personalkontroll har de kommit upp som en belastande uppgift. De har också givit anledning till mer omedelbara och ingripande åtgärder. Nedan följer tre exempel på detta, alla hämtade bland de av "Toddy" utpekade. Det gäller "Bertil Sinelius", "Abraham Kronström" och "Svante Larsson".

"Bertil Sinelius" var i ungdomen aktiv inom en frikyrklig rörelse, därefter skriftställare, och med tiden analytiker av internationell politik. Han förekom i säkerhetspolisens material från det tidiga 1940-talet. Uppgifterna handlar om sympatier för den rysk-engelska sidan i kriget och en godtrogen inställning till flyktingar från Hitler-Tyskland. "[E]n dam" hade sagt att han är fanatisk kommunist. En annan uppgiftslämnare hade till en konstapel Green uppgivit att "Sinelius" var sovjetisk agent. Green menade dock att det fanns en "animositet" mellan uppgiftslämnaren och "Sinelius" vilket kunde förklara den förres uppgifter.⁴⁴⁶

Men det är "Toddy" som är en den flitigaste, och efter kriget ende, rapportören om "Bertil Sinelius". Den 27 maj 1947 uppgav "Toddy" att "Sinelius", tillsammans med andra namngivna, varit verksam för ryssarna och fått pengar för sina tjänster. Den 20 oktober och den 24 november samma år meddelades att han varit "verksam" respektive "troligtvis verksam". Den 30 juni 1948 berättade "Toddy" att "Sinelius" varit i Moskva och fått uppdrag av Abramov, chef för Sovjetunionens skandinaviska byrå. Uppdragets art hade "Toddy" inte kunnat fråga om.

Den 3 september samma år rapporterade "Toddy" att "Sinelius" lämnat pengar till två personer med anknytning till den kommunistiska *Arbetartidningen*. Den ene av dessa hade sagt att det var ersättning för översättningsrätten till en engelsk bok, men det trodde inte "Toddy" på: "Enligt min uppfattning", skrev han, "rör det sig här om en utbetalning för vissa 'uppdrag' som herrar [x] och [y] utfört åt "Sinelius", vilken utan tvekan är fullt verksam för rysk räkning". Den 18 september 1948 nämner "Toddy" "Sinelius" för sista gången. Han har då sett honom på Kungsgatan i Stockholm.

⁴⁴⁶ *PM till kriminalavdelningen, 6:e roteln*, u. Stockholm, 5:e vaktområdet den 12 februari 1940, Georg Rosén, P4758, vol. A1, SÄPO; 20.12.41, (Fst/uavd/ed, nr 932/41), P 4758, SÄPO; 7.1.42, (Fst/uavd/ed, nr 18/42), P 4758, vol. A1, SÄPO; P.M. angående..., u. Stockholm den 21 augusti 1942, N.A. Green; P.M. angående uppgifter, erhållna av... Hans Hansson, P. 431, u. Stockholm den 26 augusti 1942, N.A. Green; B. Andersson 12.4.1943 (Fst/in, ed. 337/43); 20.6.43 (Fst/in/ ed 559/43); *Kort visit i det politiska träsket*, u. Stockholm den 25/6 1943, Hans Hansson, P 4753, vol. A1, SÄPO.

Han tror att han varit i Ryssland i ett "speciellt ärende". Han avslutade med ett råd till polisen: "Jag rekommenderar ännu en gång på det varmaste att övervaka mannen, det måste ge resultat förr eller senare."⁴⁴⁷

Den rekommendationen hade då redan följts. Enligt anteckning på en av rapporterna sade intendent Åke Hasselrot den 17 september 1948 till Erik Lönn skrivit att "Sinelius" borde följas.⁴⁴⁸ Resultatet blev att två polisöverkonstaplar och en kriminalkonstapel från statspolisen i Stockholm samt en kollega från Karlskrona fanns på kajen när "Sinelius" i september 1948 med ett ryskt fartyg avreste till London.⁴⁴⁹ Men inga nya uppgifter inflöt förrän ett år senare då nya resor registrerades med hjälp av passkontrollanter på Skeppsbron och på Bromma flygplats.⁴⁵⁰

Med hjälp av bl.a. försvarsstabens utländska källor inflöt under de följande åren enstaka upplysningar om "Sinelius" resor i Sovjet och Frankrike.⁴⁵¹ Men i stort sett var han under dessa år försvunnen från polisens horisont.⁴⁵² I april 1953 kunde dock konstateras att han bodde i södra Sverige. Därifrån fick man också veta att man i socialdemokratiska kretsar i staden ansåg att "Sinelius" politiska åskådning var socialdemokratisk.

Under de följande åren inkom endast sporadiska rapporter om dennes rörelser i Stockholm. Artiklar och radioföredrag samlades i hans akt.⁴⁵³ Hösten 1957 tillkom en uppgift från en "absolut tillförlitlig och initierad" kontaktman som gick ut på att "Sinelius" visserligen tillhörde det socialdemokratiska partiet men att man visste att han i verkligheten var kommunist.⁴⁵⁴

I juni 1958 återkom "Toddy" nu under den nya beteckningen "Sinner" och med nya uppgifter om "Sinelius". Han berättade att i den underrättelsering som han lett, hade "Sinelius" varit hans närmaste man. Gruppen hade inhämtat militära upplysningar från Tyskland och Finland. "Sinelius" huvuduppgift hade dock inte varit

⁴⁴⁷ Se 5:21/86 angivna datum, SÄPO.

⁴⁴⁸ "Toddy" 3.9.48 (Fst/in, det I, nr I H 642 In); P 4758, vol. A1, SÄPO

⁴⁴⁹ PM, u. Sthlm den 23 sept. 1948, Nils Berni, P 4758, vol. A1, SÄPO.

⁴⁵⁰ PM utan titel, u. Stockholm, passkontrollen på Skeppsbron den 20.9.1949, Ingegärd Andersson; P.M. till Kommissarie E.A. Lönn, u. Stockholm, Bromma landflygplats den 10.10.1949, Å. Östling, P 4758, vol A1, SÄPO.

⁴⁵¹ PM 19.10.1949 (Fst/in/ det I, nr I H 674 In); 23.5.50 (Fst/in/det I, nr IH 350 In); PM 28.2.51 (Fst/in/ det I, nr IH 125 In), P 4758, vol. A1, SÄPO.

⁴⁵² Erik Lönn t. O.G.A. Ohlsson, Hälsingborg, Stockholm den 12 februari 1953, P 4758, vol. A1, SÄPO.

⁴⁵³ P.M. (P 4758), u. Stockholm den 17 februari 1955, Holger Larsson, P 4758, vol A2, SÄPO. För artiklar m.m., se ibid.

⁴⁵⁴ PM, u. Stockholm den 18 november 1957, Erik Lönn, P 4758, vol A2, SÄPO.

att skaffa upplysningar utan att värva agenter.⁴⁵⁵ I anledning av uppgiften överlämnades "Bertil Sinelius" ärende till spaningssektionen och kommissarie Gösta Danielsson fick i uppdrag att utröna hans aktuella vistelseort.⁴⁵⁶ I en förklaring till åtgärden meddelade Lönn följande:

"Bertil Sinelius" har under årens lopp ofta varit aktuell som spaningsobjekt för Sp [statspolisen]. Emellertid har övervakning av "Sinelius" varit svår att igångsätta, dels på grund av att han sällan eller aldrig haft någon stabil bostad eller anställning och dels på grund av att [han] alltid uppträtt vaksamt och konspirativt. Nu har "Sinelius" blivit aktualiserad genom upplysningar från "Sinner", en initierad, förtrolig uppgiftslämnare, vilken i en rapport av den 6.6.58., förvarad i HK 78/58, lämnat klara upplysningar om att "Sinelius" under kriget var sovjet-rysk spioneragent, närmast med uppdrag att tjänstgöra som s.k. talangscout, d.v.s. uppspårare av lämpliga agenter för ryssarna. "Sinner" har i samma rapport lämnat uppgifter om ytterligare en del andra personer, vilka arbetat under kriget i det sovjetryska underrättelseväsendet. Den 2 augusti 1958 frågade jag polisintendent Hasselrot om vilka åtgärder som av avd. III skulle vidtagas med anledning av "Sinner" den 6.6.58. lämnade uppgifter. Hasselrot förklarade att ärendet skulle vila till längre fram i höst. då Hasselrot för diskussion om vilka åtgärder som skall vidtagas skulle taga upp ärendet vid ett sammanträde.⁴⁵⁷

Nu återkom emellertid "Toddy"/"Sinner" för nya samtal med säkerhetspolisen och berättade angående "Sinelius" att han "i likhet med 'Sinner' själv – icke arbetade mot Sverige och han torde ej heller nu göra det". Detta sades den 3 oktober och den 7 oktober antecknade säkerhetspolisen på Lönn's meddelande om återupptagande av spaningarna mot "Sinelius" att nya uppgifter inkommit från Sinner som utvisade att dennes "misstänkta underrättelseverksamhet" inte var riktad mot Sverige. Det ansågs att eventuellt beslut om övervakning därför borde anstå tills dessa nya upplysningar blivit utskrivna och "värderade/bedömda".⁴⁵⁸

⁴⁵⁵ Samtal med "Sinner" den 6 juni 1958, HK 78/58; rapporter: 3/10 1958, nr 1/1958, 5:73/249, SÄPO.

⁴⁵⁶ Tjänsteanteckning från Lönn, 2/8 1958 (tillägg 4/8 1958), HK 78/58, SÄPO.

⁴⁵⁷ Tjänstemeddelande (på blankett) från Lönn till Gösta Danielsson, 4.8.58, P 4758, vol A2, SÄPO.

⁴⁵⁸ Tjänstemeddelande (på blankett) från Lönn till Gösta Danielsson, 4.8.58, P 4758, vol A2, SÄPO.

Någon övervakning tycks inte ha blivit av. Efter denna tidpunkt har bara spridda upplysningar inlutit, den sista från februari 1977. På en datablankett daterad mars 1977 sammanfattas hans fall. Där står han antecknad som agent för Ryssland under åren 1954-73. Misstanken mot honom betecknas som "stark".⁴⁵⁹

"Abraham Kronström" gick med i SKP under andra världskriget. De första noteringarna i hans personakt är från 1941 och härör från allmänna säkerhetstjänstens telefonkontroll. Av uppgifter från "Johan" framgick att han vid ungefär samma tidpunkt hade en konflikt med "Toddy". Därefter inkom enstaka uppgifter om "Kronströms" deltagande i den offentliga debatten. Även observationsposten på Kungsgatan 75 bidrog med enstaka upplysningar. "Toddy" kom in i bilden 1948 med en del oskyldiga uppgifter om "Kronströms" ställning och uppgifter inom SKP. Han förekom också i "Johans" rapporter från partiarbetet men utan att något särskilt uppseendeväckande framkom.

Det är först genom de uppgifter som "Toddy/Sinner" lämnade i sina samtal i juni 1958 som polisens uppmärksamhet på allvar riktades mot "Kronström". I rapporten från samtalet heter det bl.a. följande:

Enligt "T[oddy]":s uppfattning är SKP för ryssarna ur illegal synpunkt i det närmaste "dött". De enda partimedlemmar som, såvitt "T[oddy]" kan förstå, nu användas i illegal tjänst är "Abraham Kronström" [flera andra namn nämns] Beträffande "Kronström" stöder "T[oddy]" sina misstankar mot honom på de personliga erfarenheter av honom som "T[oddy]" fått tidigare.

I oktober 1958 lade källan till att "Kronström" var en av de viktigaste medlemmarna inom kommunistiska partiet, samt vidare: "Han är säkerligen den som handhar den illegala apparaten för partiets räkning; så var i varje fall förhållandet för några år sedan."⁴⁶⁰

"Toddy/Sinners" uppgifter ledde till snar aktivitet även i "Kronströms" fall. Hösten 1958 inlämnade statspolisen ansökan om kontroll av "Kronströms" hemtelefon och arbetstelefon på Kungsgatan 84. I denna förklarades att "Kronström" skäligen kunde misstänkas för spioneri eller olovlig underrättelseverksamhet för sovjetrysk

⁴⁵⁹ Datalista ang. "Bertil Sinelius", 08.03.77, P 4758, vol A2, SÄPO.

⁴⁶⁰ Samtal med "Sinner" den 6 juni 1958, HK 78/58, SÄPO; PM 7/10 1958, nr 2/1958, 5:73/248, SÄPO.

räkning. Som skäl för detta anfördes att "Kronström" av en "förtrolig meddelare" nämnts först bland de fyra partimedlemmar som ännu användes i illegal tjänst samt att meddelarens misstankar vilade på egna tidigare personliga erfarenheter. I övrigt anfördes att "Kronström" sommaren 1958 hade ätit lunch med en spionmisstänkt tjänsteman vid ryska telegrambyrån TASS. Han hade vidare tidigare träffat andra öststatsrepresentanter; hans hem hade använts som träffväning under andra världskriget och han hade verkat inom Clarté, som enligt samme meddelare var rekryteringsgrund för ryska agenter. Det var alltså flera omständigheter som anfördes men "Toddy/Sinners" uppgifter har uppenbarligen varit viktiga: de nämns först och är de enda som uttrycker en klar misstanke.

Tillstånd att avlyssna "Kronströms" telefoner beviljades i augusti 1958.⁴⁶¹ Tillståndet förlängdes månadsvis till den 1 december 1959. Genom avlyssningen framkom inget annat än att han haft kontakt med ett flertal tjänstemän vid öststatsbeskickningar. I den avslutande promemorian konstaterades att dessa kontakter "säkerligen i flera fall" tagits av "Kronström" i egenskap av anställd vid Ny Dag. Inget framkom som kunde bidra till att förstärka misstankarna mot honom. Eftersom viktigare ärenden förelåg föreslogs att tillståndet inte skulle förlängas.⁴⁶²

"Svante Larsson" hade fått utbildning vid partiskolan i Moskva under 1930-talet. Han nämndes vid flera tillfällen som exempel på att personer som utbildats i Moskva efter hemkomsten rekryterades för illegalt arbete. Beläggen för "Larssons" illegala arbete är uteslutande hämtade från "Toddys" rapporter.

"Larsson" nämns i en av Toddys tidigare rapporter, från den 4 juli 1947. Inledningsvis har "Toddy" då givit en exposé över "principerna för rysk konspiration" samt konstaterat att det svenska kommunistpartiet tidigare bedrivit "en smula konspirativ verksamhet". Det rörde sig om smuggling av flygblad ut och in i Tyskland och ibland gled detta över i underrättelseverksamhet genom att man till ryssarna förmedlade uppgifter "som kommunistiska sjömän gav partiet om förhållandena i Tyskland och annorstädes".

⁴⁶¹ Stockholms Rådhusrätts beslut 28/8 1958, "Abraham Kronströms" personakt C 1 löpnr 1, SÄPO. Se även Sammanställning , u. Stockholm den 10 augusti 1961, Holger Larsson, "Abraham Kronströms" personakt, vol. A 4, SÄPO samt PM, u. Stockholm den 26 juli 1958, S.A. Lindholm, P 3947, vol. Ö, SÄPO.

⁴⁶² TK PM u. 27/8 1958, Å Svensson och H Granelund, P 3947 C 1 löpnr 1, SÄPO; TK PM u. 25/11 1959, G. Rihammar och H Granelund, P 3947 C 1 löpnr 1, SÄPO

"Om fosterlandsförrädisk verksamhet från partiets sida kan det dock icke sägas ha varit tal" konstaterade "Toddy" vidare.

För tillfället var det dock stiltje på den konspirativa fronten. Ryssarna nöjde sig med att ha sina gamla stödjepunkter vilande. Bland dessa vilande tillgångar för den ryska underrättelsetjänsten nämnde "Toddy" "Svante Larsson" och en ung f.d. socialdemokrat. De hade varit synnerligen effektiva under kriget, upplyste "Toddy" och fortsatte: "men just nu gör de väl nästan inget".⁴⁶³

I en senare rapport återkom "Toddy" till de två och deras göranden och låtanden under kriget. De hade då lämnat uppgifter om den svenska beredskapen och om "finska frågor".⁴⁶⁴

Elva år senare återkom "Larssons" namn i en PM av Nils Hammerby om partiskolningen i Moskva. Hans tes var att de som utbildats där under trettioalet senare ägnat sig åt kommunistisk aktivitet. Han skrev att "en tids praktisk tillämpning" verkade vara "den vanliga fortsättningen på den teoretiska undervisningen". Bland de exempel som skulle bevisa tesens riktighet fanns just "Svante Larsson". Om honom skrev Hammerby:

["Toddy"] har uppgivit att "Svante Larsson" under det andra världskriget var en synnerligen effektiv Sovjetagent, som lämnade uppgifter om den svenska beredskapen och i finska frågor.⁴⁶⁵

Några månader senare presenterades Hammerbys PM återigen, nu i en något förkortad form. Exemplet på Moskvautbildade som fortsatt med illegal aktivitet hade skurits ner men kvar stod raderna om den effektiva Sovjetagenten "Larsson", nu utan någon upplysning om varifrån uppgiften kom.⁴⁶⁶ Så till sist: 1961 återkom hans namn i en förteckning över svenskar som sannolikt undergått utbildning i Sovjetunionen under mellankrigstiden. Nu var upplysningen om hans brottslighet kort och definitiv: "Illegalt verksam under andra världskriget."⁴⁶⁷

⁴⁶³ "Toddy" 4/7 1947, Principerna för rysk konspiration samt Konspirativ verksamhet just nu, 5:21/86, SÄPO.

⁴⁶⁴ "Toddy" 20/10 1947, 5:21/86, SÄPO.

⁴⁶⁵ PM utan titel om utbildning i Sovjetunionen, u. Stockholm den 18/2 1958, N. Hammerby, 15:0120, vol 1, SÄPO.

⁴⁶⁶ P.M. beträffande Sovjetunionens utbildning av utländska kommunister, u. Stockholm den 24 juni 1958, 15:0120, vol 1, SÄPO.

⁴⁶⁷ Förteckning över svenskar som sannolikt undergått utbildning i SSR under mellankrigsperioden, Bil. XII A till PM med titeln Internationell Kommunistisk Utbildning (fkra H. Gruvfors) okt-nov 1961, 15:0120, vol 5, SÄPO.

6.6.17 Källornas tillförlitlighet

Det som hittills redovisats är hur insamlingen av information om SKP-komplexet gick till och vad man fick information om. Nästa fråga gäller övervakarnas bedömning av tillförlitligheten av det inkomna materialet. Kommunisterna, liksom många politiska övervakningsobjekt, var föremål för en livlig och ofta starkt känsloladdad offentlig debatt. De satte människors fantasi i rörelse och rykten spreds om deras förehavanden. För polisen gällde det att värdera inkommande uppgifter utan att ryckas med vare sig av denna allmänna tidsstämning eller av enskilda uppgiftslämnares övertygelse.

Det är uppenbart att vissa inhämtningsmetoder har betraktats som säkrare än andra. När material från telefonkontrollen presenteras sägs regelmässigt att det kommer från "tillförlitlig" eller "absolut tillförlitlig" källa. Det fanns givetvis skäl till den bedömningen. Har övervakarna själva hört att någon beställt en prenumeration eller en resa eller anmält sig till en kurs så finns det ingen större anledning att tvivla på uppgiften. Att man sedan kan ifrågasätta värdet av dessa uppgifter är en annan sak. Samma förhållande gäller givetvis information som erhållits genom buggning.

Svårare var det med de uppgifter som inkom från den skiftande skaran av meddelare. I kanten till deras rapporter fanns det oftare anledning att sätta utropstecken men också frågetecken. I detta avsnitt behandlas övervakarnas bedömning av källornas tillförlitlighet i anslutning till de konkreta misstankar som ovan redovisats: förberedelser till illegalitet i Norrbotten, sabotagering i Mellansverige och enskilda personers illegala verksamhet.

Rapporterna om kommunisternas verksamhet i Norrbotten innehöll visserligen alarmerande uppgifter men var samtidigt av rykteskaraktär. Det fanns all anledning att fråga sig vad som kunde vara sant eller rimligt i de olika uppgifterna. Den frågan ställdes också av kollegerna i Oslo i samband med att de sände över rapporten från oktober 1949. De begärde ett uttalande om uppgifternas riktighet och från Stockholm gick rapporten vidare till statspolisen i Luleå för granskning.⁴⁶⁸

Svaret dröjde, men i maj 1951, efter 1,5 år, inkom dock ett svar från 3:e roteln vid kriminalstatspolisen i Luleå. Drygt fyra månader senare inkom ytterligare en kommentar till den norska promemorian, dock oklart från vem, möjligen från försvarsstaben.

⁴⁶⁸ Erik Lönn, Stockholm t. Georg Wuopio, Luleå 29/10 1949, 15:221, vol. 1, SÄPO.

Den källa som utpekats i dessa rapporter var "den allmänna meningen". Det var alltså helt enkelt fråga om att bedöma insamlade rykten och när det talas om "mycket vederhäftig" källa så är det själva ryktesinsamlaren och inte ryktesspridarna som åsyftas. Hans identitet framgår inte av rapporterna men i kommentaren från Luleå pekades en i sammanhanget central person ut: journalisten K. Denne hade under hösten 1948 rest omkring i Norrbotten och inhämtat uppgifter om kommunisterna. Han hade också rest i Norge. Som en annan möjlig bidragsgivare nämndes en redaktör i Malmberget, som varit i kontakt med K.⁴⁶⁹ Hur trovärdiga var då de rykten han redovisat?

Uppgifterna om medveten förflyttning av kommunisterna till vissa industrier kunde Luleå-polisen i någon mån bekräfta. Man hade nämligen uppgifter om att en gruvarbetare S åkt omkring i Tornedalen och Gällivare och uppmanat kommunisterna att söka arbete i gruvorna. Uppgiften kom från K samt även från annat håll och bedömdes som trovärdig.

I övrigt kunde konstateras att bristen på arbetskraft lett till att många kommunisterna anställdes vid såväl viktiga industrier som vid Statens Järnvägar. Men att centrala direktiv från SKP låg bakom hade inte kunnat fastställas. Uppgiften om att ett flertal av förmännen vid kraftverksbygget vid Harsprånget var kommunisterna betecknades som kraftigt överdriven.

Beträffande den underjordiska verksamheten hade inga säkra uppgifter framkommit:

Uppgifter om att kommunisterna hållit nattliga sammanträden, företagit misstänkta resor, forslat misstänkta paket, haft förbindelse med utlänningar etc. kunna tyda på förekomsten av någon slag illegal verksamhet, men belägg härför har hittills icke kunnat erhållas.

Rörande uppgiften om Hilding Hagbergs besök i Pajala på nyåret 1949 konstaterades kallsinnigt att uppgiftslämnaren förväxlat Hilding och Helmer Hagberg. Den senare hade sin hemvist i trakten och att han besökt Pajala var föga uppseendeväckande.

Uppgifterna om kommunisternas planering för krig kunde inte bekräftas. Det var "icke känt" att de planerade att dra sig upp till områdena sydväst om Gällivare och inte heller att de upplagt va-

⁴⁶⁹ Isaksson, Luleå t. Lönn, Stockholm, Luleå 8/5 1951, 15:221, vol. 1, SÄPO.

penlager och liknande. För uppgiften om flygtransporter av vapen och sprängämnen hade inga belägg framkommit. En särskild utredning hade ägnats just den saken. Uppgifterna om kommunisternas vapeninnehav var, såvitt kunde bedömas, kraftigt överdrivna.⁴⁷⁰

Också den anonyma kommentaren från september 1951 är sval i sin bedömning av de "norska" uppgifterna. Omflyttningarna bedömdes i denna rapport som mer "en social företeelse än en medveten politisk aktion". Författaren menade att kommunisterna var överrepresenterade bland den rörliga arbetskraften och det var den som sökte sig till Norrbottens anläggningsarbeten och gruvor. Beträffande det illegala arbetet och förberedelser för illegalitet menade författaren att detta alltid intagit en framskjuten plats i kommunisternas kamp mot det kapitalistiska samhället och det fanns inga informationer om att denna verksamhet upphört. "Å andra sidan", fortsatte resonemanget, "äro informationer av mer konkret karaktär om denna verksamhet mycket sparsamma." Den speciella organisation som omtalats i rapporten och som leddes av Gunnar Öhman var, kunde man förmoda, inget annat än den nya partiorganisation som sedan hösten 1948 var under uppbyggnad.

Uppgifterna om planering för krig och om vapenlager m.m. måste enligt denna författare bedömas med stor skepsis. Själv såg han dem som betydande överdrifter. Antydningar av liknande art hade framförts tidigare men hade hittills inte kunnat bekräftas.

Något överraskande förklarade denne utvärderare att övriga uppgifter inte berättigade till tvivel på meddelarens trovärdighet. Men uppgifterna var en smula "spetsade", vilket "inte är ovanligt i genren men vilket kräver stor kritiskhet vid granskning och värdering".⁴⁷¹

De kritiska kommentarer som dessa båda utvärderare presenterade byggde i hög grad på ganska lättillgänglig kunskap om den politiska och sociala miljön i Norrbotten och kunde rimligen också ha tänkts ut av kollegerna. Alla kunde ju räkna ut att förekomsten av kommunister på en arbetsplats inte utan vidare kunde tydas som infiltration, i synnerhet inte i en bygd där var femte medborgare och var tredje arbetare röstade på SKP. Men det har givetvis sitt värde att konstatera att övervakarna vid denna tidpunkt höll en kritisk distans till den trumeld av anklagelser som i den allmänna debatten riktades mot kommunisterna. Det här var tiden för Kihl-

⁴⁷⁰ Ibid.

⁴⁷¹ Ang. informationer om kommunismen i Sverige, L 906, 15:221, vol. 1, SÄPO.

bergs artiklar i DN om kommunisternas landsförräderi och många ledarskribenter följde tätt i Kihlbergs fotspår.⁴⁷²

När det gällde påståendena om en mellansvensk sabotagering samt åtskilliga av anklagelserna mot enskilda för illegal verksamhet kunde de föras tillbaka till meddelaren "Toddy" och kretsen kring honom. Hur skall då de bedömas? Kunde de betraktas som tillförlitliga uppgiftslämnare?

För den som i efterhand tar del av polisens material om "Toddy" och hans medarbetare är det uppenbart att svaret på frågan måste bli nej. Gruppen tycks ha sett samarbetet med försvarsstaben som ett festligt om än litet väl äventyrligt upptåg, men också som ett sätt att tjäna en slant, kanske ge igen för någon gammal oförrätt och driva litet med säkerhetsofficerarna. Rapporterna från "Toddy"-kretsen visar bl.a. att åtminstone tre av de fyra var ömsesidigt medvetna om varandras aktivitet som meddelare och att de samverkat i denna roll. Man kan se att "Caligula" lämnat upplysningar till "Toddy" som lämnat dem vidare till försvarsstaben och att "Caligula" och "Akilles" diskuterat sina förbindelser med försvarsstaben och vad som kunde vara lämplig ersättning för en rapport. Det framgår att kontaktmannen på försvarsstaben, Erik Linck, sagt till "Akilles" att de misstänkte att "Caligula" hade något "skumt" för sig och bett "Akilles" "pumpa" honom och att "Akilles" senare samma dag berättat för "Caligula" vad Linck sagt. Försvarsstaben hade att göra med personer som för eftervärlden mer ter sig som karaktärer i en pikareskroman än som seriösa polismedhjälpare.

Materialet visar att polisen också, åtminstone vid ett tillfälle, frågat sig om detta verkligen var goda källor. Frågan var närmast föranledd av några rapporter som "Toddy" lämnat om sina och "Caligulas" resor till de skandinaviska grannländerna hösten 1948. Eftersom dessa resor övervakats av svenska, danska och norska polisen var det lätt att konstatera att uppgifter om reserutt, möten och mötesplatser var riktiga. Men kunde man lita på den bild "Toddy" gav av vad resorna och samtalen egentligen handlade om? Och gav han en riktig skildring av sin egen roll i sammanhanget? I rapporterna framställde han sig som den främste företrädaren inom SKP för anslutning till Kominform och gjorde gällande att mening- en med resorna var att diskutera hur de skandinaviska partierna skulle kunna knytas närmare till Moskva och den nationella oppor- tunismen kväsas. Statspolisen ställde sig tvivlande.

⁴⁷² Se Ekengren och Oscarsson: *Det röda hotet*.

I en anonym promemoria upprättad inom säkerhetspolisen i december 1948 konstaterades att "Toddy" förvisso gjort de resor och haft de möten han beskrivit, men när det gällde samtalens betydelse gjorde författaren invändningar. Det framhölls sålunda att "Toddy" "i ytterst ringa mån haft beröring med det praktiska partiarbetet". Inte heller hade han någonsin syntills tillhöra "den ledarkrets av SKP, inom vilken de politiska avgörandena träffats". "Toddy" uppgavs vara missnöjd med såväl det svenska som det sovjetiska partiets politik och torde inte längre vara medlem i SKP. Mot bakgrund av detta föreföll det otroligt att han spelat den roll i Kominformvännernas ansträngningar som rapporterna gav sken av. Säkerhetspolisens slutsats blev att "upplysningarna om hans ["Toddys"] roll som förespråkare för en Kominformvänlig linje inom SKP äro att anse som icke endast tvivelaktiga utan högst osannolika".⁴⁷³

Relationen av de yttre händelserna var alltså, enligt denna analys, korrekt men bilden av deras innebörd förvrängd. Ett ytterligare försök att bedöma "Toddys" trovärdighet som gjordes i juli 1949 gav också ett ganska nedslående resultat. Vad som då granskades var några uppgifter om kommunistiskt spioneri och sabotage som "Toddy" rapporterat om. Bl.a. granskades den ovannämnda episoden med fotografierna från SAAB:s flygplanstillverkning som kommissarie Lönn på Statspolisen ville utröna sanningshalten bakom. Han vände sig till kollegerna i Luleå med en fråga om vad som kunde ligga bakom uppgifterna och fick reda på att inga misstankar hade kunnat bekräftas.⁴⁷⁴ Han vände sig också till försvarsstabens och fick del av Palmstiernas uppfattning att uppgifterna om SAAB, hade "verklighetsunderlag". Om de övriga uppgifterna sade Palmstierna enligt statspolisens referat:

De ... äro hopfantiserade och uppduktade av "Akilles", som lämnat "Toddy" uppgifterna för att göra sig intressant i "Toddys" ögon. "Toddy" kan möjligen ha varit i god tro, då han återgivit dem...⁴⁷⁵

Denna kommentar gäller alltså i första hand "Toddy" som alltså framstår som antingen godtrogen eller lättsinnig i sitt förhållande

⁴⁷³ PM, daterad 2/12 1948, utan namn, 22 s. "Bo Nilssons" personakt, löpnr A 14. SÄPO. Att den upprättats vid 1:a byrån framgår av Hänvisning, u. Lars P. Lindroth, Sthlm den 3 januari 1949, 5:21/86.

⁴⁷⁴ P.M. angående ifrågasatt kommunistiskt spionage vid Norrbottens Järnverks Aktiebolag. u. Luleå den 8 juli 1949. Rolf Rhodin, kriminalkonstapel.

⁴⁷⁵ PM utan titel, u. Stockholm den 14 juli 1949, Simon Roos. 15:670, SÄPO.

till sanningen. Men kommentaren kastar en djup skugga av tvivel även över hans medhjälpare "Akilles", som Palmstiernas kollega Linck ett halvår tidigare karakteriserat som "pålitlig".

Polisens egen analys visade alltså på problem i "Toddys" förhållande till sanningen: han hade förvrängt innehållet i de samtal han refererat och han hade reservationslöst återgivit uppgifter från tveksamma eller icke trovärdiga källor.

Till detta böra också noteras att "Toddy" själv försåg sina uppgifter med vissa varningsflaggor. Trots att han kunde hävda att partimedlemmar lämnat ut uppgifter om den svenska beredskapen under kriget kunde han samtidigt säga att "någon fosterlandsförrädisk verksamhet" hade det dock inte varit tal om. Denna reservation återkom vid flera tillfällen. En ännu tydligare varning utfärdade han 1958 när han under "Sinner"-samtalen kom in på de uppgifter han lämnat tio år tidigare. Enligt uppteckningen ville han nu framhålla "att han blivit på det klara med att dessa upplysningar tydligen nedtecknats på sådant sätt, att sakförhållandet i viss utsträckning blivit felaktigt återgivet. Materialet i fråga kan därför icke anses vara helt tillförlitligt."⁴⁷⁶

Polisen ställde alltså redan 1949 frågor om "Toddys" tillförlitlighet. För eftervärlden finns det vissa möjligheter att ytterligare undersöka saken genom att ställa "Toddys" uppgifter mot annat material. Det visar sig då att de sakuppgifter som kunnat kontrolleras stämmer väl.⁴⁷⁷ Men när det gäller att tolka innebörden av dem tar fantasin ibland över. En av hans rapporter handlade om en "ny hemlig radiokontakt mellan partiet och Moskva". Det var i april 1948 som "Toddy" berättade att en sådan hade upprättats i partiets högkvarter på Kungsgatan 84. Han kunde också tala om att anläggningen låg på fjärde våningen i gathuset och att en stor antenn monterats "i allra största hemlighet". Som mottagare fungerade en ung man, som brukade börja sitt arbete klockan sju, "då lokalerna i övrigt är utrymda". "Toddy" var säker på att verksamheten syftade till att ta emot meddelanden från Moskva. Sannolikt hade dessa "codekaraktär". Denna information hade "Toddy" från en bekant, som i sin tur fått den från Fritjof Lagers sekreterare, Signe Eriksson, som framfört sin berättelse "i viskande ton".⁴⁷⁸

⁴⁷⁶ Samtal med Sinner den 3 oktober 1958, HK 78/58, SÄPO.

⁴⁷⁷ Se framför allt uppgifter om Ny Dags ekonomi och saneringen av denna som antagligen bygger på material som "Caligula" fått tag på. Dessa uppgifter har kontrollerats mot SKP:s AU-protokoll.

⁴⁷⁸ Utdrag ur "Toddy", 19.4.1948, "Gösta Sands" personakt, A4.

Den här uppgiften går att kontrollera med hjälp av rapporter från en förtrolig meddelare som under en tid haft viss insyn i verksamheten på Kungsgatan 84. Av hans berättelser framgår att man där under våren 1948 försökt avlyssna den sovjetiska nyhetsbyrån Telepress' kortvågssändningar som gick per telegrafi (morse). På grund av dåliga mottagningsförhållanden hade detta dock inte kunnat genomföras.⁴⁷⁹

"Toddys" hemliga radiokontakt var alltså inget annat än ett misslyckat försök att lyssna på sovjetiska nyhetssändningar. Man kan säga att det "Toddy" berättade faktiskt inträffat men att han på egen hand gav det en ny och intressantare innebörd. På samma sätt förhöll det sig möjligen när "Toddy" om "Bertil Sinelius" utbetalning till en förlagsman sade att det nog inte var ersättning för någon översättningsrätt utan för "vissa uppdrag" eller när han var övertygad om att "Sinelius" reste till Moskva med "speciella uppdrag". Mönstret är att ett skal av korrekta detaljer fylls med ett nytt och dramatiskt innehåll.

De nu nämnda synpunkterna återfinns inte i polisens handlingar men saknas som framkommit inte andra exempel på kritisk granskning av inkommande uppgifter. Som tidigare visats utsattes även inkommande namnlistor från Grupp B/IB för liknande kritik. Dessa exempel säger inget om hur vanlig denna typ av granskning varit. I de flesta fall som återfunnits har någon inom polisen kritiserat försvarsstabens resp. IB:s källor. Det är möjligt att det varit vanligare att kritisera uppgifter som kommit utifrån än sådana som tagits fram i den egna organisationen. Men det är också möjligt att det förts resonemang som aldrig dokumenterats.

6.6.18 Objektivitetsfrågan

Det är en sak att bilda sig en uppfattning om trovärdigheten i viss uppgift. Det är en annan sak att sedan bestämma i vilken mån denna uppfattning skall inverka på det praktiska arbetet. Det beslutet är viktigt ur effektivitetssynvinkel: spökjakt får inte ta resurser från spionjakt. Men det är också viktigt ur objektivitetssynvinkel.

Det är en självklarhet att all myndighetsutövning skall präglas av allsidighet och objektivitet. Berörda medborgare skall kunna lita på

⁴⁷⁹ Rapport 6/11 1952, 5:73/156, vol. 1, SÄPO. Ang. radiotrafik på Kungsgatan 84, se äv. P.M., u. Stockholm den 7 juni 1949, N. Hammerby, "Gösta Sands" personakt, A4, SÄPO; P.M., u. Stockholm den 26.9. 1949, Lars P. Lindroth, "Gösta Sands" personakt, A4, SÄPO.

att de inte åsamkas skada genom att deras ärenden blivit ensidigt eller partiskt belysta.

Denna allmänna regel har givetvis sin tillämpning även på polisens arbete och inte minst på Säkerhetspolisens. I direktiv nr 1 1948 om återupptagande av kommunistövervakningen betonade Georg Thulin vikten av objektivitet. Den principen gäller fortfarande. I broschyren *Etik och säkerhet. Riktlinjer för anställda vid Säkerhetspolisen* (1999) konstateras att SÄPO:s verksamhet kan få långtgående konsekvenser för den enskilde och att det därför är nödvändigt att de uppgifter som inhämtas noga bedöms med avseende på uppgifternas riktighet och uppgiftslämnarens tillförlitlighet. Innebörden i detta preciseras på följande sätt:

I utrednings- och spaningsverksamheten skall objektiviteten vara ledstjärnan. Belastande uppgifter ska inte tas för givna. Information och bevis som kan tala till en persons förmån ska tillvaratas och tillsammans med andra uppgifter vägas in i en objektiv bedömning. Verksamheten ska bedrivas så att någon ej i onödan utsätts för misstanke eller annan olägenhet.

Följde polisen och de andra övervakarna denna objektivitetsprincip i sin bevakning av SKP-komplexet under de första efterkrigsdecennierna? Det är en fråga både om att ta hänsyn till information som drar belastande uppgifter i tvivelsmål och om att beakta uppgifter som kan förklara ett misstänkt uppträdande.

Det finns inslag i materialet som tycks visa att en kritisk analys av inkommande uppgifter också lett till att misstankar avskrivits eller tonats mer. Uppgifterna om sabotageringen i Mellansverige och omflyttningen av kommunister till vissa företag i Norrbotten verkar helt enkelt ha glömts bort, vilket rimligen inte skulle ha varit fallet om man tagit uppgifterna på allvar. Den uppseendeväckande IB-rapporten om de utlandsutbildades konspirativa uppgifter efter hemkomsten nämns överhuvudtaget inte i senare översikter i ämnet. Så långt är alltså intrycket, baserat på ett bräckligt material, att man inom polisen anlagt och tagit hänsyn till kritiska synpunkter.

När det gäller bedömningen av utlandsutbildningens illegala karaktär är det däremot påtagligt att man inte låtit sig påverka av arrangörernas och partiets förklaringar till att denna omgavs med sekretess. Det från objektivitetssynpunkt mest problematiska är dock behandlingen av uppgifter om enskilda.

Som framgått ovan bottenar många av de misstankar för illegal verksamhet som riktades mot enskilda personer i uppgifter som

lämnats av "Toddy" och personer i hans omgivning. Vad gäller dessa uppgifter har olika "avlastande" omständigheter framkommit. Till dem hör att "Toddys" trovärdighet tidigt utsattes för kritik, och att han själv i olika sammanhang lät förstå att uppgifterna inte skulle tas allt för allvarligt; han sade att kommunisternas verksamhet under kriget aldrig varit riktad mot Sverige. År 1958 i "Sinners" skepnad, sade han att "Toddy"-materialet inte kunde betraktas som helt tillförlitligt. Dessa omständigheter åberopas, så vitt framkommit, endast vid ett tillfälle i samband med bedömningen av en enskild person. Det är när en tjänsteman vid säkerhetspolisen anmärker att man kanske borde hejda sig med övervakningen av "Bertil Sinelius" eftersom "Sinner"/"Toddy" sagt att hans verksamhet under kriget inte varit riktad mot Sverige. Denna invändning hindrade dock inte att "Sinelius" ännu i mars 1977 betecknades som rysk agent.

I övrigt har i materialet om övervakningen av SKP-komplexet inte kunnat återfinnas några exempel på att omständigheter som talar till den utpekades fördel åberopats i övergripande bedömningar⁴⁸⁰. Vad gäller "Abraham Kronström" nämns inte att "Toddy", som pekat ut honom, var en problematisk källa och inte heller möjligheten att "Toddys" anklagelser kunde vara färgade av en personlig konflikt från krigsåren. Inte heller frågar man sig hur denne kände kommunist kunnat få kunskap om sådant som kunde göra honom användbar som "spion för sovjetrysk räkning".

Beträffande "Bertil Sinelius" och "Svante Larsson", som båda utpekades som illegalt verksamma under andra världskriget, borde uppgiften att kommunisternas verksamhet inte varit riktad mot Sverige vara av intresse. Den uppgiften återfinns dock inte i deras personakter och används aldrig till deras förmån. Vad gäller alla övriga kommunister, närmare 30 stycken, som av "Toddy"/"Sinner" utpekades som "verksamma" är mönstret i princip detsamma; d.v.s. av akten framgår att de utpekats men inte att utpekaren också sagt att de inte handlat landsförrädiskt. Kritiken av uppgiftslämnaren lyser likaledes med sin frånvaro.

Ovanstående iakttagelser bygger på en genomgång av de bevarade handlingarna rörande cirka trettio enskilda kommunister som misstänkliggjorts av "Toddy"/"Sinner". I deras fall är det uppenbart att objektivitetskravet i stort sett negligerats. Uppgifter som talat

⁴⁸⁰ Här åsyftas dels de sammanfattningar som regelmässigt återfinns i inledningen till en personakt, dels de personbeskrivningar som ingår i TK-promemoriorna.

till deras fördel har endast i ett fall och utan bestående verkan åberopats. Denna bristande objektivitet framträder tydligast i de PM som beledsagade ansökningar om telefonkontroll.

Dessa brister kan i viss mån ses som en effekt av den antikomunistiska stämning som präglade tiden. Svag respekt för kommunisters medborgerliga rättigheter uppfattades knappast som något allvarligt fel. En annan och mer handfast orsak ligger i den praktiska hanteringen av inkommande information. När en meddelare riktat misstanke mot en person har uppgiften rutinmässigt förts in i den utpekades akt. Om sedan denne meddelares trovärdighet drags i tvivelsmål har den uppgiften enbart lagts i meddelarakten. Däremot har den inte lagts där den skulle ha gjort mest nytta, d.v.s. i den utpekades personakt.

6.7 Sammanfattning

Upprättandet av ett register över kommunister var under de första efterkrigsdecennierna en huvuduppgift för polisens säkerhetstjänst. Den gav arbetet ett konkret och handgripligt mål. Registret skulle användas vid personalkontrollen och hade därmed en central uppgift i det nationella säkerhetsskyddet. Utan tvekan är det också så att information om enskilda individers anknytning till den kommunistiska rörelsen är det viktigaste, eller åtminstone mest omfattande, resultatet av det övervakningsarbete säkerhetstjänsterna bedrev. Namnlistor är det vanligaste resultatet av övervakningen. Därefter kommer personinformation av mer detaljerat slag gällande mycket allmänna saker som prenumerationer och bokinköp men också den politiska karriären och i en del fall mer personliga saker som konflikter på arbetsplatsen och familjeförhållanden.

De metoder som hade den mest rutinmässiga karaktären och som i praktiken kunde hållas gående utan avbrott var inre spaning (öppna källor) och telefonkontroll. För båda dessa gällde också att det säkraste utfallet var just uppgifter om enskilda såsom t.ex. namn på styrelseledamöter, mötestalare, prenumeranter etc. Det kan vara frestande att tänka sig att polisen lagt sådan vikt vid registerarbetet eftersom det var just det man hade bäst förutsättningar att klara. Men till bilden hör också att det fanns mycket tydliga förväntningar utifrån, inte minst från försvarsstabens sida, på att polisen skulle bedriva ett brett upplagt registreringsarbete.

Information om enskilda personer kom givetvis även in genom andra metoder. Personer som besökte partihögkvarteret noterades

av personalen på observationsposten på Kungsgatan 75. Om en besökares identitet var okänd kunde han när han kom ut på gatan, få en konstapel i hälar som följde efter genom stan. Eventuellt kunde denna sedan rapportera vad det stod för namn på den skuggades lägenhetsdörr, eller vad hans bil hade för nummer, varefter den okände med andra myndigheters hjälp kunde identifieras och registreras.⁴⁸¹

Ett stort men inte alls systematiskt arbete har också lagts ner på att följa den reguljära partiverksamheten. Detta har till stor del skett med hjälp av öppna källor, framför allt pressen. Det materialet har kompletterats med information från t.ex. telefonkontrollen och olika meddelare. Informationen har sammanfattats i månads- eller kvartalsrapporter. Övervakningen har pågått över hela landet men det mesta av det regionala materialet har gallrats. Det som är kvar antyder att inhämtningen varit starkt påverkad av de meddelare som råkat infinna sig. Om enstaka lokala föreningar eller fackklubbar kan det därför finnas detaljerad information medan övriga helt saknas i materialet. Det verkar också som om intresset för uppgiften varit som störst i början av 1950-talet, då också buggning användes vid flera tillfällen, för att sedan svalna betydligt mot decenniets slut. Genom IB:s inträde på scenen i början av 1960-talet höjdes aktivitetsnivån igen under några år. Det motiv som anfördes för denna kartläggning av normal partiverksamhet hade att göra med den s.k. larmklockefunktionen. Säg man tecken på ökad och onormal aktivitet inom organisationerna kunde det vara ett tecken på ett förestående sovjetiskt angrepp.

Övervakningen av den verksamhet som misstänktes för att vara illegal har här ägnats den största uppmärksamheten, men i verkligheten var den av allt att döma en mindre del. Intrycket är snarare att information om en persons illegala verksamhet haft sin största betydelse genom att möjliggöra telefonkontroll som sedan använts för att samla in namn och andra rutinuppgifter om partiverksamheten.

De två största enskilda brottsutredande uppgifter med anknytning till SKP som polisen ägnade sig åt syftade till att kartlägga den illegala organisationen och att avslöja inflödet av ekonomiskt stöd från kommunistländerna. I båda fallen tycks ansträngningarna ha avbrutits i början av 1960-talet, i det första fallet för att man börja-

⁴⁸¹ PM angående övervakning av Kungsgatan 84, u. Stockholm den 17 oktober 1952, Olle Ericsson; PM ang. övervakning av Kungsgatan 84, u. Stockholm den 8 oktober 1952, Olle Ericsson; PM (Måndagen den 25 oktober 1948 klockan 18.30 iakttog jag ...) u. Stockholm den 25 oktober 1948, Nils Hammerby, 15:6020, SÄPO.

de förlora tron på att det man letade efter verkligen existerade, i det andra för att entydiga belägg inte gick att uppbringa. Utöver detta har polisen intresserat sig för några enstaka konkreta illegala operationer samt, som sagt, för att utreda om utpekade enskilda partimedlemmar var "illegalt" verksamma. Inte heller här avslöjades någon brottslig verksamhet.

Det finns inget samlat material som belyser hur värderingen av det inkommande materialet gått till. Däremot finns enstaka PM där en meddelares tillförlitlighet granskas. I flera fall har granskningen lett till att en meddelares trovärdighet dragits i tvivelsmål. Denna kritik har riktats också mot meddelare som utpekat en lång rad personer som "illegalt verksamma". Kritiken har dock i regel inte inverkat på bilden av dessa utpekade. Överhuvudtaget tycks uppgifter som talar till en registrerad kommunist fördel ha haft svårt att tränga igenom.

7 Övervakningen efter 1970

Som konstaterats ovan kom SKP som hotbild under 1960-talet att sjunka undan i takt med att nya signaler kom från partiledningen. Från omkring år 1967 kom säkerhetspolisens hotbild att i stället kretsa kring FNL-rörelsen och KFML och från början av 1970-talet också kring KFML(r). Vid ingången av 1970 torde säkerhetspolisens intresse för VPK enbart ha avsett kretsen kring Norrskensflamman samt den radikala grupp som fanns i Malmö med Jörn Svensson som framträdande namn. I november 1970 framhölls vid en intern konferens inom säkerhetspolisen att med anledning av de signaler som kommit från regeringen måste sektionerna avhålla sig från att i sina skrivelser nämna att VPK haft möten, insamlingar och annat liknande. I och för sig kunde sektionerna, enligt chefens för bearbetningsroteln mening, besöka VPK:s möten och följa partiets verksamhet, men om de också rapporterade detta kunde det "kompromettera" verksamheten "den dag JO eller JK kommer och inspekterar". Chefen för säkerhetspolisen Hans Holmér deklarerade vid samma tillfälle att "VPK skall vi inte syssla med". Enligt Holmér skulle detta inte tolkas som att VPK:are skulle gå fria från registrering i alla lägen. Snarare var det så att tillhörigheten till VPK var en i sammanhanget "ointressant" faktor.⁴⁸²

7.1 Norrbottenkommunisterna

I november 1970 gick ett av Hans Holmér upprättat förslag till hemlig förteckning över organisationer som säkerhetspolisen skulle ägna särskild uppmärksamhet ut på remiss till sektionerna. I sitt remissvar anförde sektionen i Luleå, under ledning av Georg Wuopio, följande:

⁴⁸² Ulf Eliasson, *Politisk övervakning och personalkontroll 1969-2002*.

Vad härefter angår organisationer, som företräder en samhällsfi-entlig inställning, anser sig sektionen böra erinra om att inom VPK i Norrbottens län finnes en fraktion med klart revolutionär inställning, nämligen de s.k. gammelkommunisterna eller stalinisterna. Som känt är har denna meningsgrupp tagit avstånd från den revisionism som partiledaren C. H. Hermansson i offentliga sammanhang förespråkade. Denna inställning kom till klart uttryck från fraktionens sida vid diskussioner rörande VPK:s nuvarande partiprogram. Det hävdades med skärpa att maktövertagandet endast kunde bli verklighet genom proletariats revolution och till sina yttersta konsekvenser med användande av våld. Fråga uppkommer därför, hur man ur registrerings synpunkt bör bedöma dessa VPK-anslutna förkämpar för den revolutionära linjen. Som samhällsomstörtare synas de vara minst lika farliga som exempelvis anhängare av KFML.⁴⁸³

Luleåsektionens synpunkter kom dock inte att beaktas när den slutgiltiga förteckningen fastställdes den 17 december 1970. Säkerhetspolisen var naturligtvis väl införstådd med regeringens uppfattning att VPK som parti liksom dess medlemmar inte längre skulle övervakas och registreras enligt tidigare modell. Detta innebar dock inte att de fronderande Norrbottenkommunisterna lämnades helt utan övervakning.

Redan vid mitten av 1960-talet hade flammangruppen framträtt som en oppositionell kraft inom kommunistpartiet med ambitioner att behålla de goda kontakter som funnits i Moskva och Berlin. När Norrskensflammas chefredaktör Alf Lövenborg 1966 ansåg att tidningen behövde en ny tryckpress var det till det östtyska broderpartiet SED som han vände sig för att få hjälp. Vid denna tidpunkt ansåg dock SED att sådana frågor, i likhet med tidigare praxis, skulle handläggas av respektive partis centrala ledning.⁴⁸⁴ Som Werner Schmidt visat ansåg östtyskarna att Norrskensflamman visserligen var ett mycket viktigt organ för oppositionen inom SKP/VPK men att tidningen också var sekteristisk och otaktisk i sin öppna kamp mot partiledningen i Stockholm. Ett alltför öppet stöd till flammangruppen riskerade att öka splittringen inom kommunistpartiet vilket både Moskva och Berlin synes ha velat

⁴⁸³ Telex RPS/Säk, Luleå till RPS/Säk, Stockholm 9/12 1970. Akt 5:720/7 löpnr 1. SÄPO.

⁴⁸⁴ Schmidt, Werner: *Övervakningens målobjekt: Svenska kommunisterna som femte kolonn, potentiella landsförrädare och sannolika spioner*. Opublicerad expertrapport till Säkerhetstjänstkommissionen, s. 36.

undvika. Den gamle partiledaren Hilding Hagberg lät sig dock inte nöja med detta utan inledde 1968 förhandlingar om en ny tryckpress på partinivå både i Sovjetunionen och i Östtyskland. Först 1973 kunde förhandlingarna föras till ett lyckligt slut och fakturan för tryckpressen, 632 610 svenska kronor, behövde tidningen aldrig betala.⁴⁸⁵

Det är oklart hur mycket säkerhetspolisen kände till beträffande Norrskensflammas affärer med DDR. Uppgifter om detta förekommer dock i PM som användes som underlag vid ansökan om telefonavlyssning av personer med anknytning till tidningen. I februari 1969 inleddes telefonkontroll av två anställda vid Norrskensflamman varvid också redaktionstelefonen avlyssnades. Bakgrunden var de två personernas omfattande internationella kontakter vilka ansågs motivera misstankar om spioneri respektive medhjälp till spioneri.

Avlyssningen pågick till början av 1972 då den avbröts. Endast en av de två misstänkta var då fortfarande under avlyssning och i samband med att denne invaldes i riksdagen valde åklagaren att avbryta telefonkontrollen hellre än att avlyssna en riksdagsman. Säkerhetspolisen och åklagaren gjorde dock ett försök att förnya tillståndet att avlyssna Norrskensflamman genom att hänga upp det på en annan person. Ansökan om telefonkontroll avslogs dock av tingsrätten i Luleå som inte ansåg brottsmisstankarna tillräckligt väl underbyggda. I augusti 1972 kunde emellertid avlyssningen återupptas då en av dem som ursprungligen ingick i förundersökningen nu återkom till Norrskensflamman. Avlyssningen pågick till maj 1973 då den avbröts för gott.⁴⁸⁶

Genom avlyssningen av Norrbottenkommunisterna och i synnerhet då redaktionstelefonerna inkom en hel del uppgifter som inte hade med misstankarna om spioneri att göra. Detta framgår bl.a. av ett telex från säkerhetspolisen i Luleå till chefen för säkerhetspolisen P.G. Vinge. I detta meddelades att Norrskensflamman i februari 1970 skulle utkomma med ett specialnummer angående gruvstrejken bl.a. innehållande intervjuer med flera av de centrala aktörerna.⁴⁸⁷ En månad senare beklagade Luleåsektionen att på grund av tekniska fel hade inte telefonavlyssningen fungerat den senaste veckan. Luleåsektionens telex fortsätter:

⁴⁸⁵ Ibid. s. 37.

⁴⁸⁶ Lampers, Lars Olof: *Säkerhetspolisens användning av överskottsinformation från telefonkontroll*. SÄKO.

⁴⁸⁷ Telex, sektionen i Luleå till P.G. Vinge 9/2 1970. Akt P 7750 löpnr A 1. SÄPO.

På grund härav har det varit ytterligt sparsamt med uppgifter beträffande bl.a. de pågående förhandlingarna i gruvkonflikten.⁴⁸⁸

I ett annat telex ställt till byråchefen Olof Frånstedt refererade Luleåsektionen ett samtal mellan två redaktörer på Norrskensflamman som samtalade om en misstänkt förskingring vid Gruv 12:an.⁴⁸⁹ Även den DDR-finansierade tryckpressen berördes i vissa samtal som avlyssnades av säkerhetspolisen. Den 2 november 1970 avlyssnades således ett samtal mellan en redaktör vid Norrskensflamman och en kollega vid Förenade Landsortstidningar. Kollegan hade hört att Norrskensflamman köpt en ny tryckpress och undrade om pengarna kom "österifrån". I förbigående nämndes att enligt uppgift skulle VPK-ledaren C. H. Hermansson vara bekymrad över hur Norrskensflamman finansierade sin verksamhet. Redaktören vid Norrskensflamman avvisade dock alla sådana rykten och hänvisade till att tidningen hade en "sällsynt uppoffrande läsekrets, som under årens lopp samlat in många miljoner".⁴⁹⁰

En hel del uppgifter av rent partipolitisk karaktär inkom också via telefonavlyssningen framför allt avseende oppositionen mot C. H. Hermansson och den övriga partiledningen i Stockholm.⁴⁹¹ Bl.a. fick säkerhetspolisen denna väg kännedom om vem på Kungsgatan 84 som lämnade uppgifter till Norrbottenkommunisterna inför partikongressen 1969.⁴⁹² Men det var inte bara de interna partiintrigerna inom VPK som fick sin belysning. Även Norrbottenkommunisternas kamp mot lokala maoister berördes i rapporterna från telefonavlyssningen.⁴⁹³

Telefonavlyssning var inte den enda övervakningsmetoden som användes mot Norrbottenkommunisterna. Vid besök i Stockholm förekom ofta att besökarna från Norrbotten skuggades av säkerhetspolisen.⁴⁹⁴

Som nämnts ovan fick Norrskensflamman stöd av det östtyska enhetspartiet, SED, för att införskaffa en ny tryckpress. Att SED några år in på 1970-talet frångick den gamla linjen att inte stödja fraktioner inom broderpartierna var troligen en följd av att man

⁴⁸⁸ Telex sektionen i Luleå till P.G. Vinge 12/3 1970. Akt P 7750 löpnr A 1. SÄPO.

⁴⁸⁹ Telex, sektionen i Luleå till O Frånstedt, Rps/Säk 26/10 1970. Akt P 7750 löpnr A 1. SÄPO.

⁴⁹⁰ Telex, sektionen i Luleå till RPS/Säk 5/11 1970. Akt P 7750 löpnr A 2. SÄPO.

⁴⁹¹ Se handlingar i P 2984 och P 7750. SÄPO.

⁴⁹² RPS/Säk, Luleå till RPS/Säk, Stockholm, BDL 246/69, 1/9 1969. Akt P 2984 löpnr A 5. SÄPO.

⁴⁹³ Flera exempel på detta finns i akt P 2984 löpnr A 5.

⁴⁹⁴ Se t.ex. P 2984 löpnr Ö 4. SÄPO.

mer eller mindre givit upp hoppet om att påverka den centrala VPK-ledningen i Stockholm. Efter VPK:s partikongress 1969 fattade SED beslut om att tillsammans med SUKP stödja "de klassmedvetna" krafterna inom VPK och då särskilt flammangruppen.⁴⁹⁵ Norrskensflamman var en av de kanaler som SED ansåg kunde användas för att påverka VPK – en annan fanns, skulle det visa sig, i Skåne.

7.2 Skånekommunisterna

För säkerhetspolisen var det år 1970 bara i Norrbotten och i Skåne som kommunisterna inom VPK ansågs utgöra ett hot. I ett telexmeddelande daterat den 30 november 1970 anförde sektionen i Malmö följande:

Malmö KAK [kommunistiska arbetarekommun] driver fraktionsarbete mot VPK:s ledning och majoriteten inom kommunen har Mao som sin förebild. Kommunmajoriteten arbetar vidare på att upprätta ett marxistiskt-leninistiskt parti i Sverige, då man anser att ett sådant inte finns. Vid den nyligen hållna distriktskonferensen fick den revolutionära Malmö-kommunen majoritet i distriktsstyrelsen.⁴⁹⁶

Med anledning av detta önskade säkerhetspolisen i Malmö att VPK:s Malmöavdelning skulle inkluderas i den hemliga förteckningen över organisationer vars medlemmar och sympatisörer skulle registreras. I likhet med Luleåsektionens vädjan att ta problemen med kommunisterna i Norrbotten på allvar klingade dock Malmösektionens ord ohörda. Att inkludera VPK:s Malmöavdelning i förteckningen över organisationer som säkerhetspolisen skulle ägna särskild uppmärksamhet torde ha varit politiskt omöjligt vid denna tid.

Då arkivmaterialet från säkerhetspolisen i Malmö inte är bevarat är det svårt att med säkerhet avgöra om någon övervakning bedrevs mot Skånekommunisterna. Spår av sådan har i alla händelser inte påträffats i Stockholmsmaterialet. Vissa noteringar kunde dock göras i säkerhetspolisens kvartalsöversikter. I den första översikten för 1971 noterades sålunda att partidistriktet i Skåne under infly-

⁴⁹⁵ Schmidt, Werner: *Övervakningens målobjekt: Svenska kommunisterna som femte kolonn, potentiella landsförrädare och sannolika spioner*. SÄKO.

⁴⁹⁶ Telex i akt 5:720/7 löpnr 1. SÄPO.

tande av Jörn Svensson och Göran Therborn slagit in på en revolutionär, trotskistisk kurs som inte kunde godtas av ledningen i Stockholm.⁴⁹⁷ Inför partikongressen 1972 noterades i en kvartalsöversikt att Svensson tillsammans med Lars Herlitz och andra utarbetat ett kontroversiellt programförslag. Resultatet av programförslaget och den övriga idédebatten inom VPK behandlades dock inte i kvartalsöversikten.⁴⁹⁸

Som nämnts ovan uppmärksammades de nyleninistiska inslagen i 1972 års programdebatt vid en sektionschefskonferens i maj 1972. Med tydlig syftning på Jörn Svensson och hans meningsfränder talades där om de tendenser till radikaliserings som kunde iakttas inom VPK. Dessa samarbetade, enligt en säkerhetspolis, med revolutionärer som KFML i demonstrationssammanhang och kunde förmodas göra detsamma i en revolutionär situation "och då kanske överta ledningen som varande den starkaste organisationen". Mot denna hållning stod uppfattningen att säkerhetspolisen måste "acceptera den i dag deklarerade uppfattningen att VPK inte är revolutionära i den meningen att de med olagliga medel ämnar genomföra en revolution".⁴⁹⁹

Det var emellertid inte bara säkerhetspolisen som såg Malmökommunisterna under ledning av Jörn Svensson som ett hot. Även den traditionalistiskt inriktade gruppen med anknytning till Norrskensflamman såg utvecklingen i Skåne som ett hot. I samband med ett östtyskt partibesök framhöll den tidigare partisekreteraren Urban Karlsson, enligt den östtyska uppteckningen, att "huvudfaran för partiets utveckling utgår från de antisovjetiska och trotskistiska krafterna" kring Jörn Svensson och partidistriktet i Skåne. Karlsson önskade därför att SED skulle skicka en delegation till 1974 års distriktskonferens för att lämna stöd till den minoritet som följde den traditionalistiska, Moskvatrogna linjen inom partiet.⁵⁰⁰

Så skedde och i februari 1974 fanns en partidelegation från det östtyska SED på plats i Lund när Skånedistriktet höll årskonferens. Enligt vad östtyskarna rapporterade hem hade deltagandet varit lyckat. Efter ett meningsutbyte med Lars Werner och diskussioner med andra utländska delegationer hade man kunnat förhindra att en kritisk resolution angående behandlingen av författaren Solzje-

⁴⁹⁷ Redogörelse för extremistisk verksamhet. Kvartalsöversikt 1/71, 5:721 d, vol. 10, SÄPO.

⁴⁹⁸ Redogörelse för extremistisk verksamhet. Kvartalsöversikt 1/72, 5:721 d, vol. 11, SÄPO.

⁴⁹⁹ Se ovan s. 142 samt Sektions- och rotelchefskonferens i Rättvik 16-19.5.1972, protokoll, s. 26, 29, 5:720/6, vol. 3, SÄPO.

⁵⁰⁰ Schmidt, Werner: *Övervakningens målobjekt: Svenska kommunisterna som femte kolonn, potentiella landsförrädare och sannolika spioner*. SÄKO.

nitsyn presenterades på konferensen. Än viktigare var att hemliga överläggningar kunnat föras med den marxist-leninistiska organisationen Spartacus och med den likaledes marxist-leninistiska grupp som fanns inom VPK i Malmö. Dessa båda grupper skulle nu understödjas med litteratur och skolning i DDR. För att inte dra på sig VPK-ledningens ilska skulle dock stödet kanaliseras till Sällskapet Sverige-DDR i Malmö och till "fredsrörelsen" d.v.s. Svenska Fredskommittén. Syftet med detta synes ha varit att försöka påverka styrkeförhållandena inom VPK inför 1975 års partikongress. Stödet från SED till Spartacus-gruppen kom 1975 att leda till att ett förlag med samma namn kunde etableras i Teckomatorp.⁵⁰¹

Att ett utländskt parti, nära förbundet med den östtyska statsledningen, på detta sätt manipulerade inre förhållanden inom ett svenskt parti borde ha varit av intresse för den svenska säkerhetspolisen. Inga belägg har dock påträffats för att säkerhetspolisen skall ha ägnat detta någon uppmärksamhet.

7.3 VPK centralt

Att säkerhetspolisen, i enlighet med sina instruktioner, inte ägnade VPK någon särskild uppmärksamhet innebar dock inte att partiet lämnades helt vind för väg. Valsedlar kunde uppenbarligen fortfarande bli föremål för granskning. Detta framgår av ett personalkontrollärende från 1974. Ärendet avsåg en person som tidigare varit aktiv inom KFML och Clarté men som sedan 1973 representerade VPK i kommunalfullmäktige och dessutom kandiderade till riksdagen för samma parti. Uppgifterna lämnades inte ut men fallet visar att säkerhetspolisen fortfarande kunde samla på sig den typen av uppgifter.⁵⁰²

I kvartalsöversiktterna kunde uppgifter om VPK placeras in under rubriken "övrigt" och från 1974 under rubriker som "internationell kommunism" och "resor till TDR". Sporadiskt samlades även öppet material in, t.ex. från VPK:s riksträff i Linköping i augusti 1974 och från VPK:s 25:e kongress i Stockholm i januari 1978.⁵⁰³ Även vid mitten av 1980-talet kunde säkerhetspolisen uppätta PM angående VPK.

⁵⁰¹ Ibid.

⁵⁰² Ulf Eliasson, *Politisk övervakning och personalkontroll 1969-2002*.

⁵⁰³ VPK:s riksträff i Linköping 1974-08-24 - -25, VPK:s 25:e kongress i Sthlm 4-8 januari 1978, dagordning och diskussionsämnen; 15:113, SÄPO.

År 1983 sammanställdes, med ledning av vad som framkommit i Ny Dag, t.ex. uppgifter om vad som förevarit vid ett partistyrelsesammanträde i november 1982. I PM:n räknas de nyvalda ledamöterna till det verkställande utskottet upp med namn, personnummer och funktion. Ett exemplar av denna PM placerades i vars och ens personakt.⁵⁰⁴ Dessutom anges på PM:n att ett exemplar skall tillföras akten över VPK. Vid denna tidpunkt pågick dock en omläggning till aktsystem baserat på (fiktiva) personnummer. Någon ny akt över VPK kom aldrig att läggas upp. I juni 1983 noterade säkerhetspolisen att Kommunistisk Ungdom hållit kongress i Örebro. I den promemoria som upprättades nämndes bl.a. att det rasat en "inre strid" inom ungdomsförbundet. Vidare refererades det tal som Lars Werner höll på kongressen. Några månader senare noterade säkerhetspolisen att ungdomsförbundets tidning, *Röd Press*, bytt redaktionsmedlemmar.⁵⁰⁵

År 1985 upprättades vid kontrasubversionsroteln en PM angående "APK:s och VPK:s förbindelser med Sovjetunionen". För VPK:s del framhölls att Lars Werner i ett telefonväkteri 1982 "på alla sätt [försökte] tona ned sitt och VPK:s fortfarande så intima förhållande till Sovjetunionen". I PM:n refererades också ett tal som Werner hållit i Utrikespolitiska Institutet i Stockholm den 11 april 1985. Det framhölls här bl.a. att Werner lade huvudskulden för kapprustningen på USA, att han vid ett besök i Moskva diskuterat nedrustning, att han var ense med regeringen i frågor om utrikes- och fredspolitik men motsatte sig JAS-projektet. Som avslutning refererade säkerhetspolisen uppgifter från en västtysk tidning i mars 1976. Enligt denna kunde ett drygt tiotal personer i VPK:s ledning sägas vara anknutna till Sovjet antingen genom resor eller utbildning. Något direkt ställningstagande till uppgifterna gjordes inte av säkerhetspolisen.⁵⁰⁶

7.4 Arbetarpartiet kommunisterna (APK)

Motsättningarna inom VPK kom att skärpas vid mitten av 1970-talet. Dokumenten från 1975 års partikongress vittnar om att starka motsättningar fanns kring tidningen Norrskensflammans poli-

⁵⁰⁴ Se t.ex. P 6676. SÄPO.

⁵⁰⁵ PM angående Kommunistisk Ungdoms (KU) kongress 83-05-12 - 16 i Örebro. 7/6 1983. Promemoria angående tidningen *Röd Press* som har bytt redaktion. 13/9 1983. Akt 802006-0250 löpnr 1. SÄPO.

⁵⁰⁶ APK:s och VPK:s förbindelser med Sovjetunionen. 30/4 1985. Akt 802007-2313, löpnr 3. SÄPO.

tiska kurs och ekonomi.⁵⁰⁷ Vid kongressen avgjordes också frågan om efterträdare till C. H. Hermansson. Inom den marxist-leninistiska fraktionen var meningarna delade om hur frågan borde avgöras. Enligt en uppfattning skulle Alf Lövenborg, av taktiska skäl, lanseras som kandidat för att sprida oro och bereda vägen för Rolf Hagel. Enligt en annan uppfattning skulle huvuduppgiften vara att hindra valet av Jörn Svensson vilket innebar att kompromisskandidaten Lars Werner måste accepteras. Omröstningen kom att innebära ett kraftigt bakslag för den marxist-leninistiska fraktionen - Werner valdes till partiordförande med 162 röster mot 74 för Hagel. Även i den nyvalda partistyrelsen utgjorde kretsen kring Hagel och Norrskensflamman en klar minoritet.⁵⁰⁸

När en studiedelegation från SED besökte Sverige i november informerades man av Rolf Hagel och Alf Lövenborg om att det skett en "polarisering mellan de revisionistiska och de marxist-leninistiska krafterna" inom partiet. Inom den marxist-leninistiska fraktionen önskade nu även Hagel, ordförande i VPK i Göteborg, direkta partikontakter i Östtyskland.⁵⁰⁹

Uppenbarligen fanns det vid denna tid inom oppositionen i VPK goda kontakter med partivänner både i Östtyskland och Sovjetunionen. Säkerhetspolisen kunde hösten 1976 notera ett flertal kontakter mellan företrädare för den marxist-leninistiska oppositionen och den sovjetiska ambassaden.⁵¹⁰ Den alltmer spända situationen ledde också till att Hagel och Lövenborg inbjöds till Moskva för konsultationer. Det är dock oklart om någon sådan resa kom till stånd. Däremot hölls överläggningar i december 1976 på den östtyska ambassaden i Stockholm.⁵¹¹

Det finns ingenting i materialet som tyder på att partikamraterna i Östtyskland och Sovjetunionen skall ha önskat eller tillskyndat en sprängning av VPK. Tvärtom tyder de uppgifter som Werner Schmidt tagit fram i östtyska arkiv på att behovet av enhet och samling betonades vid dessa kontakttillfällen.⁵¹² Liknande slutsatser drar Lars Björilin som haft tillgång till ryskt källmaterial. Åren 1978

⁵⁰⁷ Se motionerna I 21 - I 36 samt partistyrelsens yttranden till dessa.

⁵⁰⁸ Schmidt, Werner: *Övervakningens målobjekt: Svenska kommunisterna som femte kolonn, potentiella landsförrädare och sannolika spioner*. SÄKO.

⁵⁰⁹ Ibid.

⁵¹⁰ Lars Olof Lampers, *Övervakningen av APK*. SÄKO.

⁵¹¹ Werner Schmidt, *Övervakningens målobjekt: Svenska kommunisterna som femte kolonn, potentiella landsförrädare och sannolika spioner*. SÄKO.

⁵¹² Ibid, samt Lampers, *Övervakningen av APK*. SÄKO.

och 1980 skall man också i Moskva ha övervägt att försöka åstadkomma en återförening av VPK och APK.⁵¹³

Däremot torde stödet från SED, vilket Schmidt påpekat, ha inneburit att oppositionen fick mod och styrka att genomföra utbrytningen. Denna skall ha beslutats på ett möte i Göteborg redan i december 1976. Av taktiska skäl - det gällde att även i fortsättningen erhålla östtyskt stöd - avslöjades emellertid inte detta för gruppens kontaktpersoner inom SED. Så sent som den 6 februari 1977 vid ett möte i Berlin värdade företrädare för SED till Rolf Hagel att bevara partiets enhet. En vecka senare var Lars Werner och Bo Hammar på besök hos Honecker; ärendet var detsamma, att mana till sammanhållning inom VPK. Vid hemkomsten till Arlanda väntade den sovjetiska ambassadlimousinen på Hammar och Werner som fick motta den sovjetiska synen på saken - vilket inte skall ha uppskattas av vare sig Hammar eller Werner.⁵¹⁴

Det förtjänar att noteras att säkerhetspolisen inte synes ha registrerat dessa kontakter mellan företrädare för SED/DDR:s ambasad och företrädare för VPK. Kontakterna med personer anställda vid den sovjetiska representationen dokumenterades dock och placerades i respektive persons akt hos säkerhetspolisen. För säkerhetspolisen var det fortfarande främst som Moskvas redskap som de europeiska kommunisterna var intressanta. Detta framgår av en rapport, baserad på utländskt material som presenterades i en kvartalsöversikt 1976. I en allmän översikt över "den sovjetiska subversionen i Västeuropa" slogs här fast att de lokala kommunistpartierna utgjorde det viktigaste redskapet för det sovjetiska partiets subversiva arbete. Även om dessa partier i vissa avseenden skilde sig från det sovjetiska kommunistpartiet, så stödde de ändå i stort "den sovjetiska utrikespolitiken och avspänningen"⁵¹⁵

Den 22 februari meddelade så Rolf Hagel den östtyska ambassaden att splittringen nu var definitivt beslutad - det formella beslutet kom några dagar senare.⁵¹⁶ I en deklARATION utfärdad den 28 februari förklarade utbrytarna att man "med sorg och bitterhet" tvingats konstatera att partiledningen delat partiet i "en klassmedveten arbetardel...och en frasaradikal småborgerlig del". För den "klassmedvetna" delen, som enligt egen utsago representerade "kontinuite-

⁵¹³ Lars Björnin, "Russisk guld i svensk kommunisme", i *Guldet fra Moskva. Finansieringen av de nordiske kommunistpartier 1917-1919* s. 122.

⁵¹⁴ Werner Schmidt, *Övervakningens målobjekt: Svenska kommunisterna som femte kolonn, potentiella landsförrädare och sannolika spioner*. SÄKO.

⁵¹⁵ Se ovan s. 144 samt Kvartalsöversikt nr 2/1976. Akt 5:721 d 1-28, vol. 14, SÄPO.

⁵¹⁶ Werner Schmidt, *Övervakningens målobjekt: Svenska kommunisterna som femte kolonn, potentiella landsförrädare och sannolika spioner*. SÄKO.

ten, det historiska arvet från Marx och Lenin", återstod endast att söka återupprätta det kommunistiska partiet i Sverige. I deklarationen framhölls även synen på kärnkraft som en partisplittrande fråga. En månad senare höll APK sin första rikskonferens i, som det uttrycktes, "partiuppbyggets fascinerande tecken, i marxism-leninismens och den proletära internationalismens tecken". Vid konferensen antogs också ett förslag till partiprogram. I detta sades ingenting om att våld skulle komma till användning vid övergången till socialism. Partiet kunde alltså rent formellt inte komma ifråga för att inkluderas i den hemliga förteckning som upprättats (HT 19) över organisationer som säkerhetspolisen skulle ägna särskild uppmärksamhet.⁵¹⁷

Med i bagaget vid partisprängningen fick APK framför allt Norrskensflamman men också två riksdagsmän, Hagel och Lövenborg, vilka fortsatte i riksdagen som "vildar". På hösten 1977 bildades ett ungdomsförbund som fick namnet Sveriges Kommunistiska Ungdom (SKU). Mandaten i riksdagen gick förlorade i valet 1979 då APK endast erhöll drygt 10 000 (0.2 %) röster. Detta skulle senare visa sig vara partiets bästa valresultat. Det nya kommunistpartiet antogs av säkerhetspolisen vid denna tid ha omkring 5 200 medlemmar.⁵¹⁸ Långt senare, år 1994, gjordes dock den bedömningen att partiet överdrivit sina medlemssiffror och att partiet i själva verket aldrig haft mer än runt 1 500 medlemmar.⁵¹⁹

Som framhållits ovan har ingenting framkommit som tyder på att partisprängningen drevs fram från sovjetiskt eller östtyskt håll. Att Sovjetunionen och KGB låg bakom splittringen var dock en arbetshypotes som förekom på flera håll inom säkerhetspolisen. I mars 1977 rapporterades att källa "C33" fått informationer om att "kuppen förberetts sedan lång tid tillbaka och är ett led i KGB:s strävanden att sätta stopp för den sk eurokommunismen". KGB uppgavs dock föra ett dubbelspel och via den sovjetiska beskickningen i Stockholm ha utlovat stöd åt både APK och VPK. Utbrytargruppen uppgavs också "ingå i ett 'KGB-nät' som sedan länge förberett utbrytningen".⁵²⁰ Källans rapporter får dock överlag sägas ha varit av låg trovärdighetsgrad. Ett drygt år senare skulle också

⁵¹⁷ Deklarationen och anföranden från rikskonferensen finns tryckta i: *Arbetarpartiet Kommunisterna - K. Rikskonferensen den 26-27 mars 1977*. Det kan vara av intresse att notera att denna broschyr trycktes på Spartakus förlag i Teckomatorp.

⁵¹⁸ Se anteckning på registreringsbegäran i akt 802007-2313 löpnr 3. SÄPO.

⁵¹⁹ APK. Arbetarpartiet kommunisterna. PM 28/3 1994. Akt 802007-2313 löpnr 3. SÄPO.

⁵²⁰ VPK, partisprängningen. PM 3/3 1977. Akt 802007-2313 löpnr 1. SÄPO.

säkerhetspolisen ha kommit till den uppfattningen varför källan överläts till IB:s efterträdare GBU.⁵²¹

Liknande misstankar om att utbrytningen "till någon del" skulle ha styrts från Moskva framfördes i ett telex från sektionen i Luleå i april 1977. Luleåsektionen önskade därför upplysning om kontakter mellan ledande APK:are och ambassaden i Stockholm vilket också sektionen fick.⁵²²

Uppgifterna från källa "C33" upprepades i en PM från 1985.⁵²³ PM-författaren var uppenbarligen ovetande om att källan flera år tidigare bedömts som mindre tillförlitlig.

7.4.1 Registrering av personer verksamma inom APK

APK kom aldrig att inkluderas i de hemliga tjänsteföreskrifter (HT 19) som reglerade vilka organisationer som säkerhetspolisen skulle ägna "särskild uppmärksamhet". Detta innebar att enbart verksamhet inom partiet inte var tillräcklig för registrering i centralregistret. Flertalet medlemmar som var registrerade torde ha registrerats efter att ha haft kontakt med företrädare för främmande makt, framför allt Sovjetunionen.

År 1980 inleddes dock ett försök från säkerhetspolisens sida att få APK uppfört på HT 19. I en PM från januari 1980 uppehöll sig författaren, en kriminalinspektör vid säkerhetspolisen, framför allt vid frågor om partiets i partiprogrammet utvecklade målsättning, utländska kontakter samt den partiskolning som bedrevs. Beträffande partiprogrammet framhölls anslutningen till den proletära internationalismens idé samt att partiet syftade till en revolutionär omvandling av det svenska samhället. Beträffande utländska kontakter betonades sådana med Sovjet, Ungern och Polen. Det uppgavs också att en källa, vars tillförlitlighet bedömdes som "god", uppgivit att 36 medlemmar år 1979 erbjudits partiskolning i Moskva.⁵²⁴

I december hade samme kriminalinspektör samlat ytterligare uppgifter som återgavs i en 13-sidig PM. Drygt fyra av dessa sidor ägnades partiprogrammet varvid bl.a. konstaterades att APK hade en "ideologisk förankring i vad de kallar den proletära internationa-

⁵²¹ Mer om detta i Magnus Hjort, *Hotet från vänster*. SÄPO.

⁵²² Telex 15/4 1977. Akt 802007-2313 löpnr 1. SÄPO.

⁵²³ APK:s och VPK:s förbindelser med Sovjetunionen. 30/4 1985. Akt 802007-2313 löpnr 3. SÄPO.

⁵²⁴ Ang registrering enligt HT 19-20 av Arbetarpartiet Kommunisterna (APK). 24/1 1980. Akt 802007-2313 löpnr 3. SÄPO.

lismen, dvs solidariteten med Sovjetunionen och de andra socialistiska länderna". I anslutning till detta framhölls, felaktigt, att VPK "tagit avstånd från denna princip". Begreppet "proletär internationism", vilket i och för sig kan tolkas på olika sätt, försvann inte från VPK:s partiprogram förrän 1987.

Av de övriga sidorna ägnades drygt sex åt de kontakter, resor och partiskolning i österled som säkerhetspolisen kände till beträffande tre ledande partiföreträdare. Säkerhetspolisen hänvisade också till en allmänt oroande utveckling beträffande den sovjetiska subversionen riktad mot omvärlden och som man antog också gällde Sverige. Framför allt var det sovjetiska kommunistpartiets internationella avdelning som i samarbete med KGB antogs bedriva subversiv verksamhet i Sverige. Det hävdades också att APK var det enda kommunistpartiet i Sverige som Sovjet satte värde på och gav sitt stöd. Som ytterligare belägg för kopplingen mellan Sovjets subversiva verksamhet och APK nämndes att det i Norrskensflamman ofta förekom signerade artiklar skrivna av personer anställda vid TASS och PAN. Artiklarna uppgavs vara kritiska till NATO:s närvaro i Norden, det svenska försvaret, Viggenprojektet, inköp av amerikanska robotar och den svenska vapenexporten. Tidningens "ton" uppgavs vara "helt i överensstämmelse med SUKP:s intentioner", t.ex. i försvaret av Sovjets intåg i Tjeckoslovakien 1968 och på senare tid i Afghanistan.⁵²⁵

Denna PM kom i januari 1981 att utgöra underlaget då RPS i en skrivelse till regeringen begärde att APK skulle upptagas i den kvalificerat hemliga förordning som reglerade vilka organisationer säkerhetspolisen skulle ägna särskild uppmärksamhet.

När regeringen i december 1981 utfärdade nya föreskrifter fanns dock inte APK med i organisationsförteckningen. Det är svårt att i dag reda ut hur regeringen resonerade i denna fråga. Uppgifter från Carl Axel Petri, som vid denna tid var justitieminister, gör dock gällande att man inom den borgerliga regeringen var djupt oenig i denna fråga.⁵²⁶ Vad denna oenighet skall ha bestått i är dock oklart. Det kan emellertid konstateras att APK i sitt antagna program inte föreskrev att våld skulle, eller kunde antas komma till användning i samband med den revolution man sade sig eftersträva. Rent formellt var APK därmed inte ett sådant parti som kunde sägas omfattas av 1972 års kungliga brev angående säkerhetspolisens

⁵²⁵ *Arbetarpartiet kommunisterna (K) eller (APK)*. PM 10/12 1980. Akt 701391-0117 vol 5. SÄPO.

⁵²⁶ Lars Olof Lampers, *Övervakningen av APK*. SÄKO.

arbetsuppgifter.⁵²⁷ Om detta var anledningen till att partiet inte togs upp i förteckningen är dock inte säkert. Flera exempel finns, t.ex. Demokratisk Allians, på att partier utan våld på programmet togs upp i de hemliga tilläggsföreskrifterna.

Efter detta avslag synes inte säkerhetspolisen ha återkommit med begäran om att APK skulle tas upp i organisationsförteckningen. Registreringen fick således, såsom tidigare, lösas genom registrering enligt kontaktpincipen samt i informella arbetsregister.

7.4.2 Övervakningen av APK

Någon kontinuerlig uppföljning av APK synes säkerhetspolisen inte ha gjort. Då och då inkom dock kvartalsvis utförda sammanställningar från sektionerna. Av dessa framgår att viss övervakning utfördes av säkerhetspolisen på lokal nivå i form av spaning mot öppna möten och demonstrationer samt genom öppna källor t.ex. pressen.

Från slutet av 1980 till i december 1982 bedrevs - med vissa avbrott - telefonavlyssning av två ledande medlemmar i APK. Miss-tankarna avsåg spioneri alternativt olovlig underrättelseverksamhet och till grund för detta synes ha legat de omfattande kontakter med Sovjetföreträdare som konstaterats. Förutom de misstänkta hemtelefoner avlyssnades även partikansliet på Luntmakargatan i Stockholm.⁵²⁸ Överskottsinformation, bl.a. avseende partiets inflytande över Svenska Fredskommittén samlades i en liten akt som gavs namnet "Hades".⁵²⁹

I samband med valet 1982 gjorde säkerhetspolisen en inventering av APK genom att samla in valsedlar. Efter påbud från säkerhetspolisen i Stockholm skickade sektionerna in kopior av länsstyrelsernas manuskript till valsedlar för APK. I samband med detta lämnades också allmän information om partiets valarbete och övrig lokal verksamhet. Flera sektioner påpekade APK:s dominerande

⁵²⁷ 1972 års kungliga brev utfärdades 22/9 1972 och innebar att medlemmar i och sympatisörer till organisationer som "i antaget program angivit att organisationen skall verka för att omvandla samhället med våld" skulle kunna registreras av säkerhetspolisen. En förutsättning var dock att de genom sina "åtgärder" givit upphov till misstanken att de kunde vara beredda att delta i våldsamheter eller i verksamhet som "innebär fara för rikets säkerhet". Den därefter utfärdade föreskriften HT 19 utgjorde tillämpningsföreskrift till 1972 års brev.

⁵²⁸ Lars Olof Lampers, *Övervakningen av APK*. SÄKO.

⁵²⁹ Se källakt "Hades". SÄPO.

ställning i de lokala föreningarna av Förbundet Sverige-Sovjetunionen och Svenska Fredskommittén.⁵³⁰

Den kartläggning som gjordes resulterade i långa listor över personer som kandiderat för APK i något av de tre valen. Listorna innehöll namn, adress, personnummer, yrke och uppgift om till vilket val och vid vilken ort vederbörande kandiderat. Däremot finns inte en tillstymmelse till analys av uppgifterna, varför det i dag framstår som svårt att avgöra vad kartläggningen egentligen syftade till. Listorna framstår närmast som ett fall av åsiktsregistrering syftande till att ingå i någon form av arbetsregister. Den person vid säkerhetspolisen i Stockholm som begärde in uppgifterna har i samtal med Säkerhetstjänstkommissionen bekräftat att han samlade arbetsanteckningar om personer inom partiet. Arbetsanteckningarna sattes in i ett par pärmar som han förvarade i sitt kassaskåp.⁵³¹

Liknande listor upprättades 1984 avseende personer med styrelseuppdrag inom APK:s ungdomsförbund.⁵³² År 1983 intresserade sig säkerhetspolisen för sovjetiskt deltagande i APK:s konferenser åren 1977-1980.⁵³³

Efter 1985 gjorde säkerhetspolisen av allt att döma ingen som helst uppföljning av APK fram tills dess att uppgifter om ekonomiskt stöd från Sovjet började dyka upp i massmedierna år 1992. Efter genomgång av den egna akten över APK konstaterade SÄPO då följande:

Av materialet i akten går ej att fastställa att partiet av dåvarande Sovjetunionen skulle erhållit stöd för sin verksamhet. Av ovanstående [syftade bl.a. på kontakter med Sovjet, och uppgifter om dålig ekonomi] kan däremot slutsats dras att partiet erhållit stöd för sin verksamhet genom att SUKP stått för vissa av de utgifter APK haft.⁵³⁴

Ett år senare framkom nya uppgifter om det sovjetiska partistödet i Dagens Nyheter. Detta föranledde SÄPO att i en ny PM konstatera att en genomgång av partiets och partiledarens akter inte gjorde det möjligt att fastställa om några pengar kommit dessa till del.

⁵³⁰ Se handlingar i akt 802007-2313, löpnr 2. SÄPO.

⁵³¹ Uppteckning från samtal nr 224 den 23/11 2001. SÄKO.

⁵³² PM utvisande styrelseuppdrag inom Sveriges Kommunistiska Ungdomsförbund. 10/9 1984. Akt 802007-2313 löpnr 3. SÄPO.

⁵³³ PM 15/7 1983. Akt 802007-2313 löpnr 2. SÄPO.

⁵³⁴ Angående ekonomiskt bidrag till Arbetarpartiet Kommunisterna (APK) från Sovjetunionen. 16/4 1992. Akt 802007-2313 löpnr 3. SÄPO.

Däremot kunde det "antas att partiet fått visst ekonomiskt stöd för studieresor till Sovjet".

I PM:n hänvisades det också till en artikel i Norrskensflamman, nu oberoende socialistisk, som menade att det stöd som förekommit avsåg agenturer på import från socialistländerna, reseverksamhet och fördelaktiga köp av varor och tjänster. I artikeln i Norrskensflamman uteslöts inte att det sovjetiska stödet främst kommit Hagel privat till del. Bl.a. ansåg artikelförfattaren att partiledarens levnadsstandard krävde ett ekonomiskt tillskott utifrån. I SÄPO:s PM nämndes också att Hagel helt förnekade att stöd skulle ha utgått med de miljonbelopp som nämndes i pressen. Hans namnteckning måste ha förfalskats, menade Hagel.⁵³⁵

Av allt att döma togs SÄPO på sängen när uppgifter om att belopp motsvarande flera miljoner svenska kronor skulle ha överförts från Sovjet till APK började florerera i pressen år 1992. Den övervakning som bedrivits ett tiotal år tidigare synes ha varit mer inriktad på att allmänt kartlägga sovjetiska kontakter och samla in namn på valsedlar än att utreda partiets ekonomiska villkor.

De nya uppgifterna om understöd från Sovjet synes dock inte ha medfört att APK som hotbild uppgraderades i nämnvärd utsträckning. År 1995 gjorde författningsskyddsroteln vid SÄPO följande bedömning av APK:

Man kan inte påstå att APK som organisation utgör något hot mot det svenska samhället idag. Det finns inte några uppgifter som tyder på någon samhällsomstörtande verksamhet av konspirativ eller annan otillbörlig art.⁵³⁶

Även om partiet som sådant alltså inte betraktades som ett hot kunde SÄPO dock "inte helt utesluta att enskilda individer eller ledande personer i organisationen tar initiativ för att påskynda processen mot [det revolutionära] målet". Framför allt var det vissa ledande partiföreträdares kontakter med främmande makts representation i Sverige som verkade oroande i SÄPO:s ögon. Partiet bedömdes vid denna tid ha ca 400-600 medlemmar.

Vissa mindre övervakningsinsatser kunde dock göras. Den 1 maj 1995 övervakades APK:s stillastående demonstration på Hö-

⁵³⁵ Angående Sovjetregimens ekonomiska bistånd till APK - Rolf Hagel. PM 19/8 1993. Akt 802007-2313 löpnr 3. SÄPO. Enligt Lars Björlin skall det sovjetiska stödet till APK ha utgått till 13 miljoner svenska kronor vilket i 2001 års penningvärde skall motsvara knappt 22 miljoner svenska kronor. Se uppsatsen "Russisk guld i svensk kommunism" s. 122.

⁵³⁶ PM 11/9 1995. Akt 802007-2313 löpnr 3. SÄPO.

torget i Stockholm. SÄPO:s spanare konstaterade i den PM som sedan upprättades att "utöver de riktigt gamla kommunisterna med käpp och rullator var de flesta av utländsk härkomst".⁵³⁷

De förändringar som inleddes i slutet av 1980-talet och som kulminerade i Sovjetunionens och Warszawapaktens sammanbrott ledde till stora inre problem för APK. I början av 1990 kom flera avhopp och uteslutningar. Partiets flaggskepp, tidningen Norrskensflamman, lösgjordes från partiet för att bli en oberoende socialistisk tidning. Vid mitten av 1990-talet byte APK namn till SKP som nu blivit ledigt som partinamn. År 1996 gjorde dock två olika grupper med rötter i APK anspråk på namnet SKP. Till den gamle partiledaren Hagels stora förtret hade en grupp utbrytare registrerat SKP som partinamn hos Riksskatteverket och kunde därmed ställa upp i val under detta namn. Sedan år 1995 har inga uppgifter av övervakningskaraktär tillförts APK/SKP:s SÄPO-akt.

⁵³⁷ 1 maj - Arbetarpartiet Kommunisterna (APK). PM 2/5 1995. Akt 802007-2313 löpnr 3. SÄPO.

8 Avslutning

Säkerhetstjänsternas övervakning av kommunisterna innebar betydande kränkningar av enskilda medborgares personliga integritet. Ingreppen sträckte sig från samlande av öppna uppgifter över anteckningar om in- och utpasseringar vid vissa adresser till långvariga avlyssningar av arbets- och bostadstelefoner.

I de samtal SÄKO haft med några framträdande kommunister uppger samtliga att man inom partiet var medveten om övervakningens existens. Övervakningen var, som en uttrycker det, ett axiom, något man fick leva med. Det tycks ha varit en allmän uppfattning att telefonerna kunde vara avlyssnade. Övervakningen skapade, säger en av de intervjuade, en känsla av att vara oskyldigt anklagad. Men på det stora hela tycks den, så länge den riktade sig mot partiet som sådant, ha tagits med visst jämnmod. En av de intervjuade säger att man såg på det hela med "humoristisk cynism".

Detta jämnmod gäller dock inte den övervakning som riktat sig mot enskilda personer. Där har upprördheten varit betydande. Den har avsett både minnen av hur man förföljts på gatan och sentida insikter om att man utsatts för långvarig övervakning på grund av vaga och obekräftade misstankar. Det som mest upprört är att även närstående blivit övervakade och kanske fått problem i yrkeskarriären.⁵³⁸ Ovan har också redovisats exempel på att enskilda på lösa grunder och utan iakttagande av objektivitetens krav misstänkts för svåra brott. Frågan om ingreppen varit nödvändiga med hänsyn till landets säkerhet har i de fallen knappast på allvar övervägts.

Detta innebär inte att övervakningen av "SKP-komplexet" i allt var omotiverad. Det krävs ett mer nyanserad diskussion. De följande

⁵³⁸ Samtal (förhör) med C. H. Hermansson 15/2 2001 och 6/9 2001; Urban Karlsson 4/9 2001; Alf Lövenborg 15/12 2000; Eivor Marklund 14/2 2001; Bertil Måbrink 23/3 2001; Britta Ring 27/2 2001; Karl Staf 20/12 2000; Rolf Utberg 16/5 2001; Lars Werner 8/2 2001, SÄKO.

de reflexionerna kring säkerhetstjänsternas hotbild och den breda registreringen är tänkta som bidrag till en sådan.

8.1 Hotbildens rimlighet

Begreppet "säkerhetstjänsternas hotbilder" rymmer många komplikationer. En har att göra med att det finns flera säkerhetstjänster och att en militär säkerhetstjänst lever i en annan social kultur än en polisär vilket kan leda till skillnader i hotbilden. Vidare kan de arbetsuppgifter inom respektive säkerhetstjänst som en grupp eller individ har leda till skilda synsätt. En annan viktig komplikation beror på att de berörda organisationerna använder hotbilderna inte bara som vägledning vid planeringen av arbetet utan även som medel att uppnå t.ex. en resursförstärkning eller kompetensutvidgning. Man kan därför ha anledning att skilja mellan faktisk och föregiven hotbild.

Den bild av säkerhetstjänsternas hotbild som framkommit har endast i mycken liten mån kunnat ta hänsyn till dessa komplikationer. Materialet är helt enkelt för tunt för att tillåta några slutsatser om faktisk respektive föregiven hotbild eller om skillnader mellan olika tjänster, avdelningar eller individer. Det följande måste läsas med denna reservation i minnet.

I materialet framträder åren från 1940-talets slut till 1960-talet början som en period för sig, särskilt starkt präglad av det kalla krigets hotbild. Den var givetvis inte säkerhetstjänsterna ensamma om. Den hotbild som målades upp av DN:s politiske redaktör Leif Kihlberg i skriften "Den ryska agenturen i Sverige" (1950) hade delvis utvecklats i samarbete med den militära säkerhetstjänsten. Liknande hotbilder presenterades i andra ledande tidningar såväl borgerliga som socialdemokratiska. Internationella översikter över det kommunistiska hotet har cirkulerat mellan de nationella säkerhetstjänsterna och spritt bilden av en global subversiv verksamhet styrd från Moskva.

Alla ville dock inte hävda att "alla" kommunister eller partiet som sådant var opålitligt. Många framhöll att deras misstro endast gällde en fanatisk minoritet. Den preciseringen hade ibland gjorts i debatterna under andra världskriget och den uttrycktes också inom den militära säkerhetstjänsten alldeles efter kriget. Under kalla krigets höjdpunkt – från slutet av 1940-talet till mitten 1960-talet – handlade hotbilden däremot i hög grad om partiet som helhet. Det sågs som en av Sovjet finansierad subversiv organisation. Informa-

tioner om t.ex. uteslutning av icke betalande medlemmar, planer på en ny partiorganisation eller hemlighetsmakeri om utlandsutbildningarna tolkades i det ljuset. Man misstänkte partiet, eller dess illegala del, för att organisera sabotagelikor, bedriva infiltration i försvarsviktiga industrier och rekrytera spioner åt ryssarna.

Betraktade mot bakgrund av tidsandan, den militära hotbilden samt SKP:s prosovjetiska propaganda och livliga kontakter med sovjetiska diplomater är misstänksamheten begriplig. I efterhand har också ett inte oviktigt element i hotbilden kunnat bekräftas, nämligen det ekonomiska stödet från öststaterna. Annat ter sig i dag överdrivet.

Detta gäller i synnerhet de olika konkreta hotbilderna i form av infiltration i spioneri- eller sabotagesyfte, subversiv utlandsutbildning och även hela föreställningen om förekomsten av en illegal, hemlig partiorganisation. Även om det hände att bedömare inom polisen avvisade en del av dessa föreställningar är ändå grundinställningen den att ingen form av konspirativ verksamhet är främmande för partiet. Den grundläggande misstron syns kanske tydligast när man i kommentarerna till partiets ideologiska debatt ser nya tankar, meningsmotsättningar och t.o.m. konflikter med Moskva som centralstyrda avledningsmanövrar.

Vid mitten av 1960-talet, sedan modernisterna tagit över de ledande posterna i partiet, förklarades från olika håll inom säkerhetstjänsterna att SKP inte längre var ett kommunistiskt parti "i traditionell mening". Kvar står dock misstankarna mot enstaka fanatiker som fortfarande bör hållas under uppsikt, liksom de som har täta kontakter med de socialistiska staterna.

Man kan alltså notera förändringar i hotbilden. I ett avseende är dock bilden konstant. Det gäller fruktan för att enskilda kommunister i händelse av krig med Sovjet på ett eller annat sätt skulle stödja fienden. Befarad femtekolonnverksamhet är ett viktigt motiv för mycket av tjänsternas verksamhet inklusive personalkontroll, beredskapslistor och annat. Detta är också den punkt där det för eftervärlden är lättast att acceptera hotbilden.

Vi vet givetvis inte hur människor skulle ha reagerat i ett kritiskt läge och det är fullt möjligt att samtliga SKP-anknutna medborgare lojalt skulle ha slutit upp bakom det nationella försvaret.⁵³⁹ Men

⁵³⁹ Den uppfattningen har flera av de kommunister eller tidigare kommunister som SÄKO genomfört förhör eller samtal med. Se samtal med Alf Lövenborg, 15/12 2000, CH Hermansson 15/2 2001, Britta Ring 27/2 2001, Karl Staf 20/12 2000 och Urban Karlsson 4/9 2001. Samtidigt har även framkommit viss förståelse för polisens övervakning med tanke på dess världsbild, (Urban Karlsson) och med tanke på vistelserna i Moskva och de nära kon-

när, som under delar av 1950-talet och början av 1960-talet, krig med Sovjet inte föreföll omöjligt och SKP:s propaganda samtidigt nitiskt försvarade alla aspekter av sovjetisk politik, inklusive ingripandet i Ungern 1956, låg det en rimlig rationalitet i att övervaka partiets medlemmar och framträdande sympatisörer.

Däremot kan man fråga sig om den metod som användes i detta syfte, nämligen den extensiva namninsamlingen, verkligen var den lämpligaste.

8.2 Meningen med övervakningen

Insamling av information om enskilda medlemmar eller sympatisörer framstår som ett huvudsyfte med övervakningen av SKP-komplexet. En fråga om nyttan med övervakningen blir i hög grad en fråga om nyttan med registren.

Att föra register över kommunister kunde framstå som en från säkerhetssynpunkt meningsfull verksamhet, eftersom andelen potentiella landsförrädare eller femtekolonnare ansågs vara avsevärt större inom denna grupp än inom ett genomsnitt av befolkningen. Problemet var att den egentliga registreringsgrunden i allmänhet inte var grundad misstanke för spioneri eller sabotage eller något annat landsförrädiskt. Oftast var registreringen överhuvudtaget inte föranledd av kunskaper om individens åsikter och attityder i de ur säkerhetssynvinkel avgörande frågorna utan av ytliga iakttagelser om anknytning till partiet. Utifrån arten av dessa iakttagelser klassificerades de registrerade farlighet. Till grupp A, de farligaste, fördes de om vilka konstaterats att de intog ledande ställning och var aktiva partiarbetare, i grupp B placerades de som man visste var medlemmar och i grupp C återfanns de som, genom nyårshälsningar eller annat, konstaterats vara sympatisörer.

Problemet med detta system var att det inte fanns något säkert samband mellan iakttagelserna och personens farlighet. En aktiv och ledande kommunist kunde ha engagerat sig i partiet för att han funnit att det var bästa sättet att förbättra arbetarskyddet eller ackordssystemet på sitt företag. I de nationella säkerhetsfrågorna kan han intagit en fullkomligt "normal" hållning. Å andra sidan kunde en vanlig medlem som aldrig gjorde mycket väsen av sig vara en hängiven Sovjetbeundrare som drömde om att bli medborgare i den stora arbetarstaten. Till detta kom att iakttagelserna kunde vara

takterna med SUKP fram till år 1964 (Bertil Måbrink, 23/3 2001). Uppteckningar i SÄKO:s arkiv.

felaktiga. Namn på personer som infört nyårshälsning i Norrskensflamman kunde ha förväxlats, andrahandsuppgifter om politiska sympatier kunde bygga på dålig eller missförstådd information etc.

Registeruppgifternas precision måste alltså anses som tvivelaktig och betänker man att registret innehöll över 100 000 namn vid 1960-talets början (då partiet hade 20 000 medlemmar och stöddes av 170 000 väljare) verkar det ofrånkomligt att många av dessa utan skäl kom att betraktas som nationellt opålitliga. Detta bekräftas också av de enstaka kontroller av registret som på olika sätt kom till stånd. När meddelaren "Melkersson" frågade sina kontaktmän om sammanlagt ett sextiotal registrerade kommunister framkom att de allra flesta var fullt pålitliga. När belastande uppgifter vid några få tillfällen (vid personalkontroll) ledde till samtal med den registrerade blev resultatet att han godkändes som pålitlig.

För försvaret innebar osäkerheten i uppgifterna att personer i onödan gavs uppgifter som inte motsvarade deras kapacitet; att goda soldater krigsplacerades på förråd, blankettarkiv eller arbetskompani eller kanske inte inkallades alls.

En negativ effekt kunde också uppkomma när folk insåg att myndigheterna på lösa grunder bestämde sig för att betrakta vissa medborgare som opålitliga. Det var den risken som framhölls i en IB-rapport från 1966. Den uppdelning i "fosterlandsvänliga" och "mindre fosterlandsvänliga" som förekom när man anställde folk till anläggningsarbeten verkade lättvindig och gav intryck av "dåligt underbyggda urval och många gånger av meningslöshet". Liknande reaktioner har noterats i andra sammanhang. Ogenomtänkta ingrepp av detta slag kunde spela kommunisterna i händerna; de sågs som en bekräftelse på att deras kritik av klassförtrycket genom statsapparaten var korrekt.

Vad som behövdes för att hindra att registret utvecklades till en säkerhetsrisk var givetvis en satsning på att höja kvaliteten på den registrerade informationen. En modell för hur detta kunde gå till erbjuder "Melkersson"-akten. Med hjälp av personer som var bekanta med de registrerade fördjupades informationen. Till de formella upplysningarna om partianknytning lades uppgifter om åsikter och attityder i de nationella frågorna. I Birger Elmérs intresse för den socialdemokratiska partiombudsmannaorganisationen liksom i anställandet av socialdemokratiska ombudsmän vid Grupp B kan man möjligen ana en ambition att tillämpa "Melkersson"-modellen i större skala. I praktiken kom dock Grupp B ingalunda att bidra till att höja registrens kvalitet.

Källor och litteratur

Säkerhetspolisen, SÄPO

Sak- och personakter enligt notapparat.
Handlingar från sektionen i Göteborg
Handlingar från sektionen i Visby
Hemliga skrivelser

Militära underrättelse- och säkerhetstjänsten, MUST

Serie F I
Serie F VIII b

Krigsarkivet

Thede Palms arkiv

Säkerhetstjänstkommissionen

Otryckta PM och rapporter

Eliasson, Ulf: *PM angående säkerhetspolisens organisation 1945-1972.*

Gustafsson, Malin: *Ansökningar och beslut om telefonavlyssning - exempel från 1950- 60- och 70-talen.*

Gustafsson, Malin: *Genomgång av JWK 15:112/Special, SKP ekonomi.*

Hjort, Magnus: *Säkerhetstjänsterna och den kommunistiska ungdomen. Från SKU till VUF 1945-70.*

Hjort, Magnus och Lampers, Lars Olof: *Buggning och andra former av teknisk avlyssning.*

Johansson, Alf W: *Källa "Esbjörn". En infiltratörs berättelser.*

Johansson, Alf W: *Sällskapet för främjande av kulturella och ekonomiska förbindelser mellan Sverige och Sovjetunionen.*
Johansson, Alf W: *Vänskapsföreningarna – Exemplet. Föreningen Sverige- DDR.*
Johansson, Alf W: *Svensk-kinesiska föreningen/vänskapsförbundet.*
Johansson, Alf W och Winblad, Ewonne: *Offentliga personer*
Lampers, Lars Olof: *Övervakningen av APK.*
Lampers, Lars Olof: *Övervakningen av journalisten Björn Kumm och hans källa*
Lampers, Lars Olof: *Att kritisera säkerhetspolisen*
Molin, Karl: *Övervakningen av SKP*
Molin, Karl: *"Toddy" och hans krets.*
Schmidt, Werner: *Övervakningens målobjekt: Svenska kommunisterna som femte kolonn, potentiella landsförrädare och sannolika spioner.*

Uppteckningar från förhör och samtal

Berntler, Melker 3/5 2000.
Danielsson, Gösta 11/10 2001.
Hermansson, C.H. 15/2 2001.
Hermansson, C.H. 6/9 2001.
Hermansson, C. H. 14/3 2002. (telefonsamtal).
Karlsson, Urban 4/9 2001.
Lindén, Bror 17/5 2001.
Lövenborg, Alf 15/12 2000.
Marklund, Eivor 14/2 2001.
Måbrink, Bertil 23/3 2001.
Rantanen, Hjalmar 2/11 2001.
Ring, Britta 27/2 2001.
Synnergren, Stig 27/1 2000.
Staf, Karl 20/12 2000.
Utberg, Rolf 16/5 2001.
Werner, Lars 8/2 2001.
Samtal nr 128 15/12 2000.
Samtal nr 212 6/10 2000.
Samtal nr 424 29/9 2000.

Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, Stockholm

VPK:s arkiv

Partiprogram m.m.

Arbetarpartiet Kommunisterna - K. Rikskonferensen den 26-27 mars 1977. Spartakus, Teckomatorp 1977.

Marxistisk teori för politisk handling. Studiekurs utarbetad av Vänsterpartiet kommunisterna. VPK & Arbetarkultur, Stockholm 1980.

Partiprogram. Antaget av Vänsterpartiet Kommunisternas 28:e kongress 23-27 maj 1987.

Partiprogram för Vänsterpartiet kommunisterna. Antaget på 23:e kongressen 26-29 oktober 1972.

Litteratur

Bergh, Trond och Eriksen, Knut Einar: *Den hemmelige krigen. Overvåking i Norge 1914-1997.* Cappelen Akademisk Forlag, Oslo 1998.

Björk, Paul: *De fjärrstyrda,* Tiden, Stockholm 1950.

Björlin, Lars "Russisk guld i svensk kommunisme", i Thing, Morten (red): *Guldet fra Moskva. Finansieringen av de nordiske kommunistpartier 1917-1919.* Forum, København 2001.

Borgersrud, Lars: *Wollweber-organisasjonen i Norge.* Scandinavian University Press, Oslo 1997.

Coleman, Peter: *The Liberal Conspiracy. The Congress for Cultural Freedom and the Struggle for the Mind of Postwar Europe.* Free Press, New York 1989.

Dokument nr 15. Rapport til Stortinget fra kommisjonen som ble nedsett av Stortinget for å granske påstander om ulovlig overvåking av norske borgere (Lund-rapporten). Oslo 1996.

Ekgren, Ann-Marie och Oscarsson, Henrik: *Det röda hotet. De militära och polisiära säkerhetstjänsternas hotbilder i samband med övervakning av svenska medborgare 1945-1960.* Nordic Academic Press, Lund 2002.

Eliasson, Ulf: *Politisk övervakning och personalkontroll 1945-1969.* Forskarrapport till Säkerhetstjänstkommissionen. SOU 2002:88

Eliasson, Ulf: *Politisk övervakning och personalkontroll 1969-2002.* Forskarrapport till Säkerhetstjänstkommissionen. SOU 2002:89.

Erlander, Tage: *Dagböcker 1945-1949,* Gidlunds förlag, Hedemora 2001.

- Flyghed, Janne: *Rättsstat i kris. Spioneri och sabotage under andra världskriget*. Federativs, Stockholm 1992.
- Gill, Peter: *Policing Politics. Security Intelligence and the Liberal Democratic State*. Cass series Studies in Intelligence, London 1994.
- Hermansson, C. H.: *Kommunister. En intervjubok (andra boken)*. Stockholm 1980.
- Hermansson, Jörgen: *Kommunism på svenska? SKP/VPK:s idéutveckling efter Komintern*. Uppsala 1984.
- Holmberg, Håkan: *Folkmakt, folkfront, folkdemokrati. De svenska kommunisterna och demokratifrågan 1943-1977*. Uppsala 1982.
- Hirdman, Yvonne: *Sveriges Kommunistiska Parti 1939-1945*. Stockholm 1974.
- Hjort, Magnus: *Den farliga freds rörelsen. Säkerhetstjänsternas övervakning av fredsorganisationer, värnpliktsvägrare och FNL-grupper*. Forskarrapport till Säkerhetstjänstkommissionen. SOU 2002:90.
- Hjort, Magnus: *Hotet från vänster. Säkerhetstjänsternas övervakning av kommunister, anarkister m.m. 1965-2002*. Forskarrapport till Säkerhetstjänstkommissionen. SOU 2002:91.
- Krekola, Joni: "Praise for Learning: Finnish Communists in the Moscow Party School from 1950's to 1970's" i Tauono Sarela och Kimmo Rentola: *Communism. National & International*, Helsinki 1998.
- Kokk, Enn: *Vitbok. Militärens hemliga nätverk i arbetarrörelsen*. Stockholm 2002.
- Krekola, Joni: "Praise for Learning: Finnish Communists in the Moscow Party School from 1950's to 1970's" i Tauono Sarela och Kimmo Rentola (ed.), *Communism. National & International*, Helsinki 1998
- Lampers, Lars Olof: *"Det grå brödrskapet." En berättelse om IB*. Forskarrapport till Säkerhetstjänstkommissionen. SOU 2002:92.
- Lampers, Lars Olof: "Överskottsinformation från telefonkontroll", i *Forskarrapporter till Säkerhetstjänstkommissionen*. SOU 2002:95.
- Landin, Sven: *Uppbrott från stalinismen. Till en socialism med mänskligt ansikte*. Stockholm 1973.
- Lustgarten, Laurence och Leigh, Ian: *In from the Cold. National Security and Parliamentary Democracy*. Oxford University Press 1994.
- Majander, Mikko: *Finnish Communism Between Scandinavia and the Soviet Russia*, Otryckt bidrag till konferens om nordisk kommunism, Talinn 10-13 oktober 2002.
- Molin, Karl: *Hemmakriget. Om den svenska krigsmaktens åtgärder mot kommunister under andra världskriget*. Stockholm 1982.

- Molin, Karl: "Kommunism och antikommunism" i *Meddelande från Arbetarrörelsens Arkiv och Bibliotek*, nr 24-25, 1982/4-1983/1.
- Myten om VPK:s oberoende. En dokumentation av Vänsterpartiet kommunisternas politiska, ekonomiska och organisatoriska bindningar till utländska kommunistregimer.* Stockholm 1980.
- Sverige i ryska arkiv. Guide till ryska källor om svensk historia under 1900-talet.* vol. I-II, Excerperade och översatta av Helene Carlbäck-Isotalo och Lars Björnin, Skrifter utgivna av Riksarkivet 5, 1999.
- Schmidt, Werner: *Kommunismens korta vår.* Opublicerat manuskript, Södertörns högskola 2002.
- Schmidt, Werner: *SKP/Vpk:s utveckling - sedd ur SED-arkivets perspektiv.*
- Schmidt, Werner: *En kritisk diskussion av kommunisternas efterkrigsstrategi,* otryckt manus, Södertörns Högskola 2002.
- Tollin, Sven: *Svensk dagspress 1900-1967. En systematisk och kommenterad kartläggning.* TU:s förlag, Stockholm 1967.
- Westlund, Peter: *Den sovjetiska gatan.* Opublicerat avhandlingsmanus, Södertörns högskola 2001.
- Vinge, P. G.: *Säpochef 1962-70.* Stockholm 1988.

Förkortningar

GBU	Gemensamma byrån för underrättelser (IB:s efterföljare)
CK	SKP:s centralkommitté
KFML	Kommunistiska Förbundet marxist-leninisterna
KU	Kommunistisk ungdom
MLK	Maxist-leninistiska kampförbundet för Sveriges kommunistiska parti (m-l)
MUST	Militära underrättelse- och säkerhetstjänsten
SKP	Sveriges kommunistiska parti
SKU	Sveriges kommunistiska ungdomsförbund
SKV	Svenska kvinnors vänsterförbund
SÄKO	Säkerhetstjänstkommissionen
UB	Underrättelsebyrån (Generalstaben)
VPK	Vänsterpartiet kommunisterna
VUF	Vänsterns ungdomsförbund

Bilaga 1. Buggningsoperationer mot "SKP-komplexet" i början av 1950-talet

1950

SKU:s 22:a kongress. Medborgarhuset i Stockholm den 27-29 maj 1950.

Sörmlands Kommunistiska partidistrikts årskonferens i Eskilstuna 4-5/3 1950. Lokal: Frimurarhotellet.

1951

Sthlms läns kommunistiska partidistrikts årskonferens. 10-11/3 1951. Lokal HSB:s A-sal, Fleminggatan 41.

Konferens med representanter för de kommunistiska fackklubbarna och tidningens korrespondenter. 23/4 1951. HSB-salen i Stockholm.

Skaraborgs kommunistiska årskonferens i Skövde 7-8/1 1950. Lokal: Logen Thors lokaler vid Hertig Johansgatan i Skövde.

Konferens med den kommunistiska samarbetskommittén för statstjänarna. 28/4 1951.

Konferens med Värmlands kommunistiska partidistrikt i Karlstad. 18-19/8 1951.

SKP:s CK 7-9/9 1951.

Konferens med representanter för de kommunistiska grundorganisationerna i Sthlm och ansvariga Ny Dag-ombud. HSB-salen i Sthlm 17/10 1951.

Årsmöte med Stockholms lokalavdelning av SKV 29/11 1951. HSB-huset.

De kommunistiska statstjänarnas samarbetskommitté 10/12 1951.

Stockholms kommunistiska arbetarkommun, kadermöte med styrelsen samt ett 20-tal representanter för underorganisationer 11/12 1951.

1952

SKP:s CK-plenum 26-27/1 1952.

Östergötlands kommunistiska partidistrikts årskonferens 9-10/2 1952.

Stockholms läns kommunistiska partidistrikts årskonferens i Stockholm 16-17/2 1952. Lokal: HSB, A-sal, Fleminggatan 39, Sthlm.

Värmlands Kommunistiska Ungdomsdistrikts årskonferens i Karlstad 23-24/2 1952.

Valkurs för kretsarna i Spånga, Kungsholmen, Norrmalm, Östermalm 25 februari, 10 och 17 mars 1952.

Västmanlands läns kommunistiska partidistrikts årskonferens i Västerås 2/3 1952.

Örebro läns kommunistiska partidistrikts årskonferens i Örebro 22-23/3 1952.

Värmlands läns kommunistiska partidistrikts årskonferens i Karlstad den 13-14 april 1952.

Kommunistiskt fraktionsmöte i samband med Byggnadsarbetareförbundets kongress 2/7 1952.

Konferens med Östergötlands partidistrikt Norrköping 5/8 1952.⁵⁴⁰

⁵⁴⁰ Ett referat från det anförande som Erik Karlsson höll vid detta möte förevisades av statspolisintendenten Georg Thulin för Tage Erlander den 4 september 1952. Om detta se Tage Erlanders dagbok 4/9 1952.

SKP CK-plenum 9-10/8 1952.

Fraktionsmöte med kommunisterna inom
Byggnadsarbetarförbundet. Sthlm 26/10 1952.

Förbundet Sverige-Sovjetunionens årskongress i Stockholm 22-
23/11 1952. Lokal: HSB-salen.

SKP:s CK-plenum 13-15/12 1952

1953

Stockholms KAK:s årskonferens 24-25/1 1953.
Lokal: Yrkesskolans aula.